

Armoedemonitor 2003

Armoedemonitor 2003

Cok Vrooman
Henk-Jan Dirven
Stella Hoff
Ger Linden

Sociaal en Cultureel
Planbureau

Centraal Bureau
voor de Statistiek

Den Haag, december 2003

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003

SCP-publicatie 2003/17

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Omslagillustratie: Nanette Hoogslag, Amsterdam

Verspreiding in België: Maklu-Distributie

Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0140-X

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Tel. (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: <http://www.scp.nl>
E-mail: info@scp.nl

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
Postbus 4000
2270 JM Voorburg
Tel. (070) 337 38 00
Fax (070) 387 74 29
Website: <http://www.cbs.nl>
E-mail: infoservice@cbs.nl

Kloosterweg 1
Postbus 4481
6401 CZ Heerlen
Tel. (045) 570 60 00
Fax (045) 572 74 40

Inhoud

Voorwoord

1	Samenvatting	3
2	Armoede in hoofdlijnen	9
2.1	Inleiding	9
2.2	Ontwikkeling lage inkomens en minimuminkomens tot en met 2001	11
2.3	Inkomenspositie van de minima	15
2.4	Risicogroepen	16
2.5	Aanvullende dimensies van armoede	18
2.6	Raming 2002-2004	22
	Noten	27
3	Bestedingspatronen	29
3.1	Inleiding	29
3.2	Bestedingspatroon en inkomenspositie	30
3.3	Bestedingspatronen van huishoudtypen naar inkomenspositie	31
3.4	Vaste lasten	34
3.5	Conclusie	37
4	Schulden	39
4.1	Inleiding	39
4.2	Negatieve vermogens	39
4.3	Huishoudens met niet-hypothecaire schulden	41
4.3.1	Kenmerken van huishoudens met niet-hypothecaire schulden	42
4.3.2	Inkomenspositie en schulden	42
4.3.3	Hoogte van de schulden	44
4.3.4	Soort schulden	46
4.3.5	Duur van de schulden	46
4.4	De beleving van schulden en financiële problemen	47
4.4.1	Zwaarte van terugbetaling	47
4.4.2	Schulden en moeilijk rondkomen	48
4.4.3	Schulden en het oordeel over de eigen financiële situatie	49
4.4.4	Financiële problemen	50
4.5	Actuele ontwikkelingen in de schuldenproblematiek	51
4.6	Conclusie	56
	Noot	58

5	<i>Niet-westerse allochtonen en armoede</i>	59
5.1	Inleiding	59
5.2	Afwijkende inkomensverdeling	60
5.3	Armoede onder niet-westerse allochtonen	62
5.4	Ontwikkelingen in de armoede onder minderheden	66
5.5	Armoede, contacten, culturele oriëntaties en ervaren acceptatie	67
5.6	Conclusies	73
	Bijlage A Toelichting op de schaalconstructies	75
	Bijlage B Gevoeligheidsanalyses samenhang laag inkomen – sociaal- culturele integratie	79
	Noten	80
6	<i>Ruimtelijke verdeling van armoede</i>	81
6.1	Inleiding	81
6.2	Lage inkomens in gemeenten en postcodegebieden	82
6.3	Ruimtelijke segregatie van huishoudens met een laag inkomen	82
6.3.1	Ontwikkeling van de segregatie	83
6.3.2	Segregatie in grote steden	84
6.4	Cumulatiegebieden	86
6.5	Blijven of verhuizen?	92
6.6	Conclusie	94
	Noten	96
7	<i>Sociale uitsluiting</i>	97
7.1	Inleiding	97
7.2	Internationale beleidsindicatoren voor sociale uitsluiting	98
7.2.1	Beleidsmatige achtergrond	98
7.2.2	Internationale indicatoren	99
7.2.3	De positie van Nederland in de Europese Unie	100
7.3	Sociale uitsluiting: een uitwerking voor Nederland	113
7.3.1	Ontwikkeling van het concept sociale uitsluiting	113
7.3.2	Afbakening ten opzichte van armoede	114
7.3.3	Risicofactoren: een indirecte definitie van sociale uitsluiting	115
7.3.4	Gemeenschappelijke elementen in begripsbepaling sociale uitsluiting	116
7.3.5	Naar een definitie van sociale uitsluiting	117
7.3.6	Nieuwe dataverzameling	120
7.3.7	Eerste bevindingen	121
7.4	Samenvatting	134
	Noten	135

8	<i>Inkomen en gezondheid: een internationale vergelijking</i>	137
8.1	Inleiding	137
8.2	Literatuurverkenning naar de relatie tussen inkomen en gezondheid	137
8.2.1	De aard van het verband tussen inkomen en gezondheid	138
8.2.2	Inkomen en sterfte (levensverwachting)	138
8.2.3	Inkomen en gerapporteerde gezondheid in Nederland	141
8.2.4	Inkomen en gerapporteerde gezondheid elders in Europa	143
8.2.5	Armoede en gezondheid	144
8.2.6	Causale relatie tussen inkomen en gezondheid	146
8.3	Inkomen en gezondheid in het ECHP	148
8.3.1	Indicatoren van gezondheid en armoede	149
8.3.2	Inkomen en ervaren gezondheid	151
8.3.3	Inkomen en chronische aandoeningen	153
8.3.4	Perioden van armoede en gezondheid	156
8.4	Conclusies	157
	Noten	160
9	<i>Verplaatsingsgedrag en bestedingen aan mobiliteit</i>	161
9.1	Inleiding	161
9.2	Verplaatsingsgedrag en bestedingen aan mobiliteit naar huishoudens-inkomen	162
9.3	Effect van huishoudensinkomen op verplaatsingsgedrag en besteding aan mobiliteit	165
9.4	Conclusie	172
10	<i>Van uitkering naar arbeid: de rol van het inkomen</i>	173
10.1	Inleiding	173
10.2	Werkaanvaarding en de gevolgen voor het inkomen	175
10.3	Armoederisico bij werkhervatters, naar achtergrondkenmerken	176
10.4	Kenmerken van de gevonden baan	178
10.5	Rol van het inkomen bij het besluit tot werkhervatting	179
10.5.1	Motieven om te werken	179
10.5.2	Het inkomen als motief om werk te zoeken	180
10.5.3	Inkomensafhankelijke regelingen	181
10.6	Conclusies	184
	Noten	185
11	<i>Slotbeschouwing</i>	187
	Summary	194
	Bijlage A Karakteristiek van de databronnen	200
	Literatuur	210
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	214

Voorwoord

Na een onderbreking van een jaar, overbrugd door een beknopt Armoedebericht, is er dan nu de *Armoedemonitor 2003*. In dit rapport werken het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) opnieuw samen om recente ontwikkelingen in omvang, oorzaken en gevolgen van armoede in Nederland te inventariseren. De genoemde onderbreking in de publicatie-reeks was overigens gepland; nadat in 2001 – na vijf publicaties – de ‘ontwikkelfase’ van de Armoedemonitor was afgerond, hebben we besloten de frequentie van verschijning terug te brengen van eens per jaar naar eens in de twee jaar.

De *Armoedemonitor 2003* behandelt een aantal beleidsrelevante thema’s. Zo gaat hoofdstuk 4 in op de schuldpositie van huishoudens met een laag inkomen, een thema dat met de recente evaluatie van de Wet schuldsanering natuurlijke personen weer volop in de politieke belangstelling staat. Hoofdstuk 7 van het rapport behandelt het eveneens actuele onderwerp sociale uitsluiting. Hierbij worden niet alleen cijfers gepresenteerd over de gemeenschappelijke beleidsindicatoren die op Europees niveau zijn vastgesteld, maar wordt tevens een nadere uitwerking van het begrip sociale uitsluiting gegeven voor de Nederlandse situatie.

Ook de overige thema’s die in de *Armoedemonitor 2003* aan de orde komen, zijn direct of indirect van belang voor het armoede- en inkomensbeleid. Voor een deel gaat het daarbij om vertrouwde onderwerpen, zoals de kerncijfers over de omvang van en ontwikkeling in armoede (hoofdstuk 2) en de ruimtelijke verdeling van armoede (hoofdstuk 6). Er worden echter ook relatief nieuwe onderwerpen besproken: de bestedingsspatronen van de lage inkomens in vergelijking met die van de overige huishoudens (hoofdstuk 3), het armoederisico van verschillende groepen niet-westerse allochtonen en – omgekeerd – de etnische samenstelling van de lage-inkomensgroep (hoofdstuk 5), de relatie tussen armoede en gezondheid (hoofdstuk 8), de relatie tussen armoede en het verplaatsingsgedrag (hoofdstuk 9), en de gevolgen van werkhervatting voor de inkomenspositie van uitkeringsontvangers (hoofdstuk 10).

Evenals in de vorige edities van de *Armoedemonitor* vormt het op belastinggegevens gebaseerde Inkomenspanelonderzoek (IPO) de belangrijkste gegevensbron. Behalve grote voordelen, waaronder de kwaliteit van de gegevens en de grote steekproefomvang (circa 80.000 huishoudens), kent deze bron ook een beperking: de meest recente gegevens hebben betrekking op 2001. Door koopkrachtvoorspellingen toe te passen en de effecten van enkele beleidsmaatregelen te simuleren, kan echter in hoofdstuk 2 toch een beeld worden geschetst van de situatie in 2003 en een voorspelling worden gedaan voor 2004.

Zowel vanuit het SCP als vanuit het CBS heeft een groot aantal medewerkers een bijdrage geleverd aan de Armoedemonitor 2003. De redactieraad bestond uit drs. J.C. Vrooman en dr. S.J.M. Hoff (SCP) en uit drs. H.J. Dirven en G.J.H. Linden (CBS). De auteurs die aan de publicatie hebben meegewerkt staan verder vermeld bij de desbetreffende hoofdstukken.

Prof. dr. P. Schnabel
Directeur SCP

Ir. drs. R.B.J.C. van Noort
Directeur-generaal van de Statistiek

1 Samenvatting^{*}

Indicatoren in de Armoedemonitor

Net als in de eerdere edities van de *Armoedemonitor* – en in het *Armoedebericht 2002* – wordt armoede in eerste instantie vastgesteld aan de hand van twee inkomensgrenzen. De *lage-inkomensgrens* vertegenwoordigt voor alle huishoudens dezelfde koopkracht, waarbij de hoogte van de bijstandsuitkering voor een alleenstaande in 1979 het uitgangspunt vormt. In dat jaar was er sprake van een relatief hoge koopkracht van de bijstand. Voor andere typen huishoudens is de *lage-inkomensgrens* vastgesteld door toepassing van een opslagfactor, gebaseerd op de feitelijke extra kosten van meerpersoonshuishoudens. Aangezien de *lage-inkomensgrens* voor de jaren na 1979 gecorrigeerd is voor de prijsinflatie, is zij geschikt voor vergelijkingen in de tijd.

De tweede inkomensgrens die in de *Armoedemonitor* wordt gehanteerd, betreft de *beleidsmatige grens*. Deze is gesteld op 105% van de normen geldend in de Algemene bijstand, de Algemene kinderbijslag en – bij 65-plussers – de AOW. Het gaat hier om een politiek vastgestelde grens, die vooral van belang is voor het bepalen van de omvang van de doelgroepen van het overheidsbeleid. Voor vergelijkingen in de tijd is de *beleidsmatige grens* minder goed bruikbaar, omdat de normen in de bijstand en de AOW niet altijd precies de inflatie worden volgen.

Naast deze twee grenzen wordt een aantal *aanvullende indicatoren* voor armoede gebruikt, zoals de verblijfsduur onder de inkomensgrenzen, de bezittingen en schulden, de vaste lasten en het oordeel over de eigen financiële situatie.

De in deze editie van de *Armoedemonitor* gepresenteerde gegevens lopen over het algemeen tot en met 2001. De belangrijkste bron waaruit de gegevens over de inkomens van huishoudens afkomstig zijn, is het Inkomenspanelonderzoek (IPO). Dit is grotendeels gebaseerd op belastinggegevens. De meest recente uitkomsten hebben betrekking op 2001. Ontwikkelingen na 2001 zijn in beeld gebracht op basis van ramingen en enquêtegegevens uit het Consumenten Conjectuur Onderzoek (CCO) over de beoordeling van de eigen financiële situatie. Daarnaast is gebruikgemaakt van informatie verzameld onder (ex-)uitkeringsontvangers (Enquête reïntegratie 2001/2002) en bewoners van achterstandswijken (Enquête sociale uitsluiting 2003).

Omslag in ontwikkeling aantal lage inkomens

In de tweede helft van de jaren negentig is het aantal huishoudens met een inkomen onder de *lage-inkomensgrens* gestaag gedaald. Waar in 1994 nog 970.000 huishoudens tot de *lage inkomens* behoorden, ging het in 2000 om 743.000 (gerevisieerd cijfer). Een jaar later, in 2001, is het aantal *lage inkomens* verder afgenomen tot ruim 636.000.

^{*} Gezamenlijk hoofdstuk van SCP en CBS

Ook wanneer rekening wordt gehouden met de omvang van de totale bevolking is er sprake van een vermindering: medio jaren negentig schommelde het aandeel lage inkomens rond de 15%, daarna nam het percentage af naar 11,6 in 2000 en vervolgens naar 9,8 in 2001. Een belangrijke oorzaak van deze laatste daling was de belastingherziening, als gevolg waarvan de meeste huishoudens er in koopkracht op vooruitgingen.

Ook in 2002 vindt voor de meeste groepen in de bevolking nog een koopkrachtstijging plaats, maar dit verandert in 2003. Door een aantal fiscale maatregelen en de stijging van de nominale ziektekostenpremies gaan in dit jaar zowel werkenden als uitkeringsontvangers en gepensioneerden er in koopkracht op achteruit. Naar verwachting zet deze trend in 2004 door. Zowel in 2003 als 2004 zal, afgemeten aan de lage-inkomensgrens, het aandeel arme huishoudens toenemen tot 11%. Ten opzichte van het omslagjaar 2002 gaat het om een groei met bijna 1 procentpunt.

Aantal huishoudens met minimuminkomen vrijwel gelijk

Terwijl er op grond van de lage-inkomensgrens sprake is van een afnemende armoede, geldt dit niet wanneer het beleidsmatig minimum als indicator wordt gehanteerd. In 2000 bedroeg het aantal huishoudens met een inkomen tot 105% van dit minimum circa 577.000, in 2001 was dit aantal met 5.000 gestegen (gereviseerde cijfers). Procentueel gezien is er geen sprake van een verandering: zowel in 2000 als in 2001 bedroeg het aandeel huishoudens met een minimuminkomen 9%.

Inkomensontwikkeling minima blijft achter

Het inkomen van de totale Nederlandse bevolking is in de periode 1990-2001 met bijna 15% gestegen. Huishoudens met een inkomen onder de beleidsmatige grens zijn er echter minder op vooruitgegaan, met ruim 5%. Met name de minima jonger dan 65 jaar komen er bekaaid af; sinds 1990 is hun inkomen nauwelijks gestegen. Voor de 65-plussers, die hun inkomen met ruim 14% zagen stijgen, ziet het beeld er aanmerkelijk gunstiger uit.

Bestedingspatronen en vaste lasten

Het bestedingspatroon van de lage inkomens wijkt op twee punten sterk af van dat van de hogere inkomens. Aan de woning wordt door de lage inkomens verhoudingsgewijs veel besteed. In 1999/2000 ging 46% van het budget daaraan op, tegenover 37% bij de hogere inkomens. Tot de bestedingen aan de woning behoren behalve de huur(waarde), verwarming en verlichting ook het onderhoud en de bestedingen aan meubelen. Vooral alleenstaanden met een laag inkomen besteden veel aan de woning.

Lage inkomens geven relatief weinig uit aan sport, spel en vakantie (3%, versus 7% bij de hogere inkomens) en aan verkeer en vervoer (11% versus 15%). Paren met kinderen en een laag inkomen besteden het meest aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer, terwijl alleenstaande ouderen en paren zonder kinderen daaraan een veel kleiner deel van hun budget uitgeven.

De bestedingen aan vaste lasten, zoals huur, energie en verzekeringen, leggen een groot beslag op het budget van de lage inkomens. Ten opzichte van het midden van de jaren negentig is het aandeel van de vaste lasten in de totale bestedingen licht gedaald. In 1995/96 ging 47% van het budget van de lage inkomens hieraan op. Ramingen voor 2001/02 wijzen op een daling tot 45%.

Schulden

In 2000 had 21% van de huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens meer schulden dan bezittingen. Dat was bijna twee keer zoveel als bij de huishoudens met een hoger inkomen. Wel kwamen niet-hypothecaire schulden bij de lage inkomens iets minder vaak voor dan bij de hogere inkomens: 30% versus 33%. Ook was de (mediane) openstaande schuld van 2000 euro aanzienlijk lager dan de 6400 euro bij de huishoudens boven de lage-inkomensgrens. Huishoudens met een laag inkomen geven relatief vaak aan dat ze problemen hebben met de aflossing van de lening. Ruim de helft van deze huishoudens noemde de terugbetaling (erg) zwaar, terwijl dit aandeel onder de hogere inkomens iets meer dan 20% bedroeg.

Lage inkomens met schulden hebben verhoudingsgewijs vaak financiële problemen. Zo kon 38% van deze huishoudens naar eigen zeggen moeilijk tot zeer moeilijk rondkomen. Daarnaast gaven deze huishoudens relatief vaak aan onvoldoende geld te hebben om versleten meubels te vervangen door nieuwe (62%) of jaarlijks een week op vakantie te gaan (50%). Bij 8% waren er in de voorafgaande twaalf maanden achterstanden in de betaling van de huur of van de energierekening.

De laatste jaren is zowel het aantal als de hoogte van de uitstaande kredieten toegenomen. Terwijl er in 1999 ruim 5,7 miljoen kredieten bij Bureau Kredietregistratie aangemeld waren, ging het in 2002 om bijna 10 miljoen kredieten. Het uitstaande bedrag aan consumptieve kredieten steeg in die periode van iets minder dan veertien miljard euro tot ruim zestien miljard euro. Ook het aantal verzoeken aan gemeentelijke kredietbanken om een schuldregeling is toegenomen van bijna 24.000 in 2001 naar circa 26.000 in 2002 en 31.000 in 2003. Het aantal huisuitzettingen wegens huurachterstand is daarentegen de laatste paar jaar gedaald. Dit lijkt voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de inzet van preventieve maatregelen.

Sinds 2001, toen er een omslag naar een economische laagconjunctuur plaatsvond, is het aandeel huishoudens dat de eigen financiële situatie (duidelijk) verslechterd noemt, fors toegenomen. Tussen eind 2000 en het derde kwartaal van 2003 is dit aandeel bij de lage inkomens opgelopen van iets meer dan 20% naar bijna 55%. Bij de overige huishoudens gaat het zelfs om een nog sterkere stijging, van ruim 10% naar bijna 35%.

De duur van de armoede

Van de huishoudens die in 1999 een laag inkomen hadden, blijkt 35% een jaar later – in 2000 – boven de armoedegrens uit te komen. De uitstroomkans ligt daarmee op eenzelfde niveau als in de paar jaren hieraan voorafgaand, maar iets hoger dan medio jaren negentig. Vóór 1997 bedroeg de uitstroom circa 32%.

Langdurige armoede licht afgenomen

Het aandeel huishoudens dat vier jaar of langer in een armoedesituatie verkeert, is tussen 1995 en 2000 iets afgenomen. Afgemeten aan de lage-inkomensgrens gaat het om een daling van 7% naar 5%, en op grond van het beleidsmatig minimum om een afname van 4% naar 3%.

Van uitkering naar arbeid

De overgang van (uitsluitend) inkomsten uit een uitkering naar betaalde arbeid leidt in een aantal gevallen tot overschrijding van de beleidsmatige grens. Van de uitkeringsontvangers met een inkomen onder deze grens blijkt 57% er bij werkaanvaarding zoveel in inkomen op vooruit te gaan, dat zij niet langer tot de minima behoren. Het gaat echter lang niet altijd om een definitieve ontsnapping aan de armoede; eerder onderzoek heeft uitgewezen dat 20% van de werkhervatters zijn baan weer binnen een jaar verliest.

Voor de baanvinders die aanvankelijk een ww-uitkering ontvingen, vertonen een forse daling (van 18% naar 6%) in het percentage minima. Dit geldt aanzienlijk minder voor bijstandsonvangers: van de werkhervatters binnen deze groep heeft 33% nog altijd een inkomen onder de beleidsmatige grens. Wellicht hangt dat samen met het feit dat bijstandsonvangers relatief vaak in een gesubsidieerde of een deeltijdbaan terecht komen.

Ruimtelijke verdeling van armoede

Medio jaren negentig was er sprake van een toenemende ruimtelijke concentratie van huishoudens met een laag inkomen binnen bepaalde woongebieden. Sinds 1998 is de spreiding van de lage inkomens echter iets gelijkmatiger geworden. Dit geldt voor Nederland als geheel, maar in het bijzonder voor Amsterdam en Rotterdam. Beide steden kennen echter nog steeds een hoog percentage lage inkomens: respectievelijk 21% en 22% van de huishoudens heeft een inkomen onder de lage-inkomensgrens.

Voor in het westen van het land gaat een hoog percentage lage inkomens binnen een gemeente of postcodegebied vaak samen met een hoog aandeel uitkeringsontvangers en een hoog percentage niet-westerse allochtonen. Daarnaast worden dergelijke cumulatieve gebieden bevolkt door een relatief groot aantal alleenstaanden en jongeren tot 35 jaar. In veel opzichten zijn de bewoners van cumulatieve gebieden slechter af dan die van postcodegebieden waar zowel het aandeel lage inkomens als het aandeel uitkeringsontvangers en allochtonen gering is. Eerstgenoemden melden vaker

een slechte gezondheid, hebben relatief weinig contact met buurtgenoten, en oordelen negatiever over hun woning en woonomgeving. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de verhuisgeneigdheid binnen de cumulatiegebieden relatief sterk is.

Allochtonen

Hoewel de economische hoogconjunctuur in de tweede helft van de jaren negentig heeft geleid tot een daling van de werkloosheid onder niet-westerse allochtonen, blijken zij ook in 2000 nog relatief vaak in een armoedesituatie te verkeren. Terwijl van de autochtone huishoudens 11% een inkomen onder de lage-inkomensgrens heeft, gaat het bij de niet-westerse allochtonen om 33%. Andersom beredeneerd maken deze laatsten een onevenredig groot deel, bijna 20%, van de lage inkomens uit. Net als bij de autochtonen zijn het vooral niet-actieve, uitkeringsgerechtigde en gepensioneerde allochtonen die een groot risico lopen op een laag inkomen. De oorzaken van het hoge armoederisico zijn gelegen in het betrekkelijk geringe aantal tweeverdieners onder de niet-westerse allochtonen, in het feit dat de uitkeringsgerechtigden voorheen vaak een laagbetaalde baan hadden, en in het feit dat de gepensioneerden – omdat zij minder dan veertig jaar in Nederland hebben gewoond – veelal een onvolledige AOW ontvangen.

De mate waarin allochtonen contacten onderhouden met autochtonen, traditionele opvattingen aanhangen of zichzelf geaccepteerd voelen door de Nederlandse samenleving, is niet rechtstreeks gerelateerd aan hun inkomenspositie. Factoren als opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal blijken in dat verband van veel meer belang.

Inkomen en gezondheid

Diverse studies uit binnen- en buitenland hebben uitgewezen dat er een relatie bestaat tussen inkomen en gezondheid. De exacte aard van deze relatie is echter nog steeds onduidelijk. Zo blijkt de levensverwachting in Griekenland nauwelijks af te wijken van die in Luxemburg, terwijl de inkomens in deze twee landen toch sterk van elkaar verschillen. Andersom zijn er ook landen met hetzelfde gemiddelde inkomen en een vergelijkbare inkomensverdeling, maar met een sterk uiteenlopende levensverwachting. Ook over de richting van het verband tussen inkomen en gezondheid is geen definitieve uitspraak te doen, hoewel de meeste onderzoekers het erover eens zijn dat een laag inkomen eerder – in ongunstige zin – de gezondheid zal beïnvloeden dan dat een relatief slechte gezondheid leidt tot een daling in het inkomen.

Gegevens uit 1999 over de relatie tussen inkomen en gezondheid in dertien EU-landen, tonen aan dat in elk van deze landen gezondheidsverschillen bestaan die aan inkomen gerelateerd zijn. Het gaat hier om gezondheidsindicatoren uit enquêteonderzoek, zoals de rapportage van chronische aandoeningen of het oordeel over de eigen gezondheid. Onder de lagere inkomens is het oordeel over de eigen gezondheid verhoudingsgewijs ongunstig in Ierland, Oostenrijk en Portugal. Ierland is ook het land waar de lagere inkomens relatief vaak chronische aandoeningen rapporteren. Daarnaast laten Griekenland en Frankrijk in dit opzicht een ongunstig profiel zien.

Nederland behoort ten aanzien van beide indicatoren tot de middenmoot. Karakteristiek voor ons land is dat er een vrij groot verschil is tussen de laagste inkomens en de inkomenscategorie daar net boven. Voor de laagste inkomens is het gezondheidsprofiel veel ongunstiger, iets dat geldt voor zowel het oordeel over de eigen gezondheid als de rapportage van chronische aandoeningen. Ook perioden van langdurige armoede gaan in Nederland verhoudingsgewijs vaak gepaard met een minder dan goed ervaren gezondheid.

Verplaatsingsgedrag

Het verplaatsingsgedrag van mensen hangt samen met de inkomenspositie van het huishouden. Niet alleen nemen personen met een laag inkomen minder vaak deel aan het verkeer, zij leggen ook een geringer aantal kilometers af. Daarnaast maken zij meer gebruik van het openbaar vervoer. Voor een aanzienlijk deel kunnen deze verschillen worden toegeschreven aan andere factoren dan het inkomen, zoals minder autobezit en de geringere arbeidsdeelname onder de lage inkomens. Hoewel personen met een laag inkomen minder deelnemen aan het verkeer, zijn er nauwelijks indicaties dat zij vanwege geldgebrek een geringere sociale participatie hebben. De afgelegde afstand is weliswaar kleiner, maar zij gaan even vaak als de hogere inkomens op bezoek bij vrienden en familie.

Sociale uitsluiting

Eind 2001 is door de lidstaten van de Europese Unie een aantal gemeenschappelijke indicatoren voor sociale uitsluiting vastgesteld. In vergelijking met de andere lidstaten blijkt Nederland op veel van deze indicatoren een gunstige positie in te nemen: verhoudingsgewijs is er sprake van weinig relatieve armoede, een lage inkomensongelijkheid en weinig langdurige werkloosheid. Ten aanzien van het gemiddelde opleidingsniveau en de levensverwachting is het beeld wat minder positief en blijkt Nederland bij de middenmoot te horen.

Indicatoren als armoede, opleidingsniveau en werkloosheid vormen enkele van de risicofactoren voor sociale uitsluiting. Wat er precies onder 'sociale uitsluiting' wordt verstaan, is daarmee nog niet vastgesteld. Hier wordt gesteld dat er aan dit concept vier dimensies zijn te onderscheiden: onvoldoende sociale participatie, onvoldoende normatieve integratie, materiële deprivatie en onvoldoende toegang tot voorzieningen waar iedere burger recht op heeft. De eerste bevindingen van een recente studie naar deze vier kenmerken van sociale uitsluiting, geven aan dat 5 à 10% van de Nederlandse huishoudens als sociaal uitgesloten moet worden beschouwd: hier is sprake van een sterk sociaal isolement, een zeer problematische financiële situatie of van afwijkende normen en waarden. De aanwezigheid van een of meer risicofactoren, zoals een laag inkomen, lijkt vooral ongunstig uit te werken voor de materiële deprivatie en de mate van sociale participatie.

2 Armoede in hoofdlijnen^{*}

Jacques Thijssen en Jean Marie Wildeboer Schut

2.1 Inleiding

De belangrijkste indicator voor armoede is het inkomen dat een huishouden kan besteden. In dit hoofdstuk worden twee inkomensgrenzen gebruikt om de ontwikkeling van armoede vast te stellen (zie ook kader 2.1). De lage-inkomensgrens is een grens die voor alle jaren en voor alle huishoudens eenzelfde koopkracht vertegenwoordigt. De hoogte ervan is geënt op het bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979. De tweede grens is gebaseerd op het sociale minimum. Het sociale minimum is het wettelijk bestaansminimum dat in de politieke besluitvorming is vastgesteld. Omdat inkomen niet de enige indicator is voor armoede, worden ook aanvullende indicatoren gepresenteerd zoals de verblijfsduur onder de inkomensgrens, de vaste lasten, betalingsachterstanden, financiële beperkingen en het oordeel over de eigen financiële positie.

De inkomensgegevens in dit hoofdstuk zijn ontleend aan het Inkomenspanelonderzoek (IPO), dat grotendeels is gebaseerd op de fiscale administratie. Op dit moment wordt het IPO gereviseerd.¹ In deze monitor zijn, naast cijfers tot en met 2000 vóór revisie, ook eerste voorlopige cijfers over de periode 1999-2001 ná revisie opgenomen. Voor de periode 2002-2004 worden in paragraaf 2.6 op grond van verwachte koopkrachtontwikkelingen ramingen gemaakt van de ontwikkeling van het aantal huishoudens met een laag inkomen.

Kader 2.1 Inkomensgrenzen

Armoede heeft in de eerste plaats te maken met gebrek aan geld. Toch is iemand met een laag inkomen niet per definitie arm. Zo kan men geld of bezittingen achter de hand hebben voor slechtere tijden. Ook kunnen de vaste lasten laag zijn. In de *Armoedemonitor* wordt een aantal inkomensgrenzen voor de afbakening van armoede gebruikt. Het verloop van het aantal huishoudens onder deze grens geeft een indicatie van de ontwikkeling van armoede.

Voor vergelijkingen in de tijd en tussen huishoudens is de lage-inkomensgrens het meest geschikt. Dit is een waardevaste grens waarvan de hoogte gelijk is aan het

^{*} Dit hoofdstuk is een gezamenlijke bijdrage van het CBS en het SCP. De paragrafen 2.1 tot en met 2.5 zijn geschreven door drs. J.G.J. Thijssen (CBS), paragraaf 2.6 door drs. J.M. Wildeboer Schut (SCP).

bijstandsniveau van een eenpersoonshuishouden in 1979. Waardevast houdt in dat deze grens van jaar tot jaar eenzelfde koopkracht vertegenwoordigt. Voor andere typen huishoudens is de lage-inkomensgrens vastgesteld door een opslagfactor toe te passen. Deze factor is gebaseerd op de extra kosten van huishoudens met een andere samenstelling om eenzelfde koopkracht te realiseren in vergelijking met een alleenstaande. Deze factor is afhankelijk van het aantal personen in het huishouden en de leeftijd van deze personen.

Een tweede grens is gebaseerd op het sociale minimum en wordt vaak aangeduid met de beleidsmatige grens. Het sociale minimum is het wettelijke bestaansminimum dat in de politieke besluitvorming is vastgesteld. De beleidsmatige grens is hier bepaald op 105% van het sociale minimum, zodat ook huishoudens met een minimumuitkering en geringe aanvullende inkomsten uit arbeid of vermogen tot de minima worden gerekend. Voor dergelijke inkomsten en voor vermogen gelden in de Bijstandswet vrijstellingsnormen. Tot 65 jaar is het sociale minimum gelijk aan de bijstand en vanaf 65 jaar aan het AOW-pensioen. Kinderbijslag wordt meegeteld. Het AOW-pensioen is de laatste jaren hoger dan de bijstandsuitkering vanwege de ouderenaftrek in de inkomstenbelasting.

Een derde inkomensgrens is de relatieve armoedegrens, die veel wordt gebruikt bij internationale vergelijkingen. Deze grens is gedefinieerd als 60% van het doorsnee (mediane) besteedbare inkomen van een land. In hoofdstuk 7 van deze monitor wordt mede op basis van dit criterium beschreven hoe het staat met de armoede en sociale uitsluiting in Nederland ten opzichte van de andere lidstaten van de Europese Unie.

Bij de afbakening van armoede wordt de hoogte van het besteedbare inkomen van een huishouden vergeleken met bovenstaande inkomensgrenzen. Het besteedbare inkomen is gelijk aan het bruto inkomen verminderd met de betaalde overdrachten en de loon-, inkomsten- en vermogensbelasting. Tot het besteedbare inkomen worden ook de kinderbijslag en de studiefinanciering gerekend. Bij de afbakening van huishoudens met een laag inkomen en huishoudens met een minimuminkomen blijft de eventueel ontvangen huursubsidie buiten beschouwing.

Lage-inkomensgrens en besteedbaar inkomen van bijstandsontvangers voor verschillende typen huishoudens, 2001 (x 1000 euro)

	alleenstaande	zonder kinderen	(echt)paar een kind	twee kinderen	eenoudergezin een kind	twee kinderen
lage-inkomensgrens	9,6	13,3	16,1	18,1	12,6	14,5
sociaal minimum ^a	8,8	12,4	13,5	14,4	12,3	13,3

a Netto uitkering inclusief vakantietoeslag en eventuele kinderbijslag (kind tussen 6 en 12 jaar)

Bron: SZW (bewerking CBS)

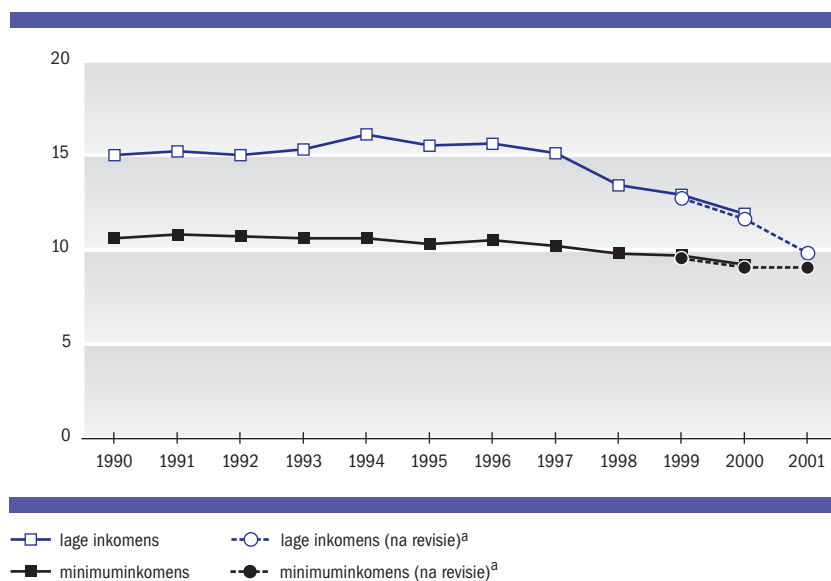
Het sociaal minimum nam in 2001 meer toe dan de algemene prijsstijging. Het verschil tussen de lage-inkomensgrens en de beleidsmatige grens (= 105% van het sociaal minimum) verminderde hierdoor bij de onderscheiden huishoudtypen. In het geval van de eenoudergezinnen met een kind kwam de beleidsmatige grens zelfs hoger uit dan de lage-inkomensgrens.

2.2 Ontwikkeling lage inkomens en minimuminkomens tot en met 2001

Huishoudens met een laag inkomen

Het percentage huishoudens met een laag inkomen nam tussen 2000 en 2001 af van 11,6 tot 9,8. Een dergelijk laag percentage is niet eerder waargenomen. De daling in 2001 hing vooral samen met de gunstige koopkrachtontwikkeling als gevolg van de belastingherziening. Bij deze herziening zijn de tarieven van de loonheffing verlaagd en is de arbeidskorting verhoogd. De daling van het aantal lage inkomens werd in 1998 ingezet. Daarvoor schommelde het percentage huishoudens met een laag inkomen jarenlang tussen de 15 en 16.

Figuur 2.1 Lage inkomens en minimuminkomens (in procenten)

a De gereviseerde cijfers over 1999-2001 zijn voorlopig.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Door de aanhoudende daling lag in 2001 het aantal huishoudens met een laag inkomen op 636.000. In 1995 zaten nog ruim 950.000 huishoudens onder de lage-inkomensgrens. De daling van het aantal huishoudens met een laag inkomen in de jaren 1998-2001 ontstond vooral door een daling van de instroom bij een vrijwel gelijkblijvend absoluut niveau van de uitstroom.

Tabel 2.1 Aantallen huishoudens met een laag inkomen (x 1000)

	totaal	huishoudens		huishoudens (na revisie) ^a	
		w.o. laag inkomen	langdurig laag inkomen	totaal	w.o. laag inkomen
1981	4782	639			
1985	5229	1138			
1990	5712	857	.		
1991	5809	882	.		
1992	5886	884	389		
1993	5964	913	397		
1994	6034	970	411		
1995	6134	953	421		
1996	6209	970	429		
1997	6331	953	435		
1998	6414	861	391		
1999	6453	835	370	6319	804
2000	6547	781	342	6427	743
2001				6459	636

a De gereviseerde cijfers over 1999-2001 zijn voorlopig.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Een op de acht kinderen in huishouden met een laag inkomen

Huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens tellen gemiddeld minder personen dan andere huishoudens. Het percentage personen in een huishouden met een laag inkomen is daarom lager dan het percentage huishoudens met een laag inkomen. Voor 2001 kwam het percentage personen in een huishouden met een laag inkomen uit op 8,4. Voor kinderen lag dit percentage echter hoger. Van alle kinderen tot 15 jaar leefde 12,5 procent in een huishouden met een laag inkomen. Dat komt overeen met een op de acht kinderen.

Huishoudens met een minimuminkomen

Het aandeel huishoudens onder de beleidsmatige grens daalde niet tussen 2000 en 2001 en bleef op 9,0%. Weliswaar is de koopkracht van het minimum in 2001 verhoogd, maar dit heeft niet geleid tot een vermindering van het aantal huishoudens dat van een dergelijk minimum moet rondkomen. Koopkrachtverbetering leidt wel tot een vermindering van het aantal huishoudens onder de lage-inkomensgrens. Dat is immers een grens die in de tijd eenzelfde koopkracht vertegenwoordigt.

Tabel 2.2 Aantallen huishoudens met een minimuminkomen (x 1000)

	totaal	huishoudens		huishoudens (na revisie) ^a	
		w.o. minimum- inkomen	langdurig minimum- inkomen	totaal	w.o. minimum- inkomen
1981	4782				
1985	5229				
1990	5712	606	.		
1991	5809	625	.		
1992	5886	632	236		
1993	5964	634	246		
1994	6034	639	248		
1995	6134	633	251		
1996	6209	649	240		
1997	6331	644	244		
1998	6414	632	243		
1999	6453	627	235	6319	599
2000	6547	605	228	6427	577
2001				6459	582

a De gereviseerde cijfers over 1999-2001 zijn voorlopig.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

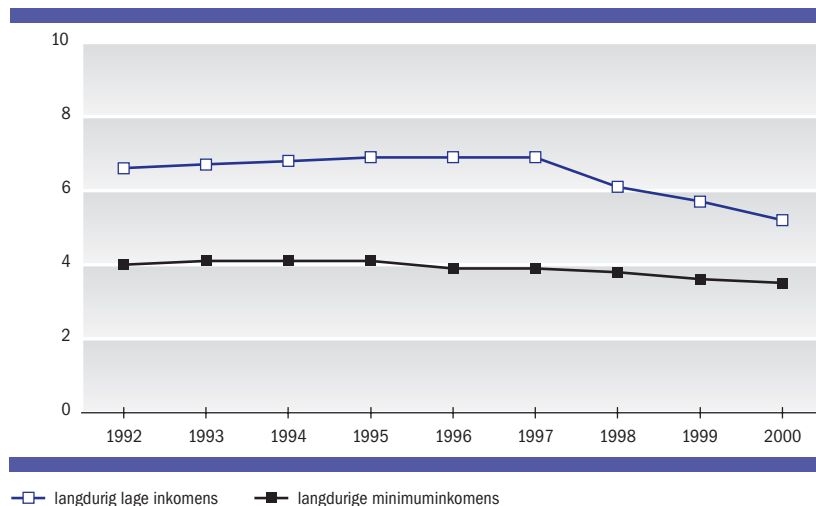
Langdurige armoede

Uit onderzoek is gebleken dat huishoudens die vier jaar of langer een laag inkomen hebben, veel vaker moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen dan huishoudens die één of twee jaar in die situatie zitten. Daarom geeft de omvang van de groep huishoudens met langdurig een laag inkomen een aanvullende indicatie van de armoede.

In 2000 – het meest recente jaar waarover dit soort gegevens beschikbaar is – lag het aandeel huishoudens dat vier jaar of langer een laag inkomen heeft, op ruim 5%. In 1995 lag het percentage huishoudens met langdurig een laag inkomen nog op bijna 7%. Volgens dit criterium is de langdurige armoede in die periode dus afgenomen.

Bij de huishoudens die vier jaar of langer op een minimuminkomen zijn aangewezen, zien we eenzelfde beeld. Ook hier een daling die echter veel beperkter is dan de daling bij huishoudens die langdurig van een laag inkomen moeten rondkomen. In 2000 behoorde ruim 3% van de huishoudens tot de langdurige minima. In 1995 was dat nog ruim 4%.

Figuur 2.2 Langdurige lage inkomens en langdurige minimuminkomens (in procenten)

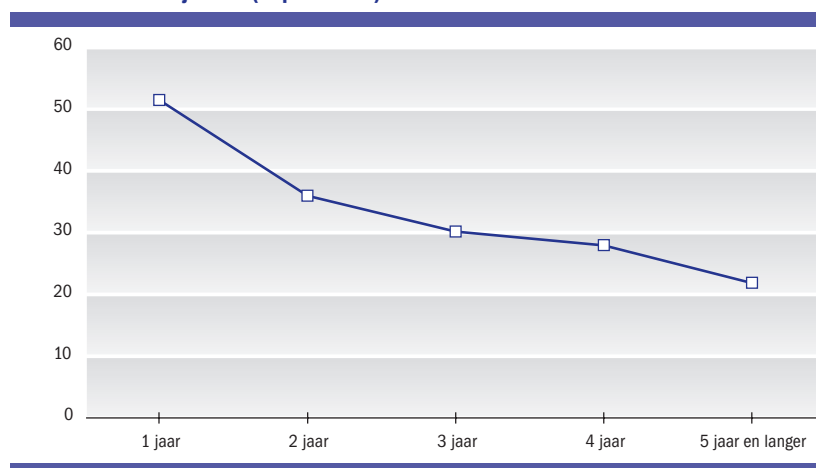

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Uitstroom

In 2000 lag de zogeheten uitstroom van mensen onder de lage-inkomensgrens (ongeacht de duur van een laag inkomen) gemiddeld op 35%. Dat betekent dat ruim drie van de tien mensen onder de lage-inkomensgrens in 1999 een jaar later niet meer onder deze grens zaten. De uitstroom schommelde in de jaren 1997 tot en met 2000 jaarlijks tussen de 34% en 38%. In de jaren daarvoor lag de uitstroom op 31% tot 33%. Vanaf 1997 lag de uitstroom dus op een hoger niveau.

Figuur 2.3 Uitstroomkansen in 2000ª van personen met een laag inkomen naar verblijfsduur (in procenten)

a Voorlopige cijfers vóór revisie.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Hoe meer jaren men een laag inkomen heeft, des te kleiner is de kans op uitstroom. Zo had de helft van alle mensen die alleen in 1999 onder de lage-inkomensgrens verbleven, een jaar later een inkomen boven deze grens. Van de mensen die zowel in 1998 als in 1999 onder deze grens verbleven, had 36% in 2000 geen laag inkomen meer. Van de groep die vijf jaar of langer een laag inkomen had, stroomde in 2000 slechts 20% uit.

2.3 *Inkomenspositie van de minima*

Ook de inkomenshoogte van huishoudens beneden een bepaalde inkomensgrens vormt een onderdeel van de beschrijving van armoede. Hier wordt de ontwikkeling geschetst van het doorsnee (mediane) gestandaardiseerde inkomen (zie kader 2.2) van de huishoudens onder de beleidsmatige grens. Dit wordt vergeleken met de ontwikkeling van het doorsnee inkomen van alle huishoudens.

In de periode 1990-2001 steeg het mediane inkomen van huishoudens in Nederland gemiddeld met ruim 1,3% per jaar. Het doorsnee inkomen was daardoor in 2001 bijna 15% hoger dan in 1990. De inkomenspositie van de minima ging er minder op vooruit. Het mediane inkomen van de huishoudens met een minimuminkomen in 2001 lag ruim 5% boven dat van de minima in 1990.²

De ontwikkeling liep voor huishoudens van personen van 65 jaar of ouder en die van jonger dan 65 sterk uiteen. De positie van de minima onder de 65 jaar ging er tussen 1990 en 2001 amper 3% op vooruit. Bij 65-plussers is het beeld aanzienlijk gunstiger. Deze categorie zag het inkomen stijgen met ruim 14%.

Kader 2.2 Gestandaardiseerd inkomen

Voor de bepaling van inkomensontwikkelingen wordt hier uitgegaan van het gestandaardiseerde besteedbare inkomen van huishoudens, gecorrigeerd voor inflatie. Om inkomens van huishoudens met verschillende samenstelling vergelijkbaar te maken, worden ze gestandaardiseerd. Voor ieder type huishouden wordt een zogenoemde equivalentiefactor bepaald. Deze factor is gebaseerd op de extra kosten van een huishouden met meer personen om dezelfde koopkracht te realiseren als een alleenstaande. Voor eenpersoonshuishoudens is de factor gelijk aan 1. Voor elke meerderjarige persoon in het huishouden wordt hieraan 0,38 toegevoegd, voor een kind varieert de factor van 0,15 tot 0,30 afhankelijk van de leeftijd. Het gestandaardiseerde inkomen wordt berekend door het besteedbare inkomen te delen door de equivalentiefactor.

Tabel 2.3 Mediaan gestandaardiseerd besteedbaar huishoudeninkomen naar inkomenspositie en leeftijd hoofdkostwinner

	minimum inkomen				minimum inkomen			
	totaal	totaal	<65 jr	≥65 jr	totaal	totaal	<65 jr	≥65 jr
	euro's 2001 (x 1000)				indices (1990 = 100)			
1990	15,5	8,7	8,6	9,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1991	15,7	8,6	8,6	9,0	100,7	99,3	99,8	100,5
1992	16,6	8,6	8,5	9,2	106,8	99,3	98,7	102,1
1993	16,6	8,5	8,2	9,2	106,5	98,6	95,2	102,2
1994	15,6	8,4	8,3	9,1	100,4	97,5	96,9	102,1
1995	15,8	8,6	8,4	9,3	101,5	99,1	97,3	103,4
1996	15,9	8,6	8,3	9,3	102,3	98,8	96,8	103,6
1997	16,1	8,7	8,5	9,5	103,5	100,2	98,5	106,4
1998	16,4	8,9	8,5	10,1	105,8	102,8	99,4	112,5
1999	16,7	9,0	8,6	10,0	107,5	103,4	99,7	111,8
2000	17,0	9,0	8,6	10,2	109,6	103,9	99,9	114,1
2000 ^a	16,4	8,9	8,5	10,2	109,6	103,9	99,9	114,1
2001 ^a	17,2	9,1	8,8	10,2	114,8	105,4	102,8	114,4

a De gereviseerde cijfers over 2000 en 2001 zijn voorlopig.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

2.4 Risicogroepen

Niet alle groepen huishoudens worden in dezelfde mate getroffen door armoede. Van belang is daarom vast te stellen hoe groot de verschillen zijn tussen huishoudens. Hier worden huishoudens onderscheiden naar samenstelling en inkomensbron. Gegevens over lage inkomens naar herkomstgroepering zijn opgenomen in hoofdstuk 5 over allochtonen.

Eenoudergezinnen het vaakst een laag inkomen

Onderscheiden naar samenstelling van het huishouden komt een laag inkomen het meest voor onder eenoudergezinnen met uitsluitend minderjarige kinderen. In deze groep lag in 2001 het percentage huishoudens onder de lage-inkomensgrens op bijna 36. Dat is drieënhalf maal zo hoog als het gemiddelde. Op ruime afstand van de eenoudergezinnen volgen de alleenstaanden. De positie van vrouwen in deze groep is ongunstiger dan die van mannen. Zo had in 2001 van de alleenstaande mannen van 65 jaar of ouder ruim 11% een laag inkomen, voor de alleenstaande vrouwen in deze leeftijdscategorie lag dit percentage op ruim 15. Bij de alleenstaanden onder de 65 jaar was de verhouding van het percentage lage inkomens tussen mannen en vrouwen ongeveer hetzelfde als bij de 65-plussers.

Minste lage inkomens onder paren

Bij paren met of zonder kinderen is het percentage lage inkomens veel lager dan gemiddeld. Paren jonger dan 65 jaar hadden in 2001 in bijna 5% van de gevallen een laag inkomen. Voor paren met uitsluitend minderjarige kinderen lag dat percentage op bijna acht. Vergeleken met het gemiddelde van bijna 10% is het aandeel lage inkomens onder paren dus laag te noemen.

Tabel 2.4 Aandeel huishoudens met laag inkomen naar samenstelling huishouden, 2001 (in procenten)^a

eenoudergezin met uitsluitend minderjarige kinderen	35,7
alleenstaande	
vrouw, ≥ 65 jaar	15,3
vrouw, < 65 jaar	21,5
man, ≥ 65 jaar	11,2
man, < 65 jaar	15,2
(echt)paar	
vv. met uitsluitend minderjarige kinderen	7,6
≥ 65 jaar, al dan niet met kinderen	3,7
< 65 jaar, al dan niet met kinderen	4,8
totaal	9,8

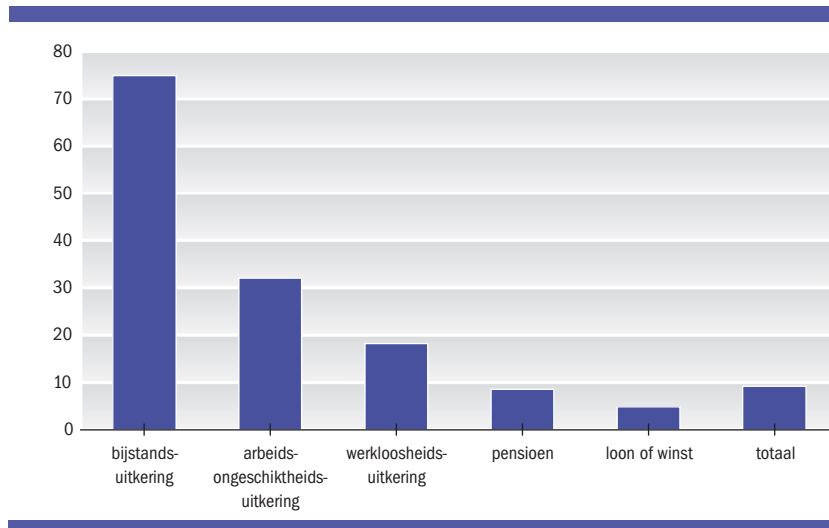
a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Bijstandontvangers hebben ongunstige positie

Driekwart van de huishoudens waarvan de meestverdienende persoon vooral inkomsten uit een bijstandsuitkering heeft, had in 2001 een laag inkomen. Dit betekent dat het aandeel huishoudens met een laag inkomen in deze categorie bijna achtmaal zo hoog was als gemiddeld. De positie van huishoudens waarvan de kostwinner is aangewezen op een arbeidsongeschiktheids- of werkloosheidsuitkering, steekt hierbij in verhouding gunstig af. Van hen had ruim 32%, respectievelijk ruim 18% een laag inkomen. De positie van huishoudens met een gepensioneerde hoofdkostwinner lag iets onder van het gemiddelde.

Figuur 2.4 Aandeel huishoudens met laag inkomen naar voornaamste inkomensbron hoofdkostwinner, 2001^a (in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

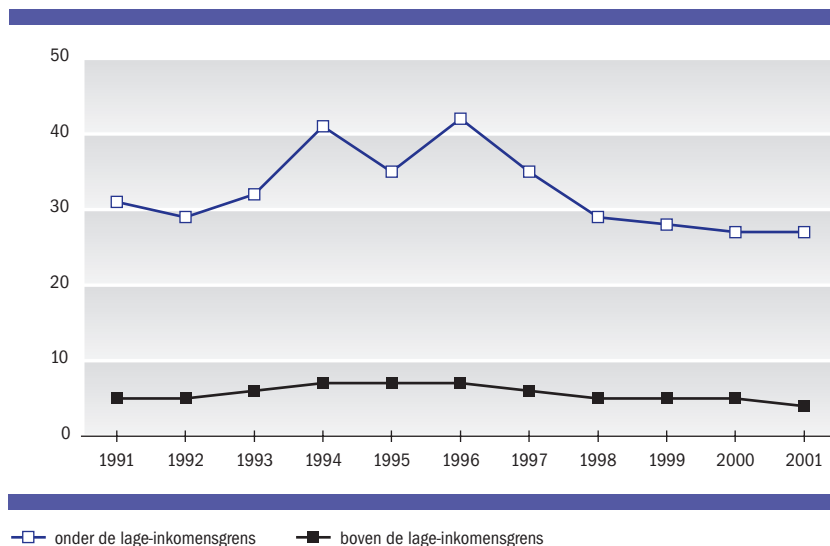
2.5 Aanvullende dimensies van armoede

In het voorgaande is armoede beschreven vanuit de feitelijke inkomenssituatie van huishoudens. In deze paragraaf komen aanvullende dimensies aan bod. Achtereenvolgens gaat het om het oordeel over de eigen financiële positie, betalingsachterstanden, financiële beperkingen en de vaste lasten.

Ruim een kwart van de lage inkomens komt moeilijk rond

Tot en met 2001 gaven steeds minder huishoudens met een laag inkomen aan moeite te hebben om rond te komen. Medio jaren negentig lag dit percentage nog rond de 40, daarna nam dit af tot 27 in 2001. Het oordeel over de eigen financiële situatie is negatiever bij huishoudens die langdurig te maken hebben met een laag inkomen. Van de mensen die in 2001 al vier jaar of langer deel uitmaakten van een huishouden met een laag inkomen gaf 31% aan dat ze moeilijk rondkomen van hun inkomen. Voor huishoudens die pas één jaar een laag inkomen hebben, lag dit percentage op 25. Hoofdstuk 4 over schulden laat zien dat het oordeel van huishoudens over hun eigen financiële situatie na 2001 negatiever is geworden.

Figuur 2.5 Aandeel huishoudens die moeilijk tot zeer moeilijk kunnen rondkomen van het inkomen, naar inkomenspositie (in procenten)

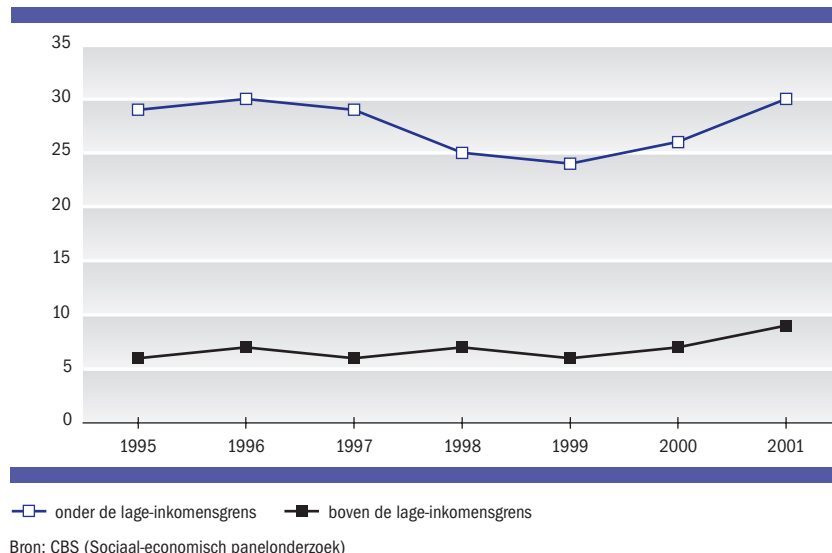

Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

Drie van de tien lage inkomens hebben minder dan minimaal noodzakelijk geacht inkomen

In 2001 had 30% van de huishoudens met een laag inkomen een inkomen dat lager is dan het inkomen dat men zelf minimaal noodzakelijk acht. Daarmee is dit percentage weer even hoog als in de jaren 1995-1997. In de tussenliggende periode had een kwart van de huishoudens een inkomen dat onder het minimaal noodzakelijke inkomen lag. Bij de huishoudens boven de lage-inkomensgrens komt het veel minder vaak voor dat men minder heeft dan het minimaal noodzakelijke inkomen. In de jaren 1995 tot en met 2000 lag dit percentage steeds op 6 of 7. In 2001 werd, ondanks de forse koopkrachtstijging, een stijging tot 9% waargenomen.

Figuur 2.6 Aandeel huishoudens waarvan het ontvangen inkomen lager is dan het door henzelf minimaal nodig geachte inkomen, naar inkomenspositie (in procenten)

Stijging van het minimaal noodzakelijke inkomen hoger dan feitelijke inkomensstijging

Het minimaal noodzakelijk geachte inkomen van huishoudens onder de beleidsmatige grens laat tussen 1991 en 2001 een stijging zien van 6,4%. Het gaat daarbij om het gestandaardiseerde en voor inflatie gecorrigeerde inkomen. De stijging van het minimaal noodzakelijke inkomen bij de minima is (in procenten) lager dan de stijging bij de huishoudens boven de beleidsmatige grens, maar hoger dan de stijging van het feitelijk besteedbaar inkomen van de minima.

Tabel 2.5 Mediaan gestandaardiseerd besteedbaar inkomen en minimaal nodig geacht inkomen van huishoudens, naar inkomenspositie (mediaan x 1000 euro (prijzen 2001))

	onder beleidsmatige grens		boven beleidsmatige grens	
	1991	2001	1991	2001
besteedbaar inkomen	8,6	9,1 ^a	16,7	18,2 ^a
minimaal nodig geacht inkomen	7,8	8,3	9,6	11,1

a Voorlopige cijfers.

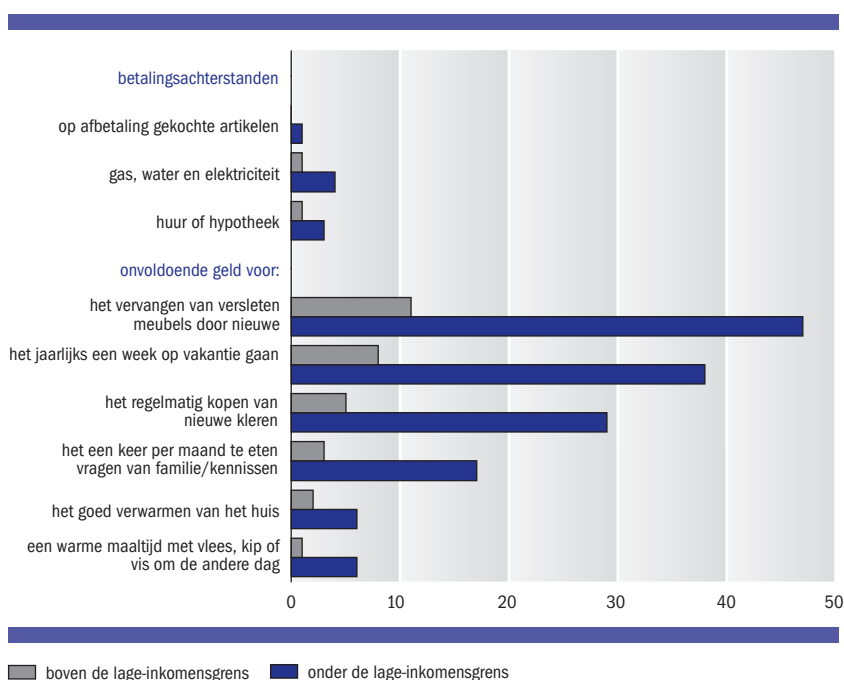
Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek en Sociaal-economisch panelonderzoek)

Betalingsachterstanden en financiële beperkingen

In 2001 rapporteerde 5% van de huishoudens met een laag inkomen betalingsachterstanden. Deze achterstanden hadden vrijwel even vaak betrekking op de betaling van

de huur of hypotheeklasten als op de kosten voor gas, water en elektriciteit. Naast betalingsachterstanden zijn er ook financiële beperkingen. Het vervangen van versleten meubels door nieuwe wordt het meest genoemd. In 2001 gaf van de huishoudens met een laag inkomen 47% aan onvoldoende geld te hebben voor het vervangen van versleten meubels. Jaarlijks een week op vakantie gaan bezet de tweede plaats. Iets minder dan vier op de tien huishoudens met een laag inkomen hadden hiervoor onvoldoende geld. Bijna drie op de tien lage inkomens gaven verder aan onvoldoende geld te hebben om regelmatig nieuwe kleren te kunnen kopen. Ook het te eten vragen van familie of kennissen was voor een op de zes huishoudens met een laag inkomen problematisch.

Figuur 2.7 Aandeel huishoudens met betalingsachterstanden en financiële beperkingen naar inkomenspositie, 2001 (in procenten)

Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

Aandeel vaste lasten iets gedaald

Vaste lasten zijn uitgaven die voortvloeien uit contractuele verplichtingen. Het gaat om uitgaven voor huur, hypotheek, water, energie, verzekeringen en consumptieve belastingen. Ze leggen een groot beslag op het budget van huishoudens met een laag inkomen. Na een stijging van het aandeel vaste lasten in de eerste helft van de jaren negentig, laat dit in de tweede helft een lichte daling zien. Desondanks lagen de vaste lasten in 2001/2002 nog steeds boven het niveau van begin jaren negentig. De lage inkomens besteedden ruim 40% van hun budget aan vaste lasten.

Tabel 2.6 Bestedingsaandelen van vaste lasten van huishoudens naar inkomenspositie

	onder de lage-inkomensgrens						boven de lage-inkomensgrens				
	'90/'91	'95/'96	'96/'97	'99/'00	'00/'01 ^a	'01/'02 ^a	'90/'91	'95/'96	'99/'00	'00/'01 ^a	'01/'02 ^a
totale bestedingen (x 1000 euro)	10	12	13	15	15	15	19	22	26	28	29
in % van de totale bestedingen											
vaste lasten	40	47	46	44	45	45	32	35	33	34	34
bruto huur(waarde)	25	31	30	30	29	28	21	22	22	22	22
water en energie	8	8	8	7	8	8	5	5	5	5	5
verzekeringen en retributies	5	5	5	4	5	5	4	5	4	5	5
consumptieve belastingen	2	4	3	3	3	3	2	2	2	2	2
in % van de totale bestedingen minus huursubsidie											
vaste lasten minus huursubsidie	36	42	41	40	41	41	31	35	33	34	34
huur(waarde) minus huursubsidie	21	26	25	24	25	25	20	22	21	21	21

a. Ramingen.

Bron: CBS (Budgetonderzoek)

2.6 Ramingen 2002-2004

Inleiding

Omdat zeer recente inkomensgegevens ontbreken wordt, evenals in eerdere edities van de Armoedemonitor, getracht door ramingen de armoedecijfers zo actueel mogelijk te maken. Door toepassing van koopkrachtvoorspellingen op inkomensgegevens van het IPO wordt geprobeerd een beeld te schetsen van de ontwikkelingen in 2003 en 2004 in de aantallen huishoudens met een laag inkomen. De methodiek die hier wordt gevolgd bestaat uit drie stappen: allereerst wordt getracht de koopkracht van groepen huishoudens zo goed mogelijk te voorspellen voor de jaren waarvoor geen IPO-gegevens beschikbaar zijn. Vervolgens worden deze voorspellingen toegepast op het meest recente definitieve IPO-bestand. Dit is het IPO 2000. Ten slotte wordt dit IPO-bestand opnieuw gewogen naar de situatie in de sociaal-economische bevolkingsopbouw, zoals die zich in de jaren erna heeft ontwikkeld. Niet alleen de koopkrachtveranderingen worden zo in de beschikbare IPO-gegevens verwerkt, maar ook wordt getracht een zo actueel mogelijk beeld van de samenstelling van de bevolking te geven.

Hoewel een dergelijke methode uiteraard niet precies kan aangeven hoe groot de omvang van de groep huishoudens met een laag inkomen zal zijn, leert de ervaring dat de aldus gevonden resultaten grosso modo overeenkomen met de uiteindelijke realisaties (zie kader 2.2).

2.2 Armoede in hoofdlijnen

Kader 2.3 Geraamde en gerealiseerde aandelen lage inkomens

De gehanteerde ramingsmethodiek bood in de afgelopen edities van de *Armoedemonitor* een goede voorspelling van de uiteindelijke realisaties. De cijfers in de tabel laten de (kleine) afwijkingen tussen ramingen en realisaties zien.

Ramingen en realisaties in de *Armoedemonitor*

jaar	raming lage inkomens (in %)	realisatie lage inkomens (in %)
1998	13,0	13,4
1999	13,3	12,9
2000	12,7 ^a	11,9

a Op grond van het definitieve IPO-bestand 1998.

Het verschil tussen raming en realisatie bedroeg voor 1999 en 2000 respectievelijk 0,4 en 0,8 procentpunt. De overschatting van het geraamde percentage lage inkomens kan voor een deel worden toegeschreven aan de gunstige economische ontwikkelingen in die jaren, waardoor het volume van de ww en bijstand afnam. Deze dynamiek is in eerdere edities van de *Armoedemonitor* niet verwerkt.

In tegenstelling tot eerdere edities van de monitor wordt niet volstaan met het geven van ramingen tot en met het jaar van verschijnen van de *Armoedemonitor*, maar er wordt getracht ook de ontwikkelingen aan te geven voor 2004.

Ondanks de negatieve economische ontwikkelingen en het daarmee gepaard gaande koopkrachtverlies zal de armoede in dat jaar dalen in vergelijking met het jaar 2000.

Methodiek

De ramingen in deze paragraaf geschieden met behulp van de koopkrachtvoorspellingen die zijn opgesteld ten behoeve van de Macro Economische Verkenning (CPB, 2003). Deze koopkrachtvoorspellingen zijn gedesaggregeerd en hebben betrekking op een groot aantal sociaal-economische groepen die zich vooral aan de onderkant van de inkomensverdeling bevinden. Het gaat hierbij onder meer om werkenden met een loon dat lager is dan anderhalfmaal het wettelijk voorgeschreven minimum, uitkeringsgerechtigden met minder dan 120% en 90% van het relevante sociaal minimum en om 65-plussers met een inkomen rond de AOW.³ Deze groepen zijn op hun beurt weer, voorzover relevant, onderverdeeld in een- of tweeverdieners en naar de aan- of afwezigheid van kinderen.⁴

De koopkrachtvoorspellingen dragen een statisch karakter. Dat houdt in dat er slechts rekening wordt gehouden met factoren waarop de overheid rechtstreeks invloed kan uitoefenen. Dit zijn algemene loon- en prijsstijgingen, wettelijke aanpassingen

van uitkeringen en wijzigingen in de belastingen en premies. Het betekent dat allerlei veranderingen in het inkomen die voortvloeien uit wijzigingen in sociaal-economische positie, bijvoorbeeld door werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, huishouden-samenstelling (echtscheiding, samenwonen), of incidentele loonsverhogingen buiten beschouwing worden gelaten.

De sociaal-economische groepen waarvoor de koopkrachtveranderingen zijn bepaald, worden zo goed mogelijk geïdentificeerd in het meest recente definitieve IPO (2000). Door de koopkrachtmutaties op het beschikbare inkomen toe te passen, wordt een beeld verkregen van de inkomensontwikkelingen van de huishoudens die tot deze groepen behoren in latere jaren. Na herweging naar de veranderingen zoals die na 2000 plaatsvonden in de relatieve omvang van deze groepen kan het aandeel lage inkomens worden bepaald.⁵

Tabel 2.7 geeft de gemiddelde koopkrachtmutaties voor de periode 2003 en 2004 na correctie voor inflatie voor enkele sociaal-economische groepen, boven en onder de lage-inkomensgrens in 2000.

Tabel 2.7 Gemiddelde reële koopkrachtmutaties 2003-2004 voor enkele sociaal-economische groepen (in procenten)

	2002	2003	2004
onder de lage-inkomensgrens 2000			
werknemer zonder kinderen	0,0	-1,3	-0,1
werknemer met kinderen	0,8	-0,9	0,1
uitkering alleenstaande	0,8	-1,0	-1,2
uitkering gezinnen	1,1	-0,8	-0,8
65+ alleenstaande	1,0	-0,5	0,0
65+ met anderen	0,9	-0,6	-0,1
boven de lage-inkomensgrens 2000			
werknemer zonder kinderen	0,1	-1,3	-0,6
werknemer met kinderen	0,2	-1,3	-0,4
uitkering alleenstaande	0,8	-1,2	-1,1
uitkering gezinnen	0,8	-1,2	-0,9
65+ alleenstaande	0,6	-0,4	-0,3
65+ met anderen	0,6	-0,3	-0,3

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000); CPB (SCP-bewerking)

Voor de meeste groepen was 2002 het laatste jaar waarin een koopkrachtstijging plaatsvond. De koopkracht van de huishoudens onder de lage-inkomensgrens neemt iets meer toe dan die van boven deze grens. Door de vertraagde doorwerking van de hoge contractloonstijging in 2001 stijgt het wettelijk minimum namelijk iets meer dan de contractlonen. Van de verhoging van de aanvullende kinderkorting profiteren vooral uitkeringsgerechtigden met kinderen

In 2003 gingen alle groepen er door een aantal fiscale maatregelen en door de stijging van de nominale ziektekostenpremies per saldo in koopkracht op achteruit. Werkenden werden bovendien geconfronteerd met een stijging van de werkloosheids- en pensioenpremies en door de beperking van het bedrijfssparen. Zowel boven als onder de lage-inkomensgrens daalt de koopkracht van werkenden daarom nog net iets meer dan die van uitkeringsgerechtigden.

Het koopkrachtverlies van 65-plussers is zowel boven als onder de lage-inkomensgrens relatief geringer dan voor de andere groepen. Onder de lage-inkomensgrens gaan alleenstaande bejaarden en 65-plussers met anderen er respectievelijk met 0,5 en 0,6 procent op achteruit. Boven de lage-inkomensgrens is dit respectievelijk 0,4 en 0,3 procent. Dat de koopkrachtdaling van bejaarden boven de lage-inkomensgrens geringer is dan die van deze groep onder de lage-inkomensgrens komt waarschijnlijk mede door de geringere stijging van de premie van de standaardpakketpolis in vergelijking met de premie die ziekenfondsverzekerde 65-plussers moeten betalen.

Het beeld van 2003 zet zich voort in 2004, zij het voor de meeste groepen in gemitigeerde vorm.⁶ In de koopkrachtvoorspellingen gaan werkenden er minder op achteruit dan uitkeringsgerechtigden, vanwege het voorstel de uitkeringen aan de (gekorte) ambtenarensalarissen te koppelen, dat hierin is verwerkt.⁷ Door enkele wijzigingen in het belastingstelsel gaan tweeverdieners en alleenstaande ouders met kinderen er iets minder op achteruit dan huishoudens zonder kinderen. De stijging van de particuliere ziektekostenpremies (WTZ-bijdrage) werkt vooral door in de koopkrachtverslechtering van de inkomens boven de lage-inkomensgrens.

De koopkrachtvoorspellingen maken het mogelijk om het aandeel huishoudens met een laag inkomen te ramen. Tabel 2.8 geeft een overzicht van het aandeel huishoudens met een laag inkomen in 2004.

Tabel 2.8 Raming lage inkomens 2003 en 2004 voor enkele sociaal-economische groepen (jaarmutaties, in procentpunten en procenten van het totaal in 2004)

	totaal aantal huis- houdens in 2000 (x 1000)	waarvan met een laag inkomen in 2000 (in %)	raming mutatie (in procentpunten)				huishoudens met een laag inkomen in 2004 (in %)
			'00/'02	'02/'03	'03/'04	'00/'04	
werknemer zonder kinderen	2140	3,9	-0,9	0,2	-0,1	-0,8	3,1
werknemer met kinderen	1331	4,7	-1,8	0,3	-0,1	-1,6	3,1
uitkering alleenstaande	373	46,9	-2,2	1,0	0,7	-0,5	46,4
uitkering gezinnen	566	27,2	-2,7	0,4	0,5	-1,8	25,4
65+ alleenstaande	799	21,0	-4,4	0,8	0,1	-3,5	17,5
65+ met anderen	682	5,6	-2,1	0,4	0,1	-1,6	4,0
totaal	6547	11,9	-1,8	0,6	0,3	-0,9	11,0

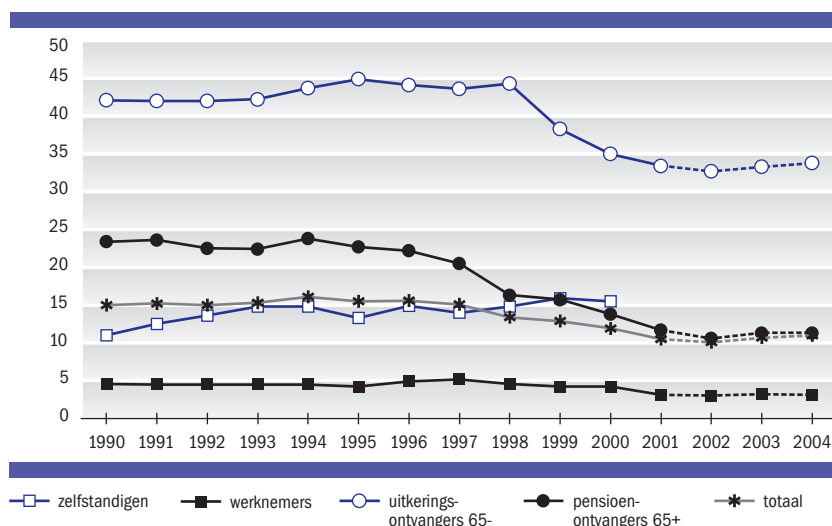
Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000); CPB (SCP-bewerking)

Het percentage huishoudens met een laag inkomen daalt in 2004 met bijna 1 procentpunt ten opzichte van 2000.⁸ Dit wordt veroorzaakt door de substantiële koopkrachtverbeteringen in 2001 (vergelijk *Armoedebereicht 2002*) en wordt in de tabel tot uitdrukking gebracht in de afname van de omvang van de groep lage inkomens tussen 2000 en 2002. Het koopkrachtverlies waarmee vrijwel alle groepen in 2003 en 2004 kampen weegt hier niet tegen op. Met name van alleenstaande 65-plussers en gezinnen met een uitkering daalt het percentage lage inkomens (respectievelijk met 3,6 en 2,3 procentpunten). In 2004 neemt bij de niet-werkenden het aandeel armen weer toe, zij het in lichte mate. Het aandeel lage inkomens onder de gezinnen met een uitkering stijgt met 0,5 procentpunt relatief fors. Een gedeelte van de eerdere afname binnen deze groep wordt zo weer tenietgedaan.

Vergeleken met 2000 blijven de percentages lage inkomens onder werkenden zonder kinderen en alleenstaanden met een uitkering nagenoeg gelijk. Die van de overige groepen nemen af, waarbij afname onder de alleenstaande 65-plussers met 3,5 procentpunten het grootst is.

Figuur 2.9 geeft de ontwikkeling in de periode 1990-2000 weer van de percentages huishoudens met een laag inkomen onder de hiervoor vermelde groepen. De figuur laat goed het jaar 2002 als omslagpunt zien. Tot en met dat jaar neemt binnen alle groepen het relatieve aantal armen af. Vanaf 2003 stijgt de armoede voor de meeste groepen en voor de totale bevolking weer, zij het in lichtere mate dan waarin de daling eind jaren negentig plaatsvond.

Figuur 2.8 Gerealiseerde en geraamde percentages huishoudens met een laag inkomen naar inkomensbron

a 1990-2000 realisaties; 2001-2004 ramingen.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990-2000); CPB (SCP-bewerking)

Noten

- 1 De revisie van het IPO heeft deels te maken met veranderingen in de bestaande bronnen en het beschikbaar komen van nieuwe bronnen. Daarnaast is een aantal concepten en classificaties herzien. Ook zijn er verbeteringen in de ramingsmethoden aangebracht. Over de revisie van het IPO zal in de loop van 2004 gedetailleerd worden gerapporteerd in de Sociaal-Economische Maandstatistiek.
- 2 Bij de beschrijving van de inkomensontwikkeling zijn de effecten van bijzondere bijstand en kwijtschelding van lokale lasten buiten beschouwing gebleven. Hierover zijn gegevens opgenomen in de Armoedemonitor 2001 (p. 14 en hoofdstuk 7)
- 3 Om een zo evenwichtig mogelijk beeld te krijgen zijn uiteraard ook de koopkrachteffecten voor bovenminimale groepen berekend en in de ramingen verwerkt.
- 4 Ongeveer een op de zes huishoudens blijft buiten de koopkrachtberekeningen. Het betreft hier zelfstandigen, freelancers en huishoudens met voornamelijk vermogensinkomsten. Verder blijven studenten en huishoudens met onvolledige jaarinkomens buiten beschouwing.
- 5 Er bestaat echter een verschil tussen de inkomensdefinitie die het CPB hanteert en die hier wordt gebruikt. Het CPB rekent de inkomens van andere leden van het huishouden dan het hoofd en diens partner niet tot het huishoudinkomen. Bij de raming van het aantal lage inkomens gebeurt dit wel.
- 6 Het afzien van loonsverhogingen in nieuw af te spreken CAO's als gevolg van de afspraken die zijn neergelegd in het Centraal Akkoord zijn niet in de koopkrachtvoorspellingen verwerkt. De contractloonstijging voor 2004 is thans geraamd op 1,5%. Als gevolg van al afgesloten contracten en de al gerealiseerde loonsverhoging sinds 1 januari 2003 zou een nieuwe raming die rekening houdt met de nulgroei voor nieuw af te sluiten contracten neerkomen op een loonsverhoging van 1% voor 2004. Mochten de afspraken tussen werknemers en werkgevers definitief worden dan is de loonsverhoging hier met 0,5% overschat.
- 7 Niet verwerkt in de koopkrachtberekeningen is de afschaffing van de eigen bijdrage voor medicijnen (de 'medicijnenknaak'). De minima zouden er daardoor in 2004 met een kwart tot een half procent op vooruitgaan (Tweede Kamer 2003). Uit een gevoeligheidsanalyse blijkt dat als alle hier onderscheiden groepen er in 2004 0,5% in koopkracht op vooruit zouden gaan, de daling van het aantal huishoudens onder de lage-inkomensgrens slechts gering is, namelijk van 11,0% tot 10,8%. Ook de afschaffing van het gebruikersgedeelte van de onroerend-zaakbelasting (OZB) is buiten beschouwing gelaten. Omdat deze voor huishoudens met een laag inkomen veelal kwijtgescholden wordt, zal het effect op het percentage lage inkomens waarschijnlijk gering zijn.
- 8 Het alleen in beschouwing nemen van de koopkrachteffecten tussen 2000 en 2004 en afzien van herweging naar de veranderingen in de sociaal-economische samenstelling van de bevolking leidt tot een raming van 10,7% arme huishoudens in 2004.

3 Bestedingspatronen^{*}

Peter van Teeffelen

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het bestedingspatroon van groepen van huishoudens in kaart gebracht. In eerdere edities van de *Armoedemonitor* en het *Armoedebericht* is ook al gerapporteerd over dit onderwerp. Het betrof dan vooral de bestedingen aan vaste lasten. Gedetailleerde gegevens over het bestedingspatroon van huishoudens zijn voor het laatst opgenomen in de *Armoedemonitor* 1997. In eerste instantie vindt hier dan ook actualisatie plaats van deze gegevens. Verder worden de bestedingspatronen van een aantal typen huishouden besproken die niet eerder zijn opgenomen in de *Armoedemonitor* en is er aandacht voor meer specifieke bestedingen van huishoudgroepen. De meest recente gegevens hebben betrekking op het jaar 1999/2000 (kader 3.1).

In paragraaf 3.2 worden de verschillen voor alle huishoudens belicht door het bestedingspatroon van de lage inkomens te vergelijken met dat van de overige huishoudens. In paragraaf 3.3 komen de bestedingspatronen van de verschillende typen huishoudens aan bod gedifferentieerd naar inkomenspositie. Besproken worden eenpersoons-huishoudens, eenoudergezinnen, paren zonder kinderen en paren met minderjarige kinderen. Tot slot gaat paragraaf 3.4 nader in op de vaste lasten van huishoudens met een inkomen onder en boven de lage-inkomensgrens.

Kader 3.1 Beschrijving van bestedingen

Voor het beschrijven van de bestedingspatronen vanaf medio jaren negentig zijn vier Budgetonderzoeken gebruikt, waarbij steeds twee onderzoeksjaren zijn samengevoegd. De resultaten hebben betrekking op 1994/1995 en 1999/2000. Er is geen Budgetonderzoek uitgevoerd in 2001 en 2002. Gegevens uit het Budgetonderzoek 2003 komen eind 2004 beschikbaar.

De bestedingen bestaan uit de waarde van geconsumeerde goederen en diensten en de lokale heffingen, zoals gemeentelijke belastingen en onderwijsretributies. De huursubsidie wordt niet op de woonuitgaven in mindering gebracht. Bij de berekeningen is de waarde van de bestedingen opgevat in lopende prijzen van de desbetreffende onderzoeksjaren. Er is dus geen rekening gehouden met de prijsontwikkeling van de afzonderlijke goederen en diensten. De uitkomsten kunnen dus niet worden gebruikt voor het interpreteren van volumematige ontwikkelingen.

^{*} Bijdrage van het CBS

3.2 Bestedingspatroon en inkomenspositie

De gemiddelde bestedingen van huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens bedroegen in 1999/2000 bijna 15.000 euro. Dat is bijna 60% van wat huishoudens met een hoger inkomen gemiddeld uitgaven in deze periode: bijna 26.000 euro. Huishoudens met een laag inkomen besteden hun geld op een andere wijze en aan andere goederen dan de overige huishoudens: zij hebben een ander bestedingspatroon.

Lage inkomens besteden vooral minder aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer, en ook wat minder aan kleding en schoeisel. Zo werd in 1999/2000 in de huishoudens met een laag inkomen 23% van het budget besteed aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer en 6% aan kleding en schoeisel. De overige huishoudens besteedden hieraan respectievelijk 31% en 7%. De verschillen tussen de inkomensgroepen zijn wat kleiner geworden: in 1994/1995 bedroeg het verschil 9 procentpunten bij ontwikkeling, ontspanning en verkeer en 2 procentpunten bij kleding en schoeisel.

Daar staat tegenover dat de bestedingsaandelen van de lage inkomens aan in het bijzonder de woning aanzienlijk hoger zijn dan die van de overige huishoudens, te weten 46% en 37%. Ook aan voeding besteedden huishoudens met een laag inkomen relatief iets meer dan de overige huishoudens (18% tegenover 17%). Woning en voeding behoren tot de basisbehoeften, waaraan de huishoudens met een laag inkomen procentueel meer geld besteden. In absolute bedragen liggen deze bestedingen echter lager dan die van de huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens.

Het verschil in het bestedingsaandeel woning tussen de lage inkomens en de overige inkomens is in de eerste helft van de jaren negentig fors toegenomen. Zo nam het bestedingsaandeel van de huur(waarde) bij de lage inkomens toe van 25 naar 30%. De huursubsidie is hierbij niet in mindering gebracht op de woonuitgaven. Na 1994/1995 nam dit aandeel niet meer verder toe. Een dergelijke toename in de eerste helft van de jaren negentig vond niet plaats bij de overige huishoudens. Hier bedroeg het bestedingsaandeel van huur(waarde) steeds 21% à 22%. In 1999/2000 gaven de huishoudens met een laag inkomen gemiddeld bijna 4400 euro uit aan huur(waarde). De huishoudens met een hoger inkomen gaven hier gemiddeld bijna 30% meer aan uit. Hun totale bestedingen lagen echter 75% hoger dan die van de lage inkomens. Ook aan verwarming en verlichting besteedden lage inkomens relatief gezien iets meer dan de overige huishoudens. In de tweede helft van de jaren negentig was steeds sprake van een verschil van 2 à 3 procentpunten.

Het bestedingsaandeel van voeding lag voor de huishoudens onder de lage-inkomensgrens in de periode 1994/1995 tot 1999/2000 steeds een procentpunt hoger dan voor de huishoudens met een inkomen boven die inkomensgrens. Voor beide groepen daalde het bestedingsaandeel van voeding in de tweede helft van de jaren negentig met 1 procentpunt tot respectievelijk 18% en 17%.

De bestedingen aan *hygiëne en geneeskundige verzorging* laten een minder duidelijk verband zien met de hoogte van het inkomen. In absolute zin besteedden de hogere inkomens hieraan het meest, relatief gezien waren de bestedingsaandelen voor beide inkomensgroepen echter hetzelfde. In 1999/2000 besteedden zowel lage als hogere inkomens 6% aan *hygiëne en geneeskundige verzorging*. Dat was in 1994/1995 ook al zo.

Tabel 3.1 Bestedingsaandelen van huishoudens met een inkomen onder en boven de lage-inkomensgrens 1994/1995 en 1999/2000 (x 1000 euro en in procenten)

	onder de lage-inkomensgrens		boven de lage-inkomensgrens	
	1994/95	1999/2000	1994/95	1999/2000
totale bestedingen (x 1000 euro)	11,4	14,7	21,8	25,8
totale bestedingen (x 1000 euro, in 1994/1995 prijzen)	11,4	13,2	21,8	23,2
<i>in % van de totale bestedingen</i>				
voeding	19	18	18	17
woning	48	46	38	37
waarvan				
huur, onderhoud van woning, tuin	36	34	27	27
waarvan				
huur(waarde)	30	30	22	22
verwarming en verlichting	7	6	4	4
kleding en schoeisel	5	6	7	7
hygiëne en geneeskundige verzorging	6	6	6	6
ontwikkeling, ontspanning en verkeer	20	23	29	31
waarvan				
sport, spel en vakantie	3	3	6	7
verkeer en vervoer	8	11	13	15
overige bestedingen	2	2	3	3

Bron: CBS (BO'94/'95 en '99/'00)

3.3 Bestedingspatronen van huishoudtypen naar inkomenspositie

Het bestedingspatroon met de verschillen daarin, dat in paragraaf 3.2 geschetst is voor de huishoudens onder de lage-inkomensgrens en die met een inkomen boven deze financiële armoedegrens, geldt in grote lijnen ook als rekening wordt gehouden met de samenstelling van de huishoudens (zie tabel 3.2). Zo zijn er tussen de beide inkomensgroepen bij huishoudens met dezelfde samenstelling nauwelijks verschillen bij de bestedingscategorie *hygiëne en geneeskundige verzorging*. Hogere bestedingsaandelen gelden ook bij deze vergelijking van typen huishoudens voor de lage inkomens ten aanzien van *woning* en lagere bestedingsaandelen voor *ontwikkeling, ontspanning en verkeer*. Zo besteedden alleenstaande lage inkomens jonger dan 65 jaar 10 procentpunten meer aan de *woning* dan alleenstaanden met een hoger inkomen. Dezelfde eenpersoonshuishoudens besteedden 9 procentpunten minder aan *ontwikkeling, ontspanning en verkeer* dan eenpersoonshuishoudens boven de lage-inkomensgrens.

Ook bij de paren zonder kinderen bestaan verschillen in deze orde van grootte. De verschillen bij paren met kinderen zijn minder groot tussen de beide inkomensgroepen.

Woning

Het feit dat de woning een uitgavencategorie is waarbij meerpersoonshuishoudens aanzienlijke schaalvoordelen realiseren ten opzichte van eenpersoonshuishoudens geldt uiteraard ook in geval van een laag inkomen. Eenpersoonshuishoudens onder de lage-inkomensgrens, zowel onder als vanaf 65 jaar, gaven in 1999/2000 gemiddeld ongeveer de helft van hun totale bestedingen uit aan de woning. Paren met minderjarige kinderen en een laag inkomen gaven naar verhouding het minst uit aan de woning: 39%. Het bestedingsaandeel aan woning van eenoudergezinnen en paren zonder kinderen in dezelfde inkomensgroep bevond zich tussen deze twee uitersten. De verschillen in het bestedingsaandeel van woning worden hoofdzakelijk veroorzaakt door de huur(waarde). Opmerkelijk is ook het relatief grote bestedingsaandeel van meubelen en stoffering bij paren met een laag inkomen (3% à 4%) ten opzichte van de andere huishoudtypen onder de lage-inkomensgrens (circa 1%).

Ontwikkeling, ontspanning en verkeer

Oudere eenpersoonshuishoudens met een laag inkomen geven naar verhouding aanzienlijk minder uit aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer dan andere huishoudtypen met een laag inkomen. Zo gaven jongere alleenstaanden met een laag inkomen bijna een kwart van hun bestedingen uit aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer. Bij de oudere alleenstaande met een laag inkomen bedroeg dit aandeel 17%. Van de lage inkomens gaven paren met minderjarige kinderen met een bestedingsaandeel van 28% het meest uit aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer. In absolute bedragen is dit ruim drie keer zoveel als hetgeen de eenpersoonshuishoudens van 65 jaar en ouder met een laag inkomen hieraan uitgeven. Zo werd er met name meer besteed aan verkeer en vervoer en aan sport, spel en vakantie. Verder gaven eenoudergezinnen en paren met minderjarige kinderen met 2 procentpunten relatief meer uit aan opleiding dan de andere huishoudens onder de lage-inkomensgrens.

Voeding, kleding en schoeisel

Bij de overige bestedingscategorieën zijn de verschillen in aandelen tussen de huishoudtypen met een laag inkomen geringer. Het bestedingsaandeel van voeding bedroeg 17% à 18% met een uitschieter naar 21% bij de paren zonder kinderen. Eenoudergezinnen met een laag inkomen besteedden in vergelijking met de andere lage inkomens het meest aan kleding en schoeisel: 7% van hun totale besteding gingen hieraan op. Voor paren was dit 6% en voor ouderen 5% van hun totale bestedingen.

Hygiëne en geneeskundige verzorging

Eenpersoonshuishoudens vanaf 65 jaar met een laag inkomen besteedden in 1999/2000 8% aan hygiëne en geneeskundige verzorging. Dit is 3 procentpunten meer dan jongere eenpersoonshuishoudens met een laag inkomen. Dit verschil blijkt vooral te

worden veroorzaakt door de bestedingen aan huishoudelijke dienstverlening. Deze bestaat uit huishoudelijke hulp, kinderopvang en diverse reinigingsdiensten (onder andere stomerij en glazenwasser). Behalve oudere alleenstaanden besteedden ook paren met kinderen meer aan huishoudelijke dienstverlening.

Tabel 3.2 Bestedingsaandelen van huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens naar huishoudtype, 1999/2000 (x 1000 euro en in procenten)

	eenpersoons-huishoudens		eenouder-gezinnen	paren	
	<65 jaar	≥65 jaar		zonder kinderen	met kinderen <18 jaar
totale bestedingen (x 1000 euro)	11 (-)	11 (-)	15 (-)	18 (-)	21 (-)
in % van de totale bestedingen					
voeding	16	18	17	21 (+)	19
woning	49 (++)	50	43 (++)	45 (++)	39 (++)
waarvan					
huur, onderhoud van woning, tuin	38 (++)	38	33 (++)	33 (++)	28 (+)
waarvan					
huur(waarde)	34 (++)	34 (+)	29 (++)	27 (++)	23 (+)
meubelen en stoffering	1	1	1	3	4
verwarming en verlichting	7	8	6	5	6
kleding en schoeisel	5	5	7	6	6
waarvan					
dames-, herenkleding en -schoeisel	4	4	3	5	3
kinderkleding en -schoeisel	0	0	3	0	2
hygiëne en geneeskundige verzorging	5	8	7	6	6
waarvan					
huish. dienstverlening	1	3	1	0	2
ontwikkeling, ontspanning en verkeer	24 (-)	17	25 (-)	20 (-)	28 (-)
waarvan					
opleiding	0	0	2	0	2
sport, spel en vakantie	3 (-)	3	4	3 (-)	5
overige ontspanning	5	2	5	4	4
verkeer en vervoer	11 (-)	10	11 (-)	9 (-)	14
waarvan					
openbaar vervoer	1	1	2	1	1
auto's	2	3	1 (-)	2 (-)	3
benzine, voertuigverzekering, -stalling	3 (-)	2	3	4 (-)	6
telefoon, porti en rijles	4	3	4	3	4
overige bestedingen	2	2	1	2	2

a = tussen haakjes een aanduiding van het verschil t.o.v. de betreffende huishoudens boven de lage-inkomensgrens;

+ = een positief verschil van 3 tot en met 5 procentpunten;

++ = een positief verschil van meer dan 5 procentpunten

- = een negatief verschil van 3 tot en met 5 procentpunten;

-- = een negatief verschil van meer dan 5 procentpunten

Bron: CBS (BO'99/'00)

3.4 Vaste lasten

Bij het vergelijken van de bestedingspatronen kwam naar voren dat de uitgaven aan de woning bij huishoudens zowel onder als boven de lage-inkomensgrens een belangrijk aandeel vormen in de totale bestedingen van deze huishoudens. Uitgaven voor de woning hebben overwegend betrekking op vaste lasten waarvan de hoogte moeilijk valt te veranderen. Deze vloeien namelijk veelal voort uit contractuele verplichtingen zoals huur, verzekeringen en energie maar ook uit verplichte belastingen en heffingen (kader 3.2).

Kader 3.2 Vaste lasten

Vaste lasten zijn uitgaven die voortvloeien uit contractuele verplichtingen of uit overheidsvoorschriften.

Het totaal van de vaste lasten bestaat uit de volgende categorieën.

Huur en huurwaarde

Dit is voor huurders de brutohuur en voor eigenaren de op basis van de waarde van de woning toebedeelde huur (economische huurwaarde).

Water en energie

Verbruik en vastrecht van water, elektriciteit, gas, vaste en vloeibare brandstoffen.

Verzekeringen en retributies

Tot de verzekeringen behoren de premies voor bijvoorbeeld opstal-, inboedel- en glasverzekering alsmede andere particuliere verzekeringen zoals ziekte/ongeval-, WA-, rechtshulpverzekering. Van de levens- en spaarverzekeringen is het administratiedeel van de premie meegeteld.

Tot de retributies zijn gerekend contributies voor maatschappelijke organisaties, omroepbijdragen, onderwijsbijdragen, niet-verzekerde zorguitgaven (incl. thuiszorg).

Consumptieve belastingen

Hiertoe behoren overdrachten in de vorm van belastingen en heffingen in verband met de woning, bijvoorbeeld onroerend-zaakbelasting (gebruikersdeel) en heffingen voor rioolrecht, zuivering, afvalstoffen en reiniging, alsmede ingezetenenomslag en leges voor paspoort, en dergelijke.

In tabel 3.3 zijn de bestedingsaandelen van een aantal vaste lasten in de periode 1994/1995 en 1999/2000 opgenomen. De vaste lasten voor huishoudens met een laag inkomen zijn in verhouding meer afgenomen dan voor de overige huishoudens. De daling bij de lage inkomens bedroeg 3 procentpunten. Bij de huishoudens met een

hoger inkomen was er sprake van een afname van 1 procentpunt. In 1999/2000 besteedden de huishoudens onder de lage-inkomensgrens 44% aan vaste lasten. Bij de overige huishoudens bedroeg dit aandeel 33%.

Als rekening wordt gehouden met de huursubsidie dan daalt het bestedingsaandeel huur(waarde) voor huishoudens met een laag inkomen tot ruim een kwart van de totale bestedingen. Bij de overige huishoudens is nauwelijks sprake van een daling als gevolg van ontvangen huursubsidie. In de tweede helft van de jaren negentig bleef het bestedingsaandeel voor beide groepen huishoudens vrijwel constant. Het aandeel huur(waarde) dat bij de lage inkomens in de periode 1990/1991 tot 1994/1995 nog steeg van 21% naar 26%, nam in de tweede helft van de jaren negentig niet verder meer toe.

Het bestedingsaandeel van water en energie bedroeg gemiddeld 7% à 8% bij huishoudens met een laag inkomen. Dat is 2 à 3 procentpunten meer dan wat huishoudens boven de lage-inkomensgrens hieraan uitgeven. Het gedeelte dat procentueel wordt besteed aan verzekeringen en retributies daalde licht in de periode 1994/1995 en 1999/2000 bij de beide inkomensgroepen. Bij beide inkomensgroepen nam het aandeel verzekeringen met 1 procentpunt iets af.

In totaal gaven in 1999/2000 huishoudens met een lager inkomen 15% uit aan water en energie, verzekeringen en belastingen. Huishoudens boven de lage-inkomensgrens besteedden aan deze categorieën gemiddeld 11%.

Tabel 3.3 Bestedingen aan vaste lasten^a naar inkomenspositie, 1994/1995 en 1999/2000 (x 1000 euro en in procenten)

	onder de lage-inkomensgrens		boven de lage-inkomensgrens	
	1994/95	1999/2000	1994/95	1999/2000
totale bestedingen (x 1000 euro)	11	15	22	26
in % van de totale bestedingen				
vaste lasten	47	44	34	33
bruto huur(waarde)	30	30	22	22
bruto huur(waarde) minus huursubsidie ^b	26	26	22	21
water en energie	8	7	5	5
verzekeringen en retributies	5	4	5	4
consumptieve belastingen ^c	3	3	2	2

a Zie toelichting vaste lasten in kader 3.2.

b Bestedingsaandeel indien huursubsidie in mindering wordt gebracht op zowel de huur als de totale bestedingen.

c Kwijtschelding van consumptieve belastingen zijn niet in mindering gebracht.

Bron: CBS (BO'94/'95 en '99/'00)

Van alle huishoudens hadden bijna drie op de tien te maken met hoge vaste lasten. Dat wil zeggen dat de vaste lasten 40% of meer bedroegen van de totale bestedingen. Het percentage huishoudens met hoge vaste lasten hangt sterk samen met de inkomenspositie. Bijna 60% van de huishoudens met een laag inkomen had hoge vaste lasten. Bij de huishoudens met een inkomen boven deze grens was dat een kwart.

Tabel 3.4 Aandeel huishoudens met lage en hoge vaste lasten naar inkomenspositie, 1999/2000 (in procenten)

	onder de lage-inkomensgrens	boven de lage-inkomensgrens	totaal
aandeel vaste lasten			
< 40%	41	75	71
≥ 40%	59	25	29
totaal	100	100	100

Bron: CBS (BO'99/'00)

In de huishoudens met een laag inkomen en hoge vaste lasten ging in 1999/2000 meer dan de helft van hun bestedingen op aan de woning (tabel 3.5). Bij de lage inkomens die geen hoge vaste lasten hadden, bedroeg het vergelijkbare aandeel 37%. Hierdoor verschilde ook het merendeel van de andere bestedingscategorieën tussen deze beide groepen. Huishoudens met een laag inkomen en lage vaste lasten besteedden relatief meer aan voeding en aan kleding en schoeisel dan huishoudens met een laag inkomen en hoge vaste lasten. Het ging bij beide bestedingscategorieën om 2 procentpunten verschil. Het bestedingsaandeel aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer was bij lage vaste lasten zelfs aanzienlijk hoger. Bijna 30% van de bestedingen ging in het geval van lage vaste lasten hieraan op. In het geval van hoge vaste lasten besteedden de lage inkomens slechts 18% aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer. Dergelijke grote verschillen in bestedingsaandelen waren ook aanwezig in de huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens.

De bestedingspatronen van huishoudens met hoge vaste lasten verschillen niet veel. Een uitzondering hierop vormt het budgetaandeel dat de lage inkomens aan de woning besteden. Bij de groep huishoudens met een laag inkomen en hoge vaste lasten was dit aandeel 3 procentpunten hoger dan bij de overige inkomens met hoge vaste lasten. Bij deze laatste groep huishoudens kwam hiervoor een hoger bestedingsaandeel voor ontwikkeling, ontspanning en verkeer in de plaats.

Tabel 3.5 Bestedingsaandelen van huishoudens met lage en hoge vaste lasten naar inkomenspositie, 1999/2000 (x 1000 euro en in procenten)

	huishoudens totaal	lage vaste lasten (<40%)		hoge vaste lasten (≥40%)	
		onder de lage- inkomens- grens	boven de lage- inkomens- grens	onder de lage- inkomens- grens	boven de lage- inkomens- grens
totale bestedingen (x 1000 euro)	24	19	29	12	17
in % van de totale bestedingen					
voeding	17	19	18	17	16
woning	38	37	33	51	48
kleding en schoeisel	6	7	7	5	5
hygiëne en geneeskundige verzorging	6	6	6	7	7
ontwikkeling, ontspanning en verkeer	30	29	34	18	22
overige bestedingen	2	2	2	2	3

a Exclusief huishoudens met een onvolledig jaarinkomen en studerende(n) (met studiefinanciering).

Bron: CBS (BO'99/'00)

3.5 Conclusie

Het bestedingspatroon van huishoudens onder de lage-inkomensgrens wijkt op een aantal punten af van dat van de overige huishoudens. Zo wordt er door de eerste groep een groter deel van het budget uitgegeven aan voedingsmiddelen en vooral aan de woning. Er wordt relatief minder besteed aan kleding en schoeisel en met name aan ontwikkeling, ontspanning en verkeer. Als wordt gekeken naar de verschillen in het bestedingspatroon van verschillende huishoudtypen met een laag inkomen, valt op dat het bestedingsaandeel voeding het hoogste was bij paren. Alleenstaanden daarentegen waren de helft van hun totale bestedingen kwijt aan de woning, dit was 5 tot 10 procentpunt meer dan wat de overige huishoudens met een laag inkomen hieraan besteedden. Het bestedingsaandeel kleding en schoeisel was met 7% het hoogst bij de eenoudergezinnen. Dit werd voornamelijk veroorzaakt door de post kinderkleding en kinderschoeisel. Aan hygiëne en geneeskundige verzorging werd relatief gezien het meest besteed door de alleenstaande ouderen. Dit kwam vooral door het hogere bestedingsaandeel van huishoudelijke dienstverlening bij deze groep. In de loop van de tijd zijn huishoudens in het algemeen, maar lagere inkomens in het bijzonder, geconfronteerd met hogere vaste lasten. Voor huishoudens met een laag inkomen namen ze in de eerst helft van de jaren negentig toe van 40% tot 47%. Daarna is hun aandeel in de bestedingen iets afgenomen tot 44% in 1999/2000. Hoewel de vaste lasten dus zijn gedaald, liggen ze nog steeds ruim boven het niveau van begin jaren negentig.

4 Schulden^{*}

Ger Linden en Stella Hoff

4.1 Inleiding

Het onderwerp ‘schulden’, en dan in het bijzonder ‘problematische schulden’, staat de laatste tijd sterk in de publieke en politieke belangstelling. Vaak worden de invoering van de euro, de terugval in de economie en de daling in de aandelenkoersen genoemd als nadelig voor de ontwikkeling van het aantal huishoudens met (problematische) schulden. De feitelijke invloed van deze drie factoren is echter niet eenvoudig vast te stellen. Landelijke gegevens over huishoudens met schulden hebben tot dusver veelal betrekking op de periode tot en met 2000/2001.

Schulden worden aangegaan om de bestedingsruimte te vergroten. De beschikbare financiële middelen lopen immers niet altijd parallel met de op dat moment benodigde middelen. De achterliggende redenen voor het aangaan van schulden kunnen echter verschillen. Vaak is het een vorm van sparen achteraf. Dat wil zeggen dat er geld wordt geleend voor consumptieve bestedingen, dat op een later tijdstip met rente wordt terugbetaald. Soms komen schulden tot stand uit financiële nood. De financiële positie van een huishouden kan ertoe leiden dat er schulden moeten worden gemaakt.

In paragraaf 4.2 wordt ingegaan op de huishoudens waarvan de schulden groter zijn dan de bezittingen en waar dus sprake is van een negatief vermogen. Paragraaf 4.3 bespreekt de niet-hypothecaire schulden van huishoudens. Hierbij wordt ingegaan op diverse aspecten rondom de aanwezigheid en hoogte van deze schulden. In paragraaf 4.4 wordt dieper ingegaan op de beleving van schulden, zoals de zwaarte van de terugbetaling, de inkomensbeoordeling en de aanwezigheid van andere financiële problemen. Paragraaf 4.5 sluit dit hoofdstuk af met meer recente informatie over (problematische) schulden, waarbij gebruik wordt gemaakt van verschillende (statistische) bronnen.

4.2 Negatieve vermogens

In deze paragraaf wordt kort ingegaan op de vergelijking van bezittingen en schulden (het vermogen) van huishoudens (kader 4.1). Het gaat dan vooral om de huishoudens met schulden die groter zijn dan de bezittingen. Zij hebben een negatief vermogen.

^{*} Dit hoofdstuk is een gezamenlijke bijdrage van het CBS en het SCP. De paragrafen 4.2 tot en met 4.4 zijn geschreven door G.J.H. Linden van het CBS, paragraaf 4.5 en 4.6 zijn geschreven door dr. S.J.M. Hoff van het SCP. De inleiding is in samenwerking tot stand gekomen.

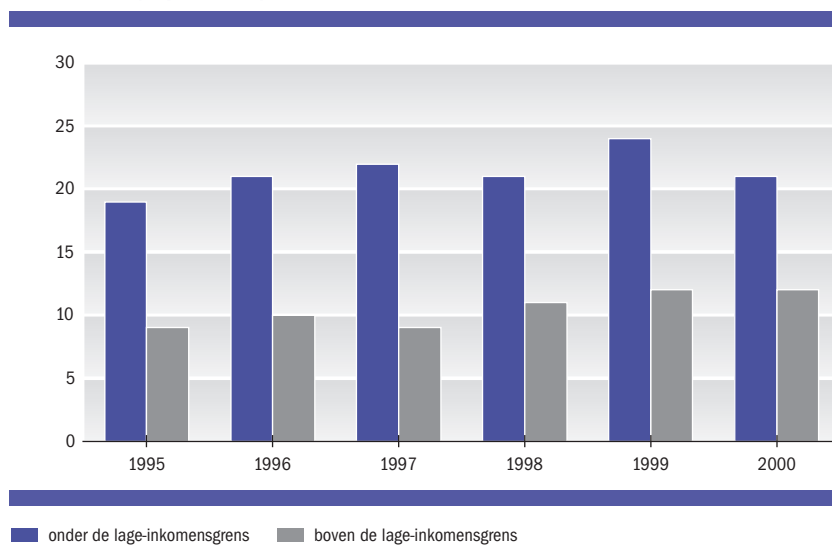
Kader 4.1 Vermogen

Onder vermogen wordt verstaan het saldo van bezittingen en schulden. De bezittingen bestaan vooral uit banktegoeden, effecten, onroerendgoed en ondernemingsvermogen. Buiten beschouwing blijven onder meer contant geld, duurzame consumptiegoederen (met uitzondering van de eigen woning), juwelen en antiek. De schulden betreffen onder meer de eigen woning (hypotheek) en consumptief krediet.

Negatieve vermogens bij lage inkomens

Huishoudens met een laag inkomen bezitten niet vaak onroerendgoed of effecten. Als er schulden worden gemaakt, staat daar dus weinig bezit tegenover. Huishoudens met een laag inkomen hebben dan ook veel vaker een negatief vermogen dan huishoudens met een hoger inkomen. Ruim een op de vijf huishoudens (21%) met een laag inkomen had in 2000 meer schulden dan bezittingen. Dit aandeel is hiermee bijna dubbel zo hoog als bij de huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens. Het aandeel lage inkomens met een negatief vermogen lag de afgelopen jaren meestal net boven de 20%.

Figuur 4.1 Huishoudens met een negatief vermogen naar inkomenspositie, 1995-2000 (in procenten)

Bron: CBS (Vermogensstatistiek)

Een negatief vermogen komt relatief vaak voor bij eenoudergezinnen met een laag inkomen. Vier van de tien huishoudens met een laag inkomen in deze huishoudens-categorie hadden in 2000 meer schulden dan bezittingen. De ontwikkeling van het

aandeel negatieve vermogens onder eenoudergezinnen met een laag inkomen had in de periode 1995-2000 een onregelmatig verloop. Wel was het aandeel in 2000 hoger dan vijf jaar eerder.

Ook onder alleenstaanden onder de 65 jaar en paren met kinderen kwam, als ze een inkomen onder de lage-inkomensgrens hadden, een negatief vermogen met respectievelijk 28% en 25% méér dan gemiddeld voor. Bij de alleenstaanden onder de 65 jaar was de situatie in 2000 vergelijkbaar met die van vijf jaar daarvoor. In de tussenliggende jaren lag het aandeel huishoudens met een negatief vermogen bij deze groep huishoudens meestal enkele procentpunten hoger. Het aandeel huishoudens met een negatief vermogen lag voor paren met kinderen onder de lage-inkomensgrens in de tweede helft van de jaren negentig veelal boven het niveau van 1995. Na 1999 daalde dit aandeel, zodat in 2000 nog een kwart van deze huishoudens een negatief vermogen had.

Tabel 4.1 Huishoudens met een negatief vermogen onder huishoudens met een laag inkomen, naar samenstelling huishouden (in procenten)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
samenstelling huishouden						
wv. alleenstaande, < 65 jaar	27	33	30	29	32	28
alleenstaande, ≥ 65 jaar	2	3	3	2	3	3
eenoudergezin met minderjarige kinderen	34	29	38	33	43	40
(echt)paar met minderjarige kinderen	28	31	29	27	29	25
(echt)paar zonder minderjarige kinderen, hoofd < 65 jaar	18	22	21	22	21	19
(echt)paar zonder minderjarige kinderen, hoofd ≥ 65 jaar	1	2	3	4	2	4

Bron: CBS (Vermogensstatistiek)

4.3 Huishoudens met niet-hypothecaire schulden

De volgende (sub)paragrafen hebben uitsluitend betrekking op niet-hypothecaire schulden. Schulden in verband met een hypotheek blijven verder buiten beschouwing. Tot de niet-hypothecaire schulden worden onder andere gerekend: consumptieve kredieten, financierings- of afbetalingskredieten, studie- en belastingschulden, renteloze leningen en negatieve banktegoeden.

In 2000 had een op de drie huishoudens in Nederland een niet-hypothecaire schuld. Het ging om ruim 2,2 miljoen huishoudens. Het aantal huishoudens met schulden schommelde tot en met 1998 rond de twee miljoen. Aan het eind van de jaren negentig stond Nederland er economisch gezien goed voor en hadden de mensen meer vertrouwen in de economie. Hiermee hangt doorgaans samen, dat meer huishoudens overgaan tot het maken van schulden. Na 1998 nam het aantal huishoudens met schulden dan ook toe met ruim 200.000.

4.3.1 Kenmerken van huishoudens met niet-hypothecaire schulden

In 2000 bestond de groep huishoudens met schulden voor 31% uit paren zonder (minderjarige) kinderen. Alleenstaanden met schulden vormden met een aandeel van 29% een vrijwel even grote groep. Vergeleken met hun aandeel onder alle huishoudens waren eenpersoonshuishoudens duidelijk ondervertegenwoordigd onder de huishoudens met schulden. Paren met kinderen maakten ruim een vijfde deel uit van de huishoudens met schulden, terwijl een op de twintig huishoudens met schulden behoorde tot de eenoudergezinnen.

Huishoudens met een kostwinner onder de 25 jaar maakten slechts 6% uit van de huishoudens met schulden. Bijna driekwart van alle huishoudens met schulden had een hoofdkostwinner van 25 tot 55 jaar. Binnen deze leeftijdscategorie omvatte elke tienjaarsgroep (25 tot 35 jaar, 35 tot 45 jaar en 45 tot 55 jaar) ongeveer een kwart van het aantal huishoudens met schulden. Ten opzichte van alle huishoudens waren deze leeftijdsgroepen oververtegenwoordigd onder de huishoudens met schulden. Van de huishoudens met schulden had ruim een op de vijf een hoofdkostwinner van 55 jaar en ouder. Ouderen boven 65 waren ondervertegenwoordigd bij de huishoudens met schulden.

Tabel 4.2 Kenmerken van huishoudens met niet-hypothecaire schulden, 2001^a

	x 1000	%
samenstelling huishouden		
wv. eenpersoonshuishouden	650	29 (-5)
eenoudergezin	116	5 (+1)
paar met minderjarige kind(eren)	499	22 (+2)
paar zonder (minderjarige) kind(eren)	698	31 (-1)
overige huishoudens	302	13 (+2)
totaal	2.265	100
leeftijd hoofdkostwinner		
< 25 jaar	132	6 (0)
25 tot 35 jaar	581	26 (+5)
35 tot 45 jaar	541	24 (+3)
45 tot 55 jaar	495	22 (+3)
55 tot 65 jaar	301	13 (0)
65 tot 75 jaar	140	6 (-5)
≥ 75 jaar	75	3 (-6)
totaal	2.265	100

a Tussen haakjes het verschil met het aandeel in de totale populatie.

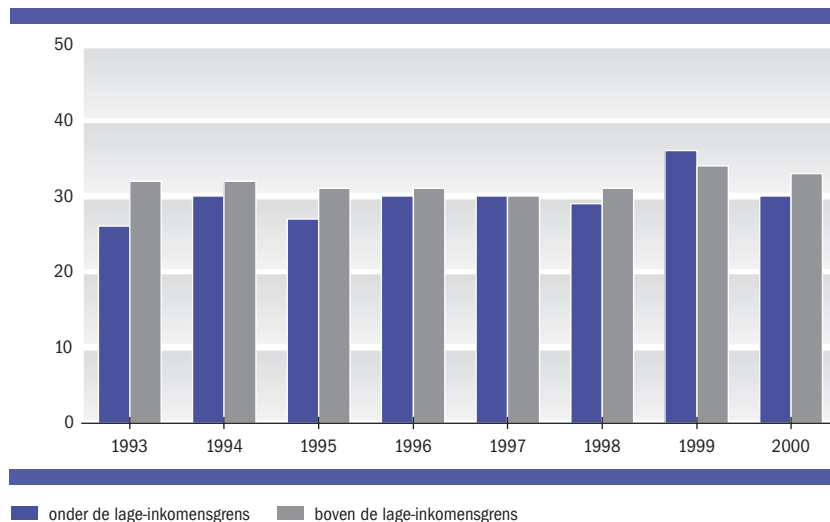
Bron: CBS (Vermogensstatistiek)

4.3.2 Inkomenspositie en schulden

Drie van elke tien huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens hadden in 2000 schulden. In de jaren negentig van de vorige eeuw lag het aandeel huis-

houdens met schulden bij de lage inkomens vrijwel voortdurend rond dit niveau. Huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens hadden in dezelfde periode doorgaans iets vaker te maken met schulden. In 2000 kwamen schulden bij deze inkomensgroep in een op de drie gevallen voor. Huishoudens met een laag inkomen lenen dus iets minder vaak geld dan de overige huishoudens.

Figuur 4.2 Huishoudens met niet-hypothecaire schulden naar inkomenspositie (in procenten)

Bron: CBS (Vermogensstatistiek)

Bij de huishoudens met een laag inkomen kwamen schulden het vaakst voor onder de eenoudergezinnen. Dit gold in 2000 voor ruim de helft van deze huishoudens. Ook boven de lage-inkomensgrens waren het de eenoudergezinnen die het vaakst schulden hadden. Bij bijna vier van de tien huishoudens in deze groep was dit het geval. Van de paren met kinderen had ongeacht de inkomenspositie 37% schulden. Alleenstaanden hadden het minst vaak schulden. Onder en boven de lage-inkomensgrens bedroeg het aandeel respectievelijk 23% en 28%.

Ongeacht de inkomenspositie neemt het aandeel huishoudens met schulden af, naarmate de leeftijd van de hoofdkostwinner hoger is. Wel zijn de verschillen tussen leeftijdsgroepen groter bij de lage inkomens. In de leeftijdscategorie tot 45 jaar had ruim 40% van de lage inkomens schulden, terwijl dat bij de 65-plussers minder dan 10% was. Bij de hogere inkomens lag het aandeel huishoudens met schulden tot 55 jaar rond de 40%. In de categorie 65 tot 75 jaar was dat nog 20% en bij de 75-plussers 14%.

Tabel 4.3 Huishoudens met niet-hypothecaire schulden naar inkomenspositie, samenstelling huishouden en leeftijd hoofdkostwinner, 2000 (in procenten)

	onder de lage-inkomensgrens	boven de lage-inkomensgrens
totaal	30	33
samenstelling huishouden		
wv. eenpersoonshuishoudens	23	28
eenoudergezinnen	52	38
paren met minderjarige kind(eren)	37	37
paren zonder (minderjarige) kind(eren)	29	32
leeftijd hoofdkostwinner		
< 25 jaar	40	42
25 tot 35 jaar	49	39
35 tot 45 jaar	43	36
45 tot 55 jaar	33	39
55 tot 65 jaar	27	35
65 tot 75 jaar	10	20
≥ 75 jaar	4	14

Bron: CBS (Vermogensstatistiek)

4.3.3 Hoogte van de schulden

Huishoudens met een laag inkomen hebben minder vaak schulden; zij hebben ook minder financiële ruimte voor de terugbetaling van schulden. Zij hebben dus minder mogelijkheden om een groter geldbedrag te lenen. In 2000 bedroeg de mediaan van het openstaande schuldbedrag bij de lage inkomens 2000 euro. Dit betekent dat de helft van alle lage inkomens met een lening een schuld had van meer dan 2000 euro. De schuld van de huishoudens boven de lage-inkomensgrens bedroeg in de helft van de gevallen minstens 6400 euro.

Onder de huishoudens met een laag inkomen hadden paren met minderjarige kinderen de hoogste schulden. In deze groep had de helft van de huishoudens met een lening een schuld van minstens 3700 euro. Alleenstaanden en eenoudergezinnen met een laag inkomen en schulden hadden gemiddeld een lager bedrag openstaan. Bij de alleenstaanden stond de helft voor minstens 1200 euro in het krediet. Bij de eenoudergezinnen had de helft te maken met een openstaand bedrag van minimaal 1800 euro.

Tabel 4.4 Huishoudens naar hoogte van de openstaande niet-hypothecaire schuld, naar inkomenspositie en samenstelling huishouden, 2000 (mediaan x 1000 euro)

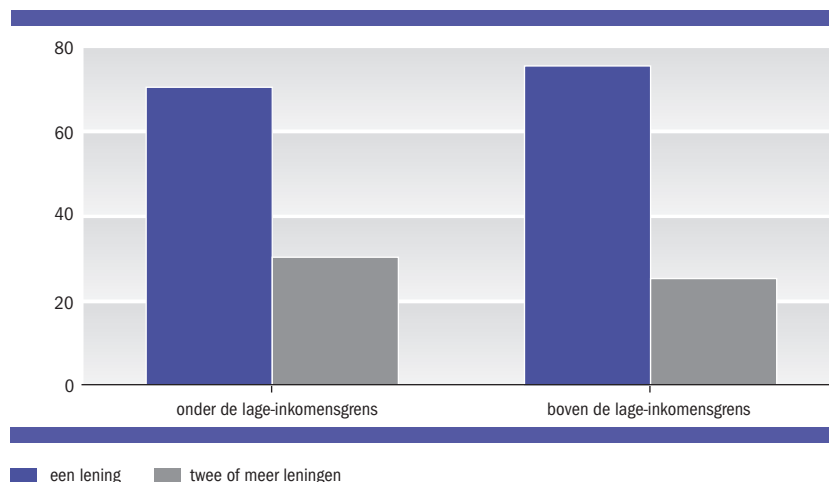
	onder de lage-inkomensgrens	boven de lage-inkomensgrens
totaal	2,0	6,4
samenstelling huishouden		
wv. eenpersoonshuishoudens	1,2	5,2
eenoudergezinnen	1,8	4,4
paren met minderjarige kinderen	3,7	6,8
paren zonder (minderjarige) kinderen	3,4	6,6

Bron: CBS (Vermogensstatistiek)

Hoewel huishoudens met een laag inkomen minder grote bedragen lenen, sluiten ze hiervoor wel meer leningen af. In 2001 hadden drie van de tien huishoudens met een laag inkomen en schulden twee of meer leningen. Vooral paren met minderjarige kinderen met een laag inkomen en schulden hadden vaak verschillende leningen. Bij bijna 40% van deze huishoudens kwamen twee of meer leningen voor.

Van de huishoudens met schulden en een inkomen boven de lage-inkomensgrens gaf een kwart aan twee of meer leningen te hebben. In deze groep waren het vooral de eenoudergezinnen en de jongeren onder de 25 jaar met respectievelijk 60% en 45%, die vaak aangaven dat ze verschillende leningen hadden.

Figuur 4.3 Huishoudens met niet-hypothecaire schulden^a naar inkomenspositie en aantal leningen, 2001 (in procenten)

^a Exclusief huishoudens van zelfstandigen.

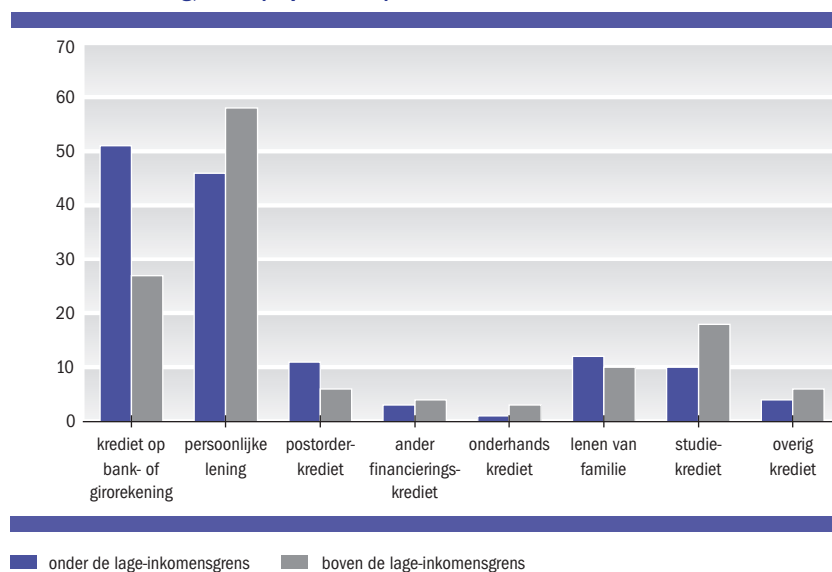
Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

4.3.4 Soort schulden

Huishoudens met een laag inkomen maken in vergelijking met de overige huishoudens vaker gebruik van leningen waar geen grondige inkomenstoets aan te pas komt. Hiertoe behoren bijvoorbeeld de schulden in de vorm van een negatief banktegoed (rood staan) en het gebruik van postorderkredieten, waarbij vaak sprake is van huurkoop of koop op afbetaling. Ook geld lenen van familie of vrienden behoort tot dit soort leningen.

In 2001 gaf 51% van de huishoudens met een laag inkomen en schulden aan dat ze een negatief banktegoed hadden, terwijl 11% een schuld had in de vorm van een postorderkrediet. Van de overige huishoudens met schulden gaf maar 27% aan dat ze negatief stonden bij de bank en kwam een postorderkrediet in slechts 6% van de gevallen voor. Huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens lenen ook iets vaker geld bij familie dan de huishoudens boven deze grens (resp. 12 en 10%).

Figuur 4.4 Huishoudens met niet-hypothecaire schulden^a naar inkomenspositie en soort lening, 2001 (in procenten)

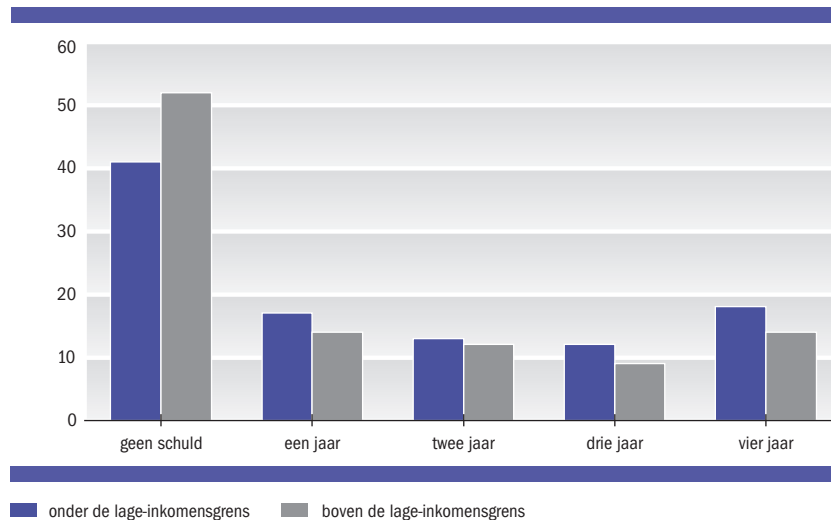
a Exclusief huishoudens van zelfstandigen.

Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

4.3.5 Duur van de schulden

Een laag inkomen gaat wat vaker gepaard met meerjarige schulden dan een hoger inkomen. In de periode 1998-2001 maakte 18% van de mensen onder de lage-inkomensgrens in 2001 minimaal vier jaar deel uit van een huishouden met schulden. Van de mensen boven deze inkomensgrens had 14% hier vier jaar of langer mee te maken.

Figuur 4.5 Personen^a naar aantal jaren in een huishouden met een niet-hypothecaire schuld en naar inkomenspositie in het laatste jaar, 1998-2001 (in procenten)

■ onder de lage-inkomensgrens ■ boven de lage-inkomensgrens

a Exclusief personen in huishoudens van zelfstandigen.

Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

Van de mensen die in 2001 deel uitmaakten van een huishouden met schulden, blijken maar weinigen niet eerder met schulden in aanraking te zijn geweest. Van de mensen in een huishouden met schulden onder de lage-inkomensgrens behoorde 7% in de voorafgaande drie jaar tot een huishouden zonder schulden. Boven de lage-inkomensgrens bedroeg dit aandeel 11%.

4.4 De beleving van schulden en financiële problemen

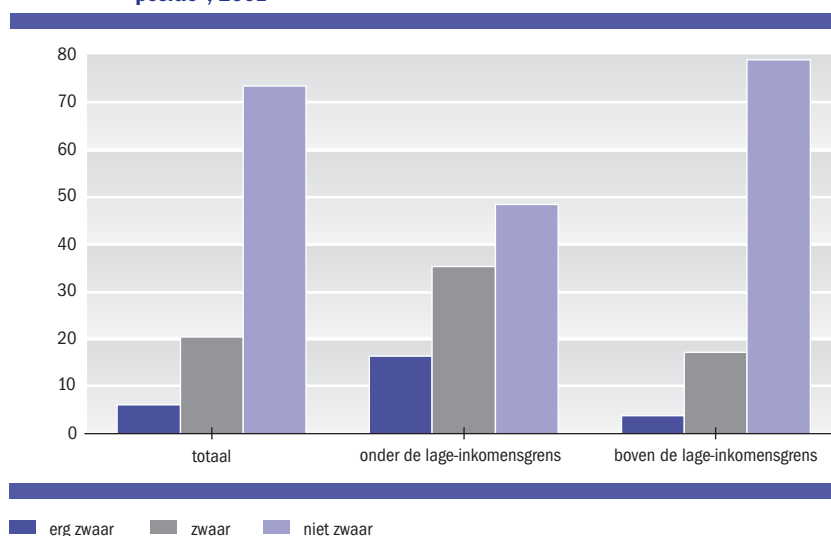
In deze paragraaf staat de beleving van schulden centraal. Behalve de zwaarte van de terugbetaling van een lening wordt ook het eigen oordeel over het inkomen en de financiële situatie besproken. Verder worden financiële problemen bij huishoudens met schulden nader belicht.

4.4.1 Zwaarte van terugbetaling

In 2001 zei 15% van de huishoudens dat ze een lening hadden afgesloten in de afgelopen twaalf maanden. Van deze groep viel 6% de terugbetaling erg zwaar, 20% vond dit zwaar. Het aandeel huishoudens dat een lening afsloot, verschilde maar weinig voor de huishoudens onder en boven de lage-inkomensgrens. Wat meer verschilde tussen deze beide inkomensgroepen was de zwaarte van de terugbetaling op de aangegane lening.

Huishoudens met een laag inkomen gaven veel vaker aan dat ze de terugbetaling van de lening zwaar of zelfs zeer zwaar vonden dan de huishoudens met een hoger inkomen. Van de lage inkomens die een lening afsloten in de afgelopen twaalf maanden, viel 16% de terugbetaling erg zwaar en 35% zwaar. Deze percentages zijn hiermee respectievelijk vier- en tweemaal zo hoog als bij de overige inkomens het geval was. Het betekent al met al dat ruim de helft van de huishoudens met een laag inkomen de terugbetaling van de aangegane schulden (erg) zwaar viel. Van de huishoudens met een hoger inkomen ervoer ruim een op de vijf de terugbetaling als (erg) zwaar.

Figuur 4.6 Oordeel over de zwaarte van de terugbetaling van schulden^a naar inkomenspositie^b, 2001

a Bij huishoudens die een lening hebben afgesloten in de afgelopen twaalf maanden.
b Exclusief huishoudens bij zelfstandigen.

Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

4.4.2 Schulden en moeilijk rondkomen

Huishoudens met schulden hebben naar eigen zeggen meer moeite om rond te komen van hun inkomen dan huishoudens zonder schulden. Van alle huishoudens die in 2001 openstaande schulden hadden, zei 13% dat ze moeilijk konden rondkomen van hun inkomen. Dit aandeel was bijna het dubbele van dat onder de huishoudens zonder schulden. Hiervan gaf 7% te kennen dat ze moeilijk konden rondkomen van hun inkomen. Het aandeel huishoudens met schulden dat zei moeilijk te kunnen rondkomen, bedroeg in 1995 nog 20% en daalde sindsdien met 7 procentpunten. In dezelfde periode bedroeg de daling bij de huishoudens zonder schulden 3 procentpunten.

De inkomensbeoordeling is verreweg het meest ongunstig als schulden gepaard gaan met een laag inkomen. In 2001 kon 38% van de lage inkomens met schulden moeilijk rondkomen. Bij de hogere inkomens met schulden was dat 7%. Wel is het aandeel huishoudens met een laag inkomen en schulden dat moeilijk rondkomt, in de tweede helft van de jaren negentig gedaald. In 1995 bedroeg dit aandeel nog 48%.

Huishoudens met een laag inkomen zonder openstaande schulden hadden in 2001 in een op de vijf gevallen moeite om rond te komen van hun inkomen. Ook hier vond een daling plaats van 10 procentpunten sinds 1995. In totaal was de inkomensbeoordeling van de lage inkomens zonder schulden echter beduidend minder ongunstig dan van de lage inkomens mét schulden.

Tabel 4.5 Huishoudens^a die (zeer) moeilijk rondkomen van hun inkomen naar schuld- en inkomenspositie (in procenten)

	met schulden			zonder schulden		
	1995	1998	2001	1995	1998	2001
onder de lage-inkomensgrens	48	41	38	30	25	20
boven de lage-inkomensgrens	11	9	7	5	4	4
totaal	20	16	13	10	7	7

a Exclusief huishoudens van zelfstandigen.

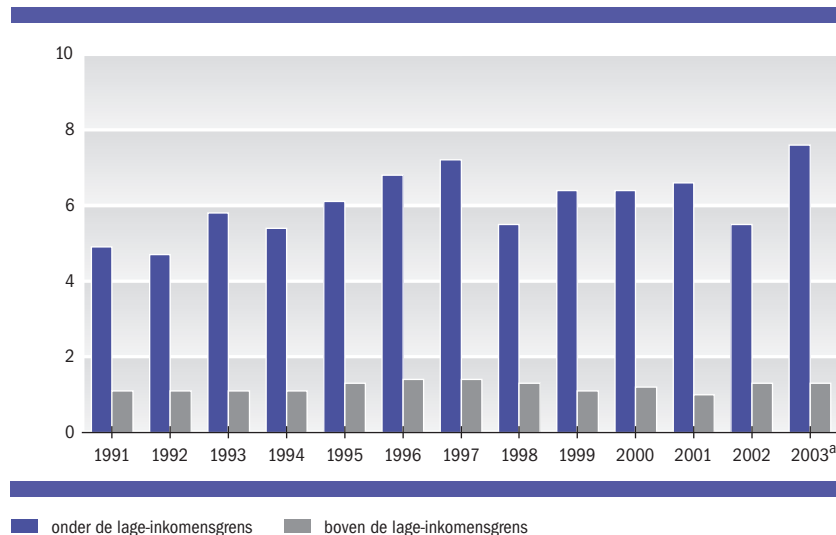
Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

4.4.3 Schulden en het oordeel over de eigen financiële situatie

Hoewel huishoudens met een laag inkomen wat minder vaak niet-hypothecaire schulden hebben dan huishoudens met een hoger inkomen, hebben deze schulden naar het eigen oordeel wel vaker te maken met de financiële situatie van het huishouden. Lage inkomens geven vaker aan schulden te moeten maken.

Bij de lage inkomens schommelde in de periode 1991-2003 het aandeel huishoudens dat volgens eigen zeggen schulden moet maken in verband met de financiële situatie tussen de 5 en 8%. In de eerste helft van de jaren negentig lag dit op een niveau van 5 á 6%. In de tweede helft van de jaren negentig, toen ook het economisch klimaat verbeterde, nam dit aandeel licht toe tot 6 á 7%. In 2002 was er een lichte daling naar het niveau van begin jaren negentig. De eerste resultaten voor 2003 wijzen echter op een toename van het aandeel lage inkomens dat aangeeft schulden te moeten maken. Van de huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens lag het aandeel dat zei schulden te moeten maken gezien hun financiële situatie steeds rond de 1%.

Figuur 4.7 Huishoudens die aangeven schulden te moeten maken naar inkomenspositie (in procenten)

a Cijfers van 2003 hebben betrekking op de periode januari tot en met september.

Bron: CBS (Consumenten conjunctuur onderzoek)

4.4.4 Financiële problemen

Als de bestedingsruimte van huishoudens wordt beperkt door de terugbetaling van schulden is de kans groter op financiële problemen, zoals betalingsachterstanden. Ook kunnen schulden leiden tot beperktere mogelijkheden voor de vervulling van normaal geachte levensbehoeften. De kans op dergelijke financiële problemen is vanzelfsprekend groter als huishoudens met schulden moeten rondkomen van een laag inkomen.

In 2001 werden huishoudens met schulden die tevens een laag inkomen hadden het vaakst geconfronteerd met betalingsachterstanden. Bijna 8% van deze huishoudens had in het afgelopen jaar een achterstand bij het betalen van de huur of hypotheek, terwijl een zelfde percentage dit ook had bij het betalen van de gas-, water- en elektriciteitsrekening.

Lage inkomens met schulden hebben ook op andere gebieden vaker financiële beperkingen. Zo had ruim 60% van deze huishoudens onvoldoende geld voor het vervangen van versleten meubels door nieuwe, terwijl de helft onvoldoende financiële middelen had voor een week vakantie. Bijna vier van de tien huishoudens met een laag inkomen en schulden gaven aan dat ze onvoldoende geld hadden om regelmatig nieuwe kleren te kopen. In 8% van deze huishoudens was er zelfs onvoldoende geld om ten minste om de andere dag een warme maaltijd met vlees, vis of kip te betalen.

**Tabel 4.6 Huishoudens^a met financiële problemen naar schuld- en inkomenspositie, 2001
(in procenten)**

	met schulden			zonder schulden		
	totaal	onder de lage- inkomens- grens	boven de lage- inkomens- grens	totaal	onder de lage- inkomens- grens	boven de lage- inkomens- grens
betalingsachterstanden afgelopen 12 maanden:						
huur en/of hypotheek	4	8	3	0	1	0
gas, water, electra	4	8	2	0	1	0
op afbetaling gekochte artikelen	2	2	1	0	.	0
onvoldoende geld voor:						
tenminste om de andere dag een warme maaltijd met vlees, kip of vis te betalen;	3	9	2	2	5	1
regelmatig nieuwe kleren te kopen	14	39	8	6	23	4
het huis goed te verwarmen;	3	11	2	2	3	2
versleten meubels te vervangen door nieuwe;	26	62	17	13	39	9
een keer per maand thuis te eten met kennissen of familie;	7	25	3	4	13	3
jaarlijks een week op vakantie te vakantie	18	50	12	10	31	6

a Exclusief huishoudens van zelfstandigen.

Bron: CBS (Sociaal-economisch panelonderzoek)

4.5 Actuele ontwikkelingen in de schuldenproblematiek

De meeste cijfers die in de voorgaande paragrafen zijn gepresenteerd, hebben betrekking op de periode tot en met 2001. Over de jaren 2002 en 2003 zijn nog maar weinig gegevens beschikbaar. Diverse berichten in de media suggereren echter dat het aantal huishoudens met problematische schulden juist in deze laatste anderhalf à twee jaar sterk is toegenomen. Veelal wordt in dat verband gewezen op de (vermeende) nadelige effecten van de invoering van de euro, maar ook op de terugval van de economie en de daling van de aandelenkoersen. In deze paragraaf wordt getracht vast te stellen of de schuldenproblematiek in 2002 feitelijk is toegenomen en in hoeverre de euro, de recessie en de ontwikkelingen op de aandelenmarkt daaraan hebben bijgedragen.

Tabel 4.7 geeft aan de hand van diverse indicatoren een beeld van de ontwikkeling in zowel het aantal schulden als de schuldbedragen in de periode 1998-2002. In het laatstgenoemde jaar stonden er bij Bureau Kredietregistratie ruim 8,1 miljoen kredietnemers ingeschreven. Ten opzichte van 2001, toen de euro nog niet was ingevoerd, is het aantal personen met een krediet met 14% toegenomen. In vergelijking met 2000,

toen er nog duidelijk sprake was van een economische groei, bedraagt de toename 23%. Overigens is er in slechts een minderheid van de gevallen sprake van een problematische schuldsituatie: circa 95% van de betrokkenen komt zijn betalingsverplichtingen op tijd na (BKR 2003).

Niet alleen het aantal kredietnemers, maar ook het aantal lopende kredieten is de afgelopen paar jaar fors toegenomen. In 2002 waren de kredietnemers tezamen goed voor ruim 9,9 miljoen lopende kredieten. Dit is 15% meer dan in 2001 en 29% meer dan in 2000. Hoewel beide aantallen – kredietnemers en kredieten – in twee jaar tijd aanzienlijk zijn gestegen, hebben de sterkste toenames zich voorgedaan tussen 1999 en 2000. In die periode is het aantal geregistreerde kredietnemers gegroeid met 18% en het aantal kredieten met 34% (berekeningen op basis van BKR 2003).

Dezelfde trend is te vinden wanneer naar de hoogte van de schulden wordt gekeken. Eind 2002 stond er in totaal meer dan 16,4 miljard euro schuld op consumptieve leningen uit, terwijl de roodstand op betaalrekeningen nog eens 6,1 miljard euro bedroeg. De totale uitstaande schuld – bijna 22,6 miljard euro – is 6% hoger dan in 2001 en 9% hoger dan in 2000. Opnieuw valt echter vooral de overgang van 1999 naar 2000 op: de uitstaande schuld neemt in dat jaar met 11% toe. Gemiddeld per huishouden is de schuld in de periode 1999-2002 gestegen van bijna 2770 euro tot ruim 3250 euro (berekeningen op basis van CBS 2003a, 2003b, 2003c).

De hiervoor vermelde gegevens bieden geen informatie over de ontwikkeling van het aantal huishoudens met problematische schulden. Zoals ook het Bureau Kredietregistratie aangeeft, betekent het hebben van een openstaande lening immers nog niet dat er sprake is van een probleemsituatie. Het feit dat het aantal kredieten is gegroeid en dat het totale schuldbedrag hoger is geworden, hoeft daarom evenmin te wijzen op toenemende problematiek.

Het aantal verzoeken tot schuldregeling dat jaarlijks bij de gemeentelijke kredietbanken binnenkomt, geeft wel een indicatie van de omvang van de schuldproblemen in Nederland. In 2001 kwamen er in totaal bijna 24.000 verzoeken binnen bij de leden van de Nederlandse Vereniging voor Volkskrediet (NVVK). Sinds 1999, toen er iets minder dan 29.000 aanvragen lagen, is er sprake van een daling. Mogelijke verklaringen voor deze ontwikkeling liggen in een vertraagd effect van de economische hoogconjunctuur, in de inzet van preventief budgetbeheer als instrument ter voorkoming van een problematische schuldsituatie, en de groei van het aantal private instellingen voor schuldhulpverlening (NVVK 2003: 20-21). In 2002 ligt het aantal verzoeken tot schuldregeling overigens weer hoger, iets wat ten dele komt doordat zich bij NVVK een aantal nieuwe leden had aangesloten. Het aantal verzoeken tot schuldregeling neemt in 2003 verder toe, tot 31.000 (opgave NVVK).

Ook het aantal schuldsaneringen dat de rechtbank per jaar uitspreekt, geeft inzicht in de omvang van de schuldenproblematiek. In 2002 zijn er bijna 9400 schuldsaneringen uitgesproken, 8% à 9% meer dan in de twee voorgaande jaren. Net zoals in het geval van de kredieten is er echter een veel sterkere stijging opgetreden tussen

1999 en 2000, toen het aantal schuldsaneringen toenam met 36% (CBS 2003d). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de Wet schuldsanering natuurlijke personen destijds nog maar kort, sinds december 1998, van kracht was en schuldhelpverleners in het eerste jaar van haar bestaan terughoudend waren met het gebruik ervan.

Een andere aanwijzing voor de mate van schuldenproblematiek in Nederland kan worden gevonden in het aantal huishoudens met een huurachterstand. Uit onderzoek van de vereniging van woningcorporaties Aedes blijkt dat in 2002 ruim 200.000 huurders (9% van het totale bestand) een achterstand in de betaling van de huur hadden. In het merendeel van de gevallen ging het daarbij om een niet-problematische achterstand van maximaal een maand. Volgens het onderzoek is het aantal huishoudens met een huurachterstand bovendien licht – met 1,5% – afgenomen ten opzichte van 2001. Dit laatste gaat ook op voor het aantal huisuitzettingen wegens een structurele betalingsachterstand: in 2002 werden ongeveer 5300 woningen ontruimd, terwijl dit aantal een jaar eerder ongeveer 5600 bedroeg. Het aantal huisuitzettingen vanwege een problematische huurachterstand is daarmee met zo'n 6% gedaald. Als oorzaak voor deze afname wordt gewezen op het incassobeleid van de woningcorporaties, dat een meer preventief karakter heeft gekregen. Vroegtijdige signalering van betalingsproblemen, het aanbieden van een betalingsregeling, en een strenge incasso vormen de belangrijkste elementen van dit nieuwe beleid (Aedes 2003).

Tabel 4.7 Indicatoren van (problematische) schulden, 1998-2002

	1998	1999	2000	2001	2002
kredietnemers (n = 1000)	5.404	5.589	6.590	7.122	8.112
lopende kredieten (n = 1000)	5.417	5.746	7.712	8.667	9.935
uitstaand consumptief krediet (mln. euro)	12.663	13.931	15.244	15.981	16.437
roodstand (mln. euro)	4.239	4.739	5.482	5.337	6.132
verzoeken tot schuldregeling (n)	26.716	28.969	27.599	23.890	26.000 ^a
uitgesproken schuldsaneringen (n)	.	6.358	8.667	8.648	9.394
huishoudens met huurachterstand (n)	.	.	.	207.806	204.588
huisuitzettingen wegens huurachterstand (n)	.	.	.	5.639	5.310

a Cijfer excl. Crediam Amsterdam (30.000 incl. Crediam)

Bron: BKR (2003); CBS (2003a, 2003b, 2003d); NVVK (2003); Aedes (2003)

Oorzaken van problematische schulden.

Resumerend is zowel het aantal kredieten als de hoogte van de schulden toegenomen, terwijl hetzelfde geldt voor het aantal toegewezen schuldsaneringen. Het aantal huisuitzettingen wegens problematische huurachterstanden is echter licht gedaald, wat vooral lijkt voort te komen uit het feit dat woningcorporaties een stringenter preventief beleid zijn gaan voeren. Ook het aantal verzoeken tot schuldregeling is afgenomen, wat eveneens ten dele wordt toegeschreven aan de inzet van preventiemaatregelen.

De discussie over de oorzaak van de schuldenproblematiek spitst zich voor een deel toe op de introductie van de euro. Uit onderzoek van het Nibud (2003) komt naar voren dat meer dan 70% van de bevolking er in 2002 naar eigen zeggen financieel op achteruit is gegaan, iets wat velen wijten aan prijsstijgingen ten gevolge van de euro. Met name de dagelijkse boodschappen, de gemeentelijke heffingen, kleding en de horeca zijn in de ogen van veel Nederlanders duurder geworden. In deze overtuiging worden zij gesteund door de Consumentenbond die verscheidene sectoren – vooral de horeca en de cd-branche, maar ook de supermarkten en (in verband met de parkeertarieven) de gemeenten – ervan beticht dat zij de invoering van de euro hebben aangegrepen om hun prijzen extra te verhogen (Consumentenbond 2002a, 2002b, 2002c). Ook het tijdschrift *HP/De Tijd* is deze mening toegedaan. Uit een vergelijking van de prijzen van honderd artikelen en voorzieningen in 2003 met die in 1998 kwam een gemiddelde prijsstijging van 49% naar voren. Deze prijsstijging komt overigens gedeeltelijk voor rekening van de periode 1998-2000, toen de euro nog niet was ingevoerd.¹ Wanneer alleen naar de prijsontwikkeling vanaf 2000 wordt gekeken, blijken de prijzen te zijn gestegen met gemiddeld 34% (berekening op basis van De Moor en Scheldwacht 2003: 24-34). Het officiële inflatiecijfer, afgemeten aan de stijging in de consumentenprijsindex, bedroeg in die periode slechts 10% (CBS 2003e: 8).

In het Consumenten conjunctuur onderzoek van het CBS worden maandelijks 1000 huishoudens ondervraagd over hun vertrouwen in de economie en over hun eigen financiële situatie. De gegevens van dit onderzoek tonen eveneens aan dat een flink deel van de bevolking zegt een financiële achteruitgang te hebben ervaren. Het percentage huishoudens dat van een (duidelijke) verslechtering spreekt, ligt echter aanmerkelijk lager dan de ruim 70% die door het Nibud is genoemd. Gemiddeld over 2002 gaat het om 26%, een aandeel dat in de eerste drie kwartalen van 2003 doorgroeit tot 37%. Wel geven ook volgens het CBS-onderzoek velen aan dat de prijzen sterk zijn gestegen. Dit geldt vooral voor de periode na het eerste kwartaal van 2002: terwijl het aandeel dat sterke prijsstijgingen waarneemt in het eerste kwartaal nog 34% bedraagt, gaat het daarna om gemiddeld 69%. In 2003 is er overigens weer sprake van een lichte afname, tot 63% in het derde kwartaal. Deze daling suggereert dat de betrokkenen de ervaren verslechtering van de financiële situatie (inmiddels) in mindere mate relateren aan de euro.

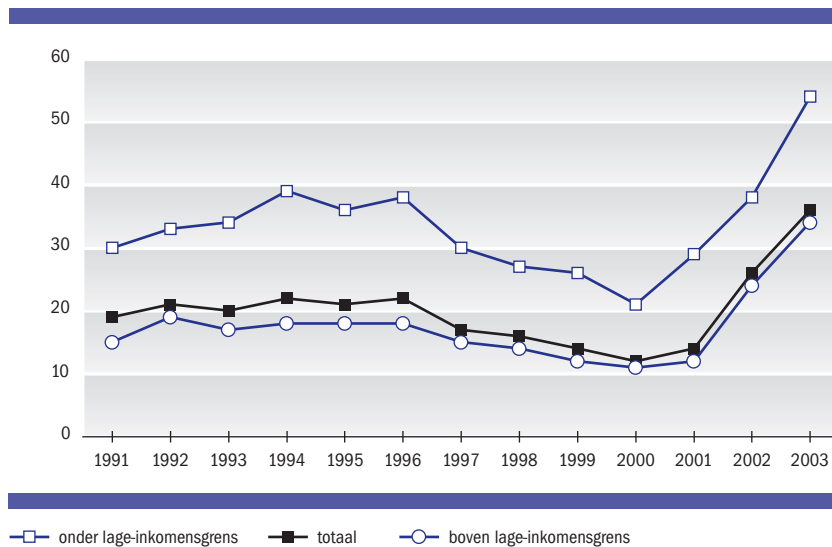
De aantijging dat ondernemingen de euro-introductie hebben gebruikt om hun prijzen op te voeren, is eerder al tegengesproken door onderzoekers van de Nederlandse Bank (Folkertsma et al. 2002; Bakker 2002). Zij beargumenteren dat er sprake is van gevoelsinflatie: het verschijnsel waarbij consumenten de indruk hebben dat de prijzen sterk stijgen, terwijl de inflatie feitelijk is gedaald. Het verschil zou voortkomen uit het feit dat de consumentenprijsindex betrekking heeft op alle goederen en diensten die een huishouden verbruikt, terwijl het beeld van de consument vooral gebaseerd is op de dagelijkse uitgaven. Daarnaast speelt geldillusie een rol. Doordat de vermelde bedragen min of meer gehalveerd zijn, wordt de illusie gewekt dat alles goedkoper is geworden en wordt men verleid tot meer of tot duurdere aankopen.

De NVVK, die specifiek ingaat op de vraag of de euro heeft gezorgd voor een toename van het aantal personen met problematische schulden, onderschrijft deze redenering. Volgens de NVVK is er weliswaar sprake van overbesteding, maar komt dit vooral doordat men de eurowaarde van artikelen nog niet goed kan inschatten en doordat men zich vergist bij het omrekenen van de prijs naar guldens. Naarmate de gewenning aan de euro groeit, zullen huishoudens naar verwachting minder vaak onbedoeld te veel uitgeven (NVVK 2002).

Naast de invoering van de euro wordt ook gewezen op de economische laagconjunctuur als oorzaak van de schuldenproblematiek. Nu de werkloosheid toeneemt, groeit het aantal huishoudens dat te kampen heeft met een inkomensachteruitgang. Tussen oktober 2001 en mei 2003 zijn er bijna 82.000 ww'ers bijgekomen, een stijging van 50%. Bijna de helft van deze toename heeft plaatsgevonden in de eerste vijf maanden van 2003, toen er zo'n 40.000 ww'ers bijkwamen (CBS 2003f). Een deel van de betrokken huishoudens zal moeite hebben het uitgavenpatroon aan te passen aan het verminderde inkomen, met schulden als gevolg. Gegevens van het eerdergenoemde Consumenten conjunctuur onderzoek laten zien dat steeds minder huishoudens erin slagen van hun budget over te houden. Eind 2001 gaf nog bijna 60% van de ondervraagden aan dat zij 'een beetje' of 'veel' geld overhielden, maar sindsdien is dit aandeel gedaald naar 47% in 2003. Gelet op deze ontwikkeling is het niet verwonderlijk dat het aandeel huishoudens dat de eigen financiële situatie karakteriseert als '(duidelijk) verslechterd', in diezelfde periode bijna verdrievoudigd is. Waar in het laatste kwartaal van 2001 slechts 14% van de huishoudens sprak van een (duidelijk) verslechterde situatie, ging het – zoals hiervoor al is beschreven – in 2002 om gemiddeld 26% en in 2003 om gemiddeld 37%.

Het is aannemelijk dat vooral de lage inkomens hun financiële situatie negatief zullen beoordelen. Figuur 4.8 toont de ontwikkeling sinds het begin van de jaren negentig in het aandeel huishoudens met een inkomen onder, respectievelijk boven de lage-inkomensgrens dat hun financiële omstandigheden '(duidelijk) verslechterd' noemt. Uit de figuur blijkt dat bij de lage inkomens dit aandeel niet alleen aanzienlijk hoger ligt, maar ook sterkere schommelingen vertoont dan bij de hogere inkomens. Terwijl van deze laatsten gedurende vrijwel de gehele weergegeven periode (tot en met 2000) tussen 11% en 19% het naar eigen zeggen financieel zwaar heeft, gaat het bij de huishoudens met een laag inkomen om een percentage variërend van 21 tot 39. De lage inkomens blijken ook eerder de gevolgen van de huidige recessie te hebben gemerkt; binnen deze groep is al in 2001 sprake van een forse toename van het aandeel huishoudens dat spreekt van een financiële verslechtering, terwijl dit voor de hogere inkomens pas in 2002 gold. Sindsdien verloopt de ontwikkeling echter vrijwel gelijk: gedurende de eerste negen maanden van 2003 is in beide inkomenscategorieën het aandeel dat verslechterde omstandigheden meldt, met iets meer dan 40% gestegen.

Figuur 4.8 Huishoudens die aangeven dat hun financiële situatie (duidelijk) is verslechterd, naar inkomenspositie, 1991-2003 (in procenten)

Bron: CBS (CCO'91-'03)

Tot slot kan ook de val van de aandelenkoersen een rol hebben gespeeld bij de recente toename van de schuldenproblematiek. In 1999 en 2000 zijn circa 540.000 particuliere beleggers op de beursvloer toegetreden, zodat er in het laatstgenoemde jaar sprake was van in totaal bijna twee miljoen beleggers. Na de aanslagen in september 2001 vertoonden de koersen echter een sterk dalende trend, wat vooral veel kleine beleggers heeft doen besluiten de beurs de rug toe te keren. In het voorjaar van 2003 bedroeg het aantal beleggende huishoudens dan ook nog maar 1,37 miljoen (CMA 2003). In hoeverre de koersdalingen hebben geleid tot schulden, valt moeilijk te achterhalen. Er zijn (summiere) gegevens beschikbaar over de beleggingsbedragen, maar niet over de gemaakte winsten en verliezen. Ervan uitgaand dat van degenen die na 2000 zijn gestopt met beleggen, de meesten in ieder geval een deel van hun inzet hebben verloren, is er al gauw sprake van zo'n 300.000 huishoudens met een verminderd vermogen of – indien het gaat om investeringen met geleend geld – een (problematische) schuld.

4.6 Conclusie

Een laag inkomen gaat nogal eens gepaard met een negatief vermogen, een situatie waarin men meer schulden heeft dan bezittingen. In 2000 lag het aandeel huishoudens met een negatief vermogen bijna tweemaal zo hoog onder de lage inkomens als onder de overige inkomens, op 21% respectievelijk 12%. Vooral eenoudergezinnen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens hebben vaak een negatief vermogen: in 2000 ging het om 40%. Op afstand worden zij gevolgd door alleenstaanden jonger dan 65 jaar en door paren met minderjarige kinderen.

Wanneer alleen de niet-hypothecaire kredieten worden gezien, verandert dit beeld. Dergelijke schulden worden juist iets vaker aangegaan door huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens (33%) dan door de lage inkomens (30%). Binnen deze laatste groep zijn het echter nog steeds de eenoudergezinnen waarbij schulden het vaakst, in ruim de helft van de gevallen, voorkomen. Daarnaast hebben de lage inkomens, en dan opnieuw vooral de eenoudergezinnen, relatief vaak meer dan één lening lopen.

Hoewel de inkomenspositie niet veel uitmaakt voor het aandeel huishoudens met niet-hypothecaire schulden, is er wel een groot verschil in de omvang van de schuld. De hogere inkomens hebben, in overeenstemming met hun aflossingscapaciteit, een aanmerkelijk grotere schuld openstaan dan de lage inkomens. Toch zijn het vooral de lage inkomens die moeite hebben met de terugbetaling. Iets meer dan de helft van deze huishoudens geeft aan de terugbetaling (erg) zwaar te vinden, terwijl dit geldt voor slechts 20% van de hogere inkomens.

Gezien de aflossingsproblemen bij een fors deel van de huishoudens met zowel schulden als een laag inkomen, is het weinig verbazingwekkend dat zij ook op andere terreinen moeite hebben met hun inkomen. Bijna vier van de tien huishoudens met een laag inkomen en schulden kunnen maar moeilijk tot zeer moeilijk rondkomen van hun inkomen. Vrijwel eenzelfde deel van deze groep huishoudens meldt onvoldoende geld te hebben om regelmatig nieuwe kleren te kopen, terwijl 50% zich geen vakantie kan veroorloven en ruim 60% om financiële redenen versleten meubelen niet vervangt.

Recente gegevens wijzen erop dat het aandeel huishoudens met een laag inkomen dat zich genoodzaakt ziet tot het aangaan van schulden, iets toeneemt. Gevraagd naar hun huidige financiële situatie (2003) gaf van de huishoudens met een laag inkomen 7% à 8% aan dat ze schulden moesten maken. Dit aandeel ligt 1 tot 2 procentpunten hoger dan in de voorafgaande vijf jaar.

Het totaal aantal kredieten is de laatste jaren fors toegenomen, evenals de omvang ervan. Het aantal bij de Gemeentelijke Kredietbank ingediende verzoeken tot schuldregeling is echter sinds 1999 gedaald. Hoewel dit zou kunnen duiden op een afname van het aantal problematische schulden, is een meer waarschijnlijke verklaring de inzet van preventieve maatregelen. Hetzelfde geldt voor de (lichte) vermindering die heeft plaatsgevonden in het aantal huisuitzettingen wegens huurachterstand; ook hier lijkt preventief beleid de belangrijkste verklarende factor te zijn.

In 2002 werd vooral de introductie van de euro nogal eens aangewezen als oorzaak van prijsstijgingen en het daarmee gepaard gaande gevoel er financieel op achteruit te gaan. Aangezien de inflatie feitelijk juist daalde, kan deze 'beschuldiging' onterecht worden genoemd. Waarschijnlijker is dat de economische conjunctuur een rol speelt: de oplopende werkloosheid maakt dat velen te maken krijgen met minder inkomen waardoor zij meer genoodzaakt zijn schulden te maken. Voor de lage inkomens lijken de gevolgen van de recessie in een eerder stadium voelbaar te zijn geweest dan voor de hogere inkomens. Binnen de eerstgenoemde categorie was er al in 2001 een aanzienlijke stijging van het percentage huishoudens dat zijn financiële situatie verslechterd vond, terwijl dit voor de hogere inkomens pas een jaar later gold.

Noot

- 1 In het desbetreffende artikel worden geen prijzen voor 2001 vermeld, zodat geen vergelijking mogelijk is met de periode direct voorafgaand aan de euro-introductie.

5 Niet-westerse allochtonen en armoede^{*}

Jaco Dagevos

5.1 Inleiding

In de Armoedemonitor 1999 is voor het eerst aandacht besteed aan de omvang van het aandeel niet-westerse allochtone huishoudens met een laag inkomen of een inkomen onder het sociaal minimum. Die aandacht is niet zonder reden. Veel niet-westerse allochtone huishoudens, zo blijkt ook uit dit hoofdstuk, zitten aan de onderkant van de inkomensverdeling. Alleen al om die reden is het van belang de situatie van niet-westerse allochtonen te blijven volgen. Er is nog een andere reden voor onderzoek naar armoede onder niet-westerse allochtonen. Het overgrote deel van het onderzoek naar de achterstand van minderheden concentreert zich op de arbeidsmarktpositie (werkloosheid, lage functieniveaus) en op de uitkeringsafhankelijkheid. Wat opvalt, is dat de achterstand van minderheden zo weinig vanuit het perspectief van het inkomen wordt beschouwd. In dit licht is onderzoek naar het aandeel niet-westerse huishoudens met een laag inkomen of een inkomen onder het sociaal minimum een belangrijke aanvulling op het inzicht in de positie van minderheden in Nederland.

Mede vanwege de geringe aandacht in onderzoek voor de inkomenspositie van niet-westerse allochtonen, begint dit hoofdstuk met een paragraaf over de inkomensverdeling en het gemiddelde huishoudinkomen van deze groepen (§ 5.2). Daarna wordt duidelijk gemaakt welk aandeel van de niet-westerse allochtone huishoudens een laag inkomen heeft dan wel onder of rond het sociaal minimum leeft, onderscheiden naar diverse etnische groepen en achtergrondkenmerken (§ 5.3). In paragraaf 5.4 gaat het om de vraag hoeveel van de arme huishoudens niet-westerse allochtone huishoudens zijn en hoe de armoede zich in de afgelopen jaren onder allochtonen heeft ontwikkeld. Niet-westerse allochtone huishoudens met een laag inkomen staan wat betreft hun economisch-structurele positie aan de rand van de samenleving. In paragraaf 5.5 wordt nagegaan of dit ook betekent dat deze huishoudens in andere domeinen veraf staan van de hoofdstroom van de maatschappij. Het gaat onder meer om de vraag of arme niet-westerse allochtone huishoudens minder sociale contacten met autochtonen onderhouden, vaker traditionele waarden aanhangen en ongunstiger oordelen over het maatschappelijk klimaat jegens minderheden in Nederland dan niet-westerse allochtone huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens.

^{*} Dit hoofdstuk is een bijdrage van het SCP. De gegevens uit het RIO zijn geleverd door Petra Ament en Hendrika Lautenbach, beiden werkzaam bij het CBS.

Paragraaf 5.2 tot en met 5.4 zijn gebaseerd op gegevens afkomstig uit het Regionaal inkomensonderzoek 2000 (RIO), de in paragraaf 5.5 gepresenteerde informatie is ontleend aan de survey Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen 2002 (SPVA). Het RIO levert informatie over de zogenoemde niet-westerse allochtonen, die nader zijn te onderscheiden in Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en overige niet-westerse allochtone groepen. Laatstgenoemde categorie bestaat voor een belangrijk deel uit toegelaten asielzoekers. De SPVA is uitgevoerd onder Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen.

Hoewel strikt genomen niet helemaal correct, worden in dit hoofdstuk de termen niet-westerse allochtonen en minderheden als synoniemen gebruikt.¹

Kader 5.1 Allochtonen

De CBS-definitie van allochtonen luidt: een allochtoon is een in Nederland wonende persoon van wie ten minste één ouder in het buitenland geboren is. Allochtonen worden onderscheiden naar land van herkomst, met als hoofdingeling westerse en niet-westerse allochtonen. Allochtonen afkomstig uit Turkije, Afrika, Azië of Latijns-Amerika, met uitzondering van personen uit Japan of Indonesië, worden ingedeeld bij de niet-westerse allochtonen. De overigen worden gerekend tot de westerse allochtonen. Verder maakt men onderscheid tussen allochtonen van de eerste en de tweede generatie, naargelang de persoon zelf in het buitenland dan wel in Nederland is geboren. Een huishouden wordt als allochtoon aangemerkt als de kostwinner van het huishouden allochtoon is.

Informatie over het herkomstland is afkomstig uit de Gemeentelijke Basisadministratie.

5.2 Afwijkende inkomensverdeling

Om de inkomensverdelingen van de verschillende herkomstgroeperingen te vergelijken zijn de huishoudens gerangschikt naar hoogte van het gestandaardiseerde inkomen en verdeeld over vijf gelijke groepen. Over de totale Nederlandse bevolking gerekend, bevat elk van de vijf inkomensgroepen dan een vijfde van de huishoudens. Niet-westerse allochtone huishoudens laten een volstrekt andere verdeling zien. Het aandeel huishoudens in de onderste inkomensgroep is ruim twee keer zo groot (43%) als bij de totale bevolking het geval is. In de bovenste inkomensgroep treft men bijgevolg weinig niet-westerse allochtone huishoudens aan: 8% zit in het hoogste inkomensquintiel.

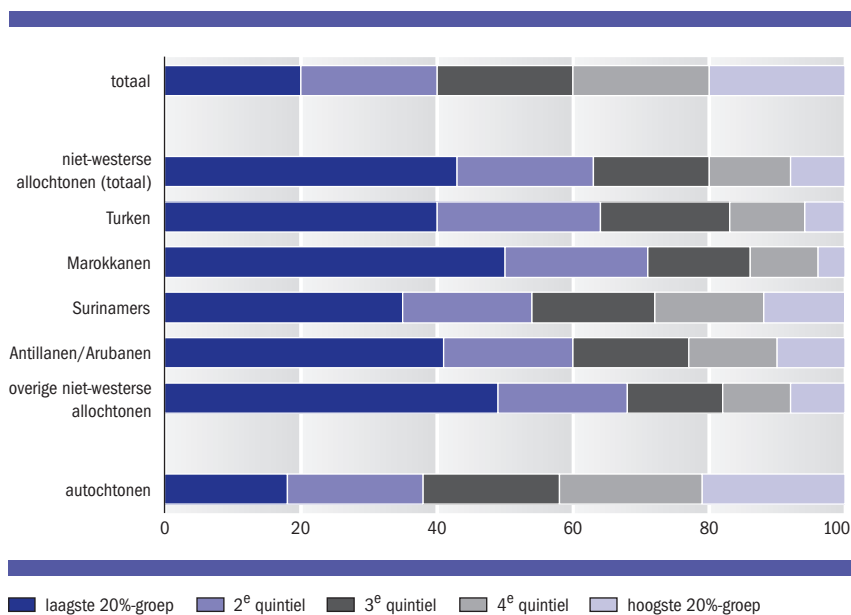
Tussen de minderheidsgroepen bestaan forse verschillen. De Marokkaanse groep scoort het ongunstigst; van de Marokkaanse huishoudens bevindt de helft zich in de laagste inkomensklasse en weinig huishoudens zitten aan de bovenkant van de inkomensverdeling. De inkomenspositie van de Turken lijkt op die van de Marokkanen, maar is vanwege de minder sterke vertegenwoordiging in de laagste inkomensgroep

toch duidelijk gunstiger. Slecht is ook de positie van de overige niet-westerse allochtonen, van wie, net als bij de Marokkanen, de helft van de huishoudens in het laagste quintiel zit. Tegelijkertijd is het aandeel overige niet-westerse allochtone huishoudens in de bovenste inkomensgroep duidelijk groter dan bij de Marokkanen en Turken.

De Antilliaanse groep laat een gepolariseerd beeld zien. Het aandeel Antilliaanse huishoudens aan zowel de onderkant als aan de bovenkant van de inkomensverdeling is betrekkelijk groot. Dit beeld weerspiegelt de interne heterogeniteit binnen de Antilliaanse groep. Antillianen die al geruime tijd in Nederland zijn alsook de tweede generatie hebben overwegend een gunstige maatschappelijke positie. Hun opleidingsniveau is betrekkelijk hoog, de werkloosheid laag en velen van hen zijn werkzaam in middelbare en hogere beroepen. Daartegenover staan Antillianen die de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen. Zij zijn overwegend laagopgeleid, spreken vaak geen Nederlands, hun arbeidsmarktpositie is doorgaans slecht en de uitkeringsafhankelijkheid – met name van de bijstand – is zeer groot.

Van de minderheidsgroepen doen de Surinamers het naar verhouding het best. In vergelijking met autochtonen is hun achterstand echter nog erg groot: 35% van de Surinaamse huishoudens zit in het onderste inkomensquintiel en 11% in het bovenste quintiel.

Figuur 5.1 Inkomensverdeling van particuliere huishoudens naar etnische groep, 2000

Bron: CBS (Regionaal inkomensonderzoek 2000) SCP-bewerking

Aan de diverse posities van minderheidsgroepen in de inkomensverdeling liggen verschillen in arbeidsmarktpositie ten grondslag. Zo is bij de minderheidsgroepen de

werkloosheid onder de overige niet-westerse allochtonen het hoogst. Ook de Marokkaanse groep telt veel werklozen en personen met een uitkering. Kenmerkend voor de overige niet-westerse allochtonen en voor de Marokkanen is verder dat werkenden overwegend zijn te vinden aan de onderkant van de beroepenstructuur. Turken, Antillianen en Surinamers doen het op elk van deze genoemde aspecten beter, wat tot uitdrukking komt in de inkomensverdeling. De uiteenlopende arbeidsmarktpositie blijkt ook uit het gemiddelde gestandaardiseerde huishoudensinkomen² (zie tabel 5.1). Marokkaanse huishoudens hebben het laagste gestandaardiseerde inkomen, gevolgd door overige niet-westerse allochtone, Turkse, Antilliaanse en Surinaamse huishoudens. In vergelijking met autochtone huishoudens ligt bij niet-westerse huishoudens het gemiddelde gestandaardiseerde inkomen, op jaarbasis, meer dan 4000 euro lager.

Tabel 5.1 Gemiddeld gestandaardiseerd huishoudinkomen naar etnische groep, 2000 (x 1000 euro)

niet-westerse allochtonen	14,1
vv.	
Turken	13,9
Marokkanen	12,9
Surinamers	15,5
Antillianen/Arubanen	14,6
overige niet-westerse allochtonen	13,6
autochtonen	18,5
totaal	18,2

Bron: CBS (Regionaal inkomensonderzoek 2000) SCP-bewerking

5.3 Armoede onder niet-westerse allochtonen

Een derde van de niet-westerse allochtone huishoudens heeft een inkomen onder de lage-inkomensgrens en verkeert volgens deze maat in armoede (tabel 5.2). Dit aandeel is veel hoger dan onder autochtone huishoudens, waarvan bijna 11% een inkomen heeft onder de lage-inkomensgrens.

Armoede komt het vaakst voor bij de overige niet-westerse allochtone huishoudens (40%), op de voet gevolgd door Marokkaanse huishoudens (38%). Antilliaanse (32%) en Turkse (30%) huishoudens nemen in de rangorde van de minderheidsgroepen een tussenpositie in. Surinaamse huishoudens hebben van de minderheden het minst vaak een laag inkomen (27%). Van een gunstige positie is ook bij de Surinamers echter nauwelijks sprake. Het aandeel met een laag inkomen is fors hoger dan bij autochtone huishoudens, waarvan 11% een laag inkomen heeft.

Van de niet-westerse allochtone huishoudens heeft 14% ten minste vier jaar een laag inkomen. Bij autochtonen gaat het om 5% van de huishoudens. Opvallend is het naar verhouding geringe aandeel Antillianen dat langdurig een laag inkomen heeft. Het is zeer de vraag of dit als een positief teken moet worden beschouwd. Meer waarschijnlijk is dat de toestroom van overwegend kansarme Antillianen naar Nederland in de afgelopen jaren hiermee te maken heeft. Velen van hen zijn in de lage-inkomensgroep terechtgekomen, waardoor onder Antillianen het aantal 'nieuwe armen' dus betrekkelijk groot is. Iets vergelijkbaars geldt voor de overige niet-westerse allochtonen. Bij deze categorie is het aandeel huishoudens met een langdurig laag inkomen eveneens naar verhouding gering. Dit komt, net als bij de Antillianen, door de aanwas van personen met een laag inkomen in de afgelopen jaren, wat weer voortkomt uit de instroom van grote aantallen nieuwkomers met een doorgaans slechte maatschappelijke positie.

Van de niet-westerse allochtone huishoudens heeft 24% een inkomen onder of rond het sociaal minimum, bij autochtone huishoudens geldt dit voor 8% (zie hoofdstuk 2 voor de omschrijving van de armoedegrens volgens het beleidsmatig minimum). De verhouding tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen is bij het beleidsmatig minimum hetzelfde als bij de lage-inkomensgrens: laatstgenoemden verkeren drie keer zo vaak in armoede als autochtonen, ongeacht de gekozen armoedegrens. Ook bij de allochtone groepen blijft de rangorde gelijk: de positie van overige niet-westerse allochtone, Marokkaanse en Antilliaanse huishoudens is het slechtst, gevolgd door Turkse en Surinaamse huishoudens. Nog meer dan bij de lage-inkomensgrens vallen de overige niet-westerse allochtone huishoudens in negatieve zin op. Hieruit mag worden afgeleid dat een groot deel zich in de allerlaagste regionen van de inkomensverdeling bevindt.

Tabel 5.2 Aandeel particuliere huishoudens met (langdurig) laag inkomen en inkomen onder of rond sociaal minimum naar etnische groep, 2000 (in procenten)

	laag inkomen	langdurig laag inkomen	inkomen onder of rond sociaal minimum
niet-westerse allochtonen	33	14	24
wv.			
Turken	30	14	21
Marokkanen	38	17	25
Surinamers	27	13	21
Antillianen/Arubanen	32	10	24
overige niet-westerse allochtonen	40	14	29
autochtonen	11	5	8
totaal	13	6	9

Bron: CBS (Regionaal inkomensonderzoek 2000) SCP-bewerking

Veel armoede onder allochtone uitkeringsontvangers, gepensioneerden en eenpersoonshuishoudens

Dat minderheden met een uitkering, oudere en gepensioneerde minderheden en minderheden aan het hoofd van een eenoudergezin vaak een laag inkomen of een inkomen onder het sociaal minimum hebben, is niet erg verwonderlijk. Wat vooral in het oog springt, zijn de enorme verschillen met autochtonen met dezelfde kenmerken (zie tabel 5.3). Zo blijkt niet minder dan 71% van de niet-actieve allochtone huishoudens een laag inkomen te hebben, bij autochtonen zonder werk geldt dit voor 21%. Van de gepensioneerde minderheden zit 53% in de lage-inkomensgroep, bij autochtonen is dit 14%. Van de allochtone uitkeringsontvangers is 74% arm, onder autochtone uitkeringsgerechtigden is dit 45%. Eenpersoonshuishoudens met een allochtoon aan het hoofd moeten in 38% van de gevallen rondkomen van een laag inkomen, bij autochtonen is dit in 20% van deze huishoudens het geval.

Wat de gegevens dus laten zien, is dat bij minderheden en autochtonen lage inkomens zich in dezelfde categorieën concentreren – niet-actieven, ouderen, gepensioneerden – maar dat bij minderheden armoede onder deze categorieën veel vaker voorkomt. Dit heeft alles te maken met de achterliggende maatschappelijke positie van minderheden (zie onder meer Dagevos et al. 2003; CBS 2002). Zonder uitpuittend te willen zijn, kan hierover het volgende worden gezegd.

Allochtone gezinnen zijn vaker van één inkomen afhankelijk dan autochtone gezinnen. Bij Turken en Marokkanen ligt de lage arbeidsparticipatie van vrouwen hieraan ten grondslag, bij Surinamers en Antillianen is het ontbreken van een partner – eenoudergezinnen – hiervan vaak de oorzaak. De afhankelijkheid van één inkomensbron betekent een groter risico op een laag inkomen.

Een andere reden dat minderheden in alle hier onderscheiden categorieën vaker dan autochtonen een laag inkomen hebben, hangt samen met hun ongunstige arbeidsmarktpositie. De werkloosheid onder minderheden is substantieel hoger dan onder autochtonen. Werkende minderheden – Turken, Marokkanen en vluchtelingen in het bijzonder – hebben overwegend lagere, minder goedbetaalde banen. Dit heeft ook gevolgen wanneer men inactief wordt: de hoogte van uitkeringen is vaak gebaseerd op het laatstverdiende loon.

Dat gepensioneerde minderheden aanzienlijk vaker dan autochtone gepensioneerden arm zijn, heeft te maken met het feit dat ze, vanwege laagbetaalde banen en langdurige werkloosheid, een laag aanvullend pensioen hebben opgebouwd en, doordat veel minderheden geen veertig jaar in Nederland hebben gewoond, een onvolledige AOW-uitkering ontvangen. Dit laatste kan via de bijstand worden aangevuld, maar hiervan maken niet alle ouderen gebruik (Dagevos 2001c).

Het grote verschil in inkomen tussen allochtone en autochtone uitkeringsgerechtigden hangt onder andere samen met verschillen in de aard en hoogte van de uitkering. De zojuist genoemde verschillen in pensioenen en AOW zijn hiervan een voorbeeld. Verder hebben met name Surinamers en Antillianen vaker dan autochtonen

een bijstandsuitkering. Turken en Marokkanen zitten zeer vaak in de wao. Doordat ze doorgaans werkzaam waren in lage functies met lage beloningen is deze uitkering meestal niet hoog.

Vaker dan autochtone hebben allochtone meerpersoonshuishoudens een laag inkomen. Dit heeft onder meer te maken met het veelvuldig voorkomen van eenoudergezinnen bij Surinamers en Antillianen van wie velen een bijstandsuitkering hebben of werkzaam zijn in lage (deeltijd)functies met een laag arbeidsinkomen. Bij autochtonen komen eenoudergezinnen naar verhouding minder vaak voor. Daarnaast weerspiegelen de verschillen in armoede tussen huishoudens vooral de verschillen in maatschappelijke positie: minderheden zijn vaker dan autochtonen inactief, werkzoekend of werkzaam in lage functies, en dat is terug te zien in de omvang van het aandeel minderheden in de lage-inkomensgroep. De verschillen in maatschappelijke positie zijn eveneens een belangrijke oorzaak voor de verschillen in armoede tussen de onderscheiden leeftijdscategorieën.

Ondanks dat minderheden met werk aanzienlijk minder vaak een laag inkomen hebben dan niet-actieven, blijkt dat onder de niet-westerse allochtonen een behoorlijk aandeel tot de *working poor* gerekend kan worden. Van de werkende minderheden verdient 15% niet meer dan een laag inkomen. Dit wijst op een sterke vertegenwoordiging in laagbetaalde banen en/of banen met een gering aantal arbeidsuren.

Tabel 5.3 Aandeel particuliere huishoudens met (langdurig) laag inkomen en inkomen onder of rond sociaal minimum naar etnische groep en achtergrondkenmerken, 2000 (in procenten)

	niet-westerse allochtonen			autochtonen		
	laag inkomen	langdurig laag inkomen	onder/rond sociaal minimum	laag inkomen	langdurig laag inkomen	onder/rond sociaal minimum
alle huishoudens	33	14	24	11	5	8
sociaal-economische categorie van de hoofdkostwinner						
actief	15	4	8	5	1	3
niet-actief	71	34	56	21	13	17
pensioenontvanger	53	31	48	14	9	11
uitkeringsontvanger	74	34	57	45	24	33
samenstelling huishouden						
eenpersoonshuishouden	38	14	29	20	11	15
meerpersoonshuishouden						
zonder kinderen	19	7	18	4	1	4
met kinderen	36	16	24	10	3	6
leeftijd van de hoofdkostwinner						
jonger dan 45 jaar	31	11	21	10	3	7
45 tot 65 jaar	35	18	26	9	4	7
65 jaar en ouder	62	39	61	14	9	12

Bron: CBS (Regionaal inkomensonderzoek 2000) SCP-bewerking

5.4 Ontwikkelingen in de armoede onder minderheden

Ontwikkelingen in de armoede onder allochtone huishoudens worden in deze paragraaf op twee manieren bekeken. Ten eerste wordt nagegaan welk aandeel van de minderheden een laag inkomen heeft en welke veranderingen zich hierin hebben voorgedaan ('hoeveel van de allochtonen zijn arm?'). Ten tweede wordt bekeken hoeveel van de arme huishoudens allochtoon zijn, en dit aandeel wordt in de tijd met elkaar vergeleken ('hoeveel van de armen zijn allochtoon?'). De eerstgenoemde wijze van vergelijken is in de linkerhelft van tabel 5.4 weergegeven, de andere manier in de rechterhelft.

Ondanks de sombere teneur van de voorgaande paragrafen, blijkt dat het aandeel niet-westerse allochtone huishoudens met een laag inkomen in de jaren 1996-2000 fors is afgenomen. In 1996 had 43% van de niet-westerse allochtone huishoudens een laag inkomen, in 2000 is dit met 10 procentpunten gedaald. De afname is zichtbaar bij alle onderscheiden etnische groepen en in het bijzonder bij de Turken en Marokkanen. De verbeterde sociaal-economische positie van minderheidsgroepen in deze periode ligt ten grondslag aan de daling van het aantal huishoudens met een laag inkomen. Niet alleen daalde tussen 1996 en 2000 de werkloosheid en nam het aandeel werkenden sterk toe, ook steeg het aandeel werkende minderheden met een baan op middelbaar en hoger niveau (zie Dagevos 2001a; Dagevos et al. 2003).

Tabel 5.4 Aandeel allochtone huishoudens met een laag inkomen en aandeel allochtone huishoudens in de groep huishoudens met laag inkomen, 1996-2000 (in procenten)

	aandeel huishoudens met laag inkomen			etnische samenstelling huishoudens met laag inkomen			
	1996	2000	Δ%	1996	2000	ER ^a 1996	ER ^a 2000
niet-westerse allochtonen	43	33	-10	15,5	18,7	2,7	2,6
wv.							
Turken	41	30	-11	3,1	3,4	2,6	2,3
Marokkanen	49	38	-11	2,8	3,5	3,1	3,0
Surinamers	36	27	-9	3,9	4,0	2,3	2,1
Antillianen/Arubanen	40	32	-8	1,2	1,6	2,5	2,5
overige niet-westerse allochtonen	50	40	-10	4,5	6,2	3,2	3,1
autochtonen	14	11	-3	74,8	71,0	0,9	0,8
totaal	16	13	-3	100	100	1	1

a Evenredigheid (ER): aandeel van groep in armoede / aandeel van groep in de bevolking.

Bron: CBS (Regionaal inkomensonderzoek 1996, 2000) (Armoedemonitor 1999) SCP-bewerking

Zoals gezegd kunnen ontwikkelingen ook op een andere wijze worden gezien, namelijk door vast te stellen welk deel van de lage-inkomensgroep uit niet-westerse allochtone huishoudens bestaat, en dit aandeel in de tijd te vergelijken. Het aandeel allochtonen onder de arme huishoudens kan worden afgezet tegen het aandeel allochtone huishoudens in de bevolking. Zo krijgt men een maatstaf die de mate van evenredigheid uitdrukt. Een score van 1 betekent dat het aandeel van een groep onder de arme huishoudens gelijk is aan hun aandeel in de bevolking. Een score groter dan 1 wil zeggen dat het aandeel van een allochtone groep in de huishoudens met een laag inkomen hoger is dan hun aandeel in de bevolking.

In de periode 1996-2000 is het aandeel niet-westerse allochtone huishoudens met een laag inkomen gestegen. Behoorde in 1996 15,5% van de arme huishoudens tot de niet-westerse allochtonen, in 2000 is dit opgelopen tot bijna 19%. In die zin is sprake van 'etnisering' van de armoede. Deze toename is het gevolg van de stijging van het aantal niet-westerse allochtone huishoudens in de bevolking. De mate van 'evenredigheid' is namelijk in deze jaren niet toegenomen. Sterker nog, er is zelfs sprake van een lichte daling: van 2,7 in 1996 naar 2,6 in 2000. Ook bij de autochtonen is sprake van een daling.

Tussen de etnische groepen bestaan overigens nog wel verschillen. Bij de Turken, Surinamers, Marokkanen en de overige niet-westerse groepen is de oververtegenwoordiging in de lage-inkomensgroep afgenomen, zij het bij Marokkanen en overige niet-westerse allochtonen in lichte mate. Bij de Antillianen is echter sprake van een stabilisatie in de mate van evenredigheid: afgemeten aan hun aandeel in de bevolking zijn er in 2000 evenveel Antilliaanse huishoudens met een laag inkomen als in 1996. Dit hangt samen met de instroom van laaggekwalficeerde Antillianen, van wie velen geen aansluiting vinden op het Nederlandse onderwijs- en arbeidssysteem. Hierdoor is het aandeel huishoudens met een laag inkomen onder Antillianen minder snel gedaald dan bij de andere groepen.

5.5 Armoede, contacten, culturele oriëntaties en ervaren acceptatie

Een groot aandeel van de niet-westerse allochtone huishoudens heeft een laag inkomen, zo blijkt uit het voorgaande. In deze paragraaf komt de vraag aan de orde of achterstand in het sociaal-economische domein ook impliceert dat allochtonen in andere domeinen een grote afstand hebben ten opzichte van de autochtone hoofdstroom. Het gaat onder meer om de vraag of arme allochtone huishoudens minder vaak dan allochtone huishoudens met een hoger inkomen in de vrije tijd met autochtonen omgaan en vooral in eigen kring verkeren. Daarnaast wordt gezien in hoeverre het behoren tot de lage-inkomensgroep samenvalt met bepaalde opvattingen die deze huishoudens duidelijk onderscheiden van huishoudens met hogere inkomens. Daarbij richt de aandacht zich op het aanhangen van moderne waarden, die tot op zekere hoogte zijn verankerd in westerse samenlevingen (gedacht moet worden aan

opvattingen over onder meer man-vrouwrollen, individualisering en secularisering, in het vervolg van de paragraaf staat een meer uitgebreide toelichting). Tevens is nagegaan in hoeverre minderheden met een laag inkomen ongunstig oordelen over de acceptatie en behandeling van allochtonen in Nederland.

Indien het zo is dat allochtonen met een laag inkomen duidelijk minder vaak dan allochtonen met hogere inkomens contacten onderhouden met autochtonen, afwijzend staan ten opzichte van centrale waarden en een vijandig klimaat percipiëren jegens minderheden in dit land, dan is niet alleen sprake van inkomensachterstand, maar ook van een sociale, culturele en emotionele afstand. In dat geval mag met recht de conclusie worden getrokken dat minderheden met een laag inkomen een marginale positie innemen.

Niet onbelangrijk is het te benadrukken dat hier geen uitspraak wordt gedaan over causaliteit. (Leidt armoede tot eenzijdig samengestelde netwerken, traditionele opvattingen en inschatting van ongelijke kansen van minderheden of is het juist andersom?) Alleen paneldata, die niet voorhanden zijn, zouden hierover meer uitsluitel kunnen geven. In deze paragraaf gaat de aandacht alleen uit naar de mate waarin genoemde thema's met een laag inkomen samenhangen.

Doel is dus na te gaan in hoeverre allochtone huishoudens onder de lage-inkomensgrens verschillen van allochtone huishoudens met hogere inkomens wat betreft:

- sociale afstand: omgang met autochtonen in de vrije tijd;
- moderne opvattingen;
- maatschappelijk klimaat: opvattingen over behandeling en kansen van minderheden.

Op grond van gegevens uit de SPVA-2002 is via schaalanalyse voor elk van deze thema's een maat geconstrueerd. Een uitvoerige toelichting op de bij de schaalconstructie gevolgde werkwijze is te vinden in bijlage A bij dit hoofdstuk. Op deze plaats wordt volstaan met een korte beschrijving van de samenstelling van de schalen.

Voor de meting van sociale afstand is informatie beschikbaar over de mate waarin minderheden autochtonen op bezoek krijgen en of hun vriendenkring overwegend uit leden van de eigen groep of uit autochtonen bestaat dan wel een gemengd karakter heeft. Ook opvattingen over de wenselijkheid van contacten met autochtonen zijn in de sociale-afstandsschaal betrokken.

De schaal die moderniteit van opvattingen meet is samengesteld uit een groot aantal items, die onder meer betrekking hebben op de betekenis van de familie, autonomie van de kinderen, emancipatie van de vrouw en het belang van religie. Voorbeelden van items zijn: 'Als je zorgen hebt, hoort je familie je terzijde te staan', 'Kinderen kunnen het beste thuis blijven wonen tot zij gaan trouwen', 'De man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld' en 'Het is jammer dat in het dagelijks leven religie steeds minder belangrijk wordt'.

Het maatschappelijk klimaat jegens minderheden is gemeten via tien items. Ter illustratie twee items: 'Nederland staat vijandig tegenover buitenlanders' en 'In Nederland worden je rechten als buitenlander gerespecteerd'.

Alle drie de schalen lopen van 1 tot 5 waarbij een lage score wijst op respectievelijk weinig contact met autochtonen, traditionele opvattingen en negatieve beoordeling van het maatschappelijke klimaat in Nederland jegens minderheden.

Resultaten

Tabel 5.5 laat zien dat de verschillen tussen arme en niet-arme huishoudens op het terrein van sociale contacten, culturele oriëntaties en opvattingen over het maatschappelijk klimaat betrekkelijk gering zijn.³ Huishoudens met een laag inkomen gaan in de vrije tijd wat minder met autochtonen om en hebben wat traditionelere opvattingen dan huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens, maar groot zijn de verschillen niet. Alleen de Antilliaanse groep wijkt hier enigszins vanaf. Antilliaanse huishoudens met een laag inkomen verkeren vaker in eigen kring en hebben traditionelere opvattingen dan Antilliaanse huishoudens met hogere inkomens.

Wat betreft het maatschappelijke klimaat jegens minderheden oordelen arme en niet-arme huishoudens nagenoeg gelijklopend. Over dit thema lopen de meningen eigenlijk nauwelijks uiteen. Er wordt overwegend neutraal geoordeeld over het maatschappelijk klimaat jegens minderheden – de gemiddelde scores op de 5-puntsschaal liggen steeds rond de 3.⁴ De Turken zijn nog het meest somber over het maatschappelijk klimaat, de Surinamers oordelen het gunstigst.

Tabel 5.5 Sociale afstand, moderne opvattingen en ervaren maatschappelijk klimaat jegens minderheden naar arme en niet-arme huishoudens (lage-inkomensgrens) en etnische groep, hoofden van huishoudens, 2002 (gemiddelde scores op schalen 1-5)

	sociale afstand		moderne opvattingen		maatschappelijk klimaat	
	arm	niet-arm	arm	niet-arm	arm	niet-arm
Turken	2,7	2,8	2,6	2,7	3,2	3,2
Marokkanen	2,7	2,9	2,5	2,6	3,4	3,4
Surinamers	3,6	3,8	3,0	3,2	3,5	3,5
Antillianen/Arubanen	3,6	4,1	2,9	3,2	3,3	3,4

Bron: ISEO/SCP (SPVA 2002) SCP-bewerking

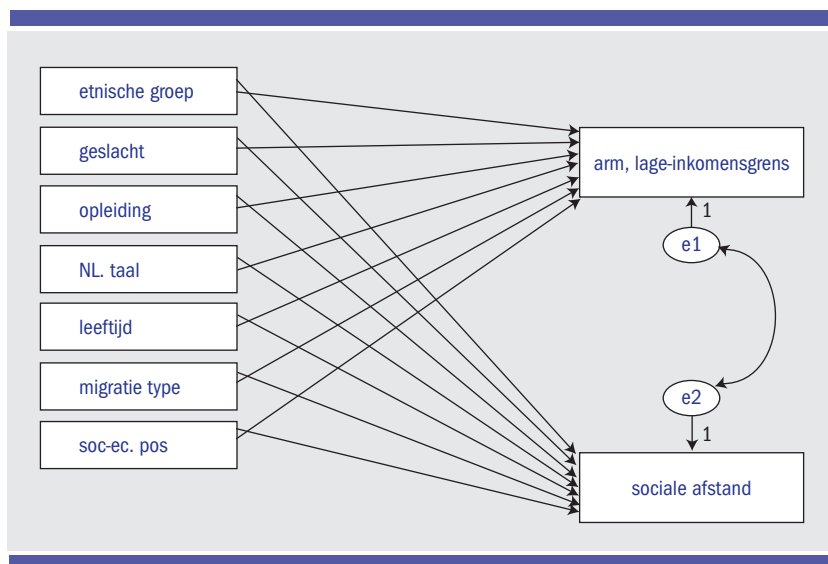
De vraag rijst of de – geringe – verschillen in contacten en moderne opvattingen tussen huishoudens te maken hebben met inkomensachterstand of dat andere factoren hierop vooral van invloed zijn. Om hierop zicht te krijgen is de samenhang tussen een laag inkomen en respectievelijk de verschillen in contacten, cultuur en gepercipieerd maatschappelijk klimaat onderzocht. Met enige nadruk wordt hier gesproken

over onderzoek naar de samenhang. Zoals hiervoor al gesteld is de vaststelling van de causale richting niet mogelijk.

Er is als volgt te werk gegaan. Allereerst is de mate van samenhang tussen armoede (afgemeten aan een laag inkomen) en respectievelijk sociale afstand, moderne opvattingen en maatschappelijk klimaat vastgesteld. Nu zegt de mate van deze ‘ruwe’ samenhang nog niet zoveel, omdat ook andere variabelen hierop van invloed zullen zijn, zoals het opleidingsniveau en de beheersing van de Nederlandse taal. Om nu de mate van samenhang te zuiveren van de invloed van deze factoren is een analyse uitgevoerd waarbij het effect is geschat van een aantal belangrijke factoren op zowel armoede als sociale afstand (en op armoede en moderne opvattingen en op armoede en maatschappelijk klimaat). In deze analyse wordt eveneens de samenhang tussen armoede en sociale afstand vastgesteld, alleen is die nu gecorrigeerd voor de in het model opgenomen kenmerken. Indien de samenhang dan nog steeds significant is, mag worden geconcludeerd dat armoede en sociale afstand (of moderne opvattingen of maatschappelijk klimaat) met elkaar te maken hebben. Indien dit niet zo is, dan zijn andere factoren bepalend voor het verschil in contacten met autochtonen, moderne waarden of ervaren maatschappelijk klimaat.

Figuur 5.2 geeft weer hoe het model precies is opgebouwd.⁵ De correlatie die via dit model wordt berekend, is ontstaan van de invloed van de in de figuur getoonde onafhankelijke variabelen. Behalve op sociale afstand zijn de analyses ook uitgevoerd op moderne opvattingen en het ervaren maatschappelijke klimaat.

Figuur 5.2 Gehanteerde model om ‘gecorrigeerde’ correlatie te berekenen.

De uitkomsten van de analyses zijn te vinden in tabel 5.6. De meeste in de analyse opgenomen onafhankelijke variabelen spreken voor zichzelf. Toelichting vergt de variabele 'beheersing van het Nederlands'. Deze bestaat uit scores die voortvloeien uit een analyse van vier variabelen met betrekking tot de moeite die minderheden hebben met het spreken en lezen van Nederlands en het gebruik van deze taal in de communicatie met partner en/of kinderen. De schaal loopt van 1 tot en met 4, waarbij een hoge score duidt op een goede beheersing van het Nederlands en het veelvuldig gebruik van deze taal in de thuissituatie. (Zie voor meer informatie over deze schaal: Dagevos en Schellingerhout 2003.) De variabele 'migratieachtergrond' onderscheidt naast de tweede generatie diverse categorieën eerste generatie minderheden. De tussengeneratie wordt gevormd door personen die tussen hun zesde en achttiende jaar naar Nederland zijn gekomen. Tot de huwelijksmigranten behoren diegenen die vanwege een huwelijk met iemand van de tweede of tussengeneratie naar Nederland zijn gekomen. Daarnaast zijn primaire eerste generatie migranten onderscheiden die vóór en die ná 1980 naar Nederland zijn gekomen.

Onze voornaamste interesse gaat uit naar de verschillen in de ongecorrigeerde en gecorrigeerde correlatie tussen een laag inkomen en aspecten van sociaal-culturele integratie en het ervaren maatschappelijk klimaat. De belangrijkste conclusie is dat niet zozeer armoede, als wel andere factoren het verschil in contacten, opvattingen en ervaren maatschappelijk klimaat bepalen. Dit blijkt uit het verdwijnen van de samenhang wanneer voor de betekenis van andere factoren wordt gecorrigeerd. In tabel 5.6 is te zien dat bij sociale afstand en moderne opvattingen de ongecorrigeerde correlatie significant is en in de verwachte richting gaat: een inkomen boven de lage-inkomensgrens gaat naar verhouding vaak samen met meer contacten met autochtonen en moderne opvattingen. (Bij opvattingen over het maatschappelijk klimaat is de ongecorrigeerde samenhang al meteen niet significant.) Deze samenhang verdwijnt echter als sneeuw voor de zon wanneer gecorrigeerd wordt voor andere factoren. Geringe contacten met autochtonen, traditionele opvattingen en een ongunstig beeld over het klimaat jegens minderheden vallen derhalve niet systematisch samen met armoede. (Deze uitkomst wordt bevestigd door diverse gevoeligheidsanalyses. Zie daarvoor bijlage B bij dit hoofdstuk.)

Tabel 5.6 Determinanten van laag inkomen, sociale afstand, moderne opvattingen en ervaren klimaat jegens minderheden, gestandaardiseerde coëfficiënten^a (regressie-analyse) en correlatie tussen laag inkomen en sociale afstand, moderne opvattingen en maatschappelijk klimaat (ongecorrigeerd en gecorrigeerd voor in model opgenomen kenmerken), 2002, hoofden van huishoudens.

	laag inkomen	sociale afstand	moderne opvattingen	maatschappelijk klimaat
etnische groep (t.o.v. gemiddelde)				
Turken		-0,17	-0,09	-0,18
Marokkanen		-0,23	-0,26	
Surinamers		0,10	0,14	0,12
Antillianen/Arubanen		0,30	0,21	
mannen (t.o.v. vrouwen)	-0,09		-0,10	0,06
opleiding (in zeven categorieën)	-0,09	0,13	0,19	-0,06
beheersing Nederlands (schaalscore 1-4)	-0,07	0,32	0,18	
leeftijd (in jaren)		0,07		
migratieachtergrond (t.o.v. tweede generatie)				
tussengeneratie		-0,07	-0,04	
huwelijksmigranten	-0,07	-0,05		
eerste generatie, na 1980		-0,15	-0,14	
eerste generatie, voor 1980		-0,12	-0,07	
sociaal-economische positie (t.o.v. gemiddelde)				
arbeidsongeschikt	0,18			
werkzaam in huishouden	0,15			0,09
gepensioneerd	0,11		-0,08	
anders (niet werkend)	0,21	-0,05		
kortdurend werkloos (≤1 jaar)	0,15			-0,07
langdurig werkloos (> 1 jaar)	0,18			
werkend, elementair beroepsniveau	-0,23			
werkend, lager beroepsniveau	-0,31			
werkend, middelbaar beroepsniveau	-0,33		0,08	
werkend, hoger beroepsniveau	-0,32		0,16	
ongecorrigeerde correlatie met laag inkomen		-0,15	-0,18	-0,02 (n.s.)
gecorrigeerde correlatie met laag inkomen		-0,01 (n.s.)	-0,02 (n.s.)	-0,02 (n.s.)
verklaarde variantie (%)	32	41	39	5

a Alle afgedrukte regressiecoëfficiënten zijn significant ($p < 0,05$).

Bron: ISEO/SCP (SPVA 2002) SCP-bewerking

Deze tabel geeft ook inzicht in de factoren die van belang zijn voor de verklaring van armoede, sociale afstand, moderne waarden en opvattingen over het maatschappelijk klimaat. De kans op een laag inkomen blijkt door andere factoren te worden verklaard dan traditionele opvattingen of geringe contacten met autochtonen. Het lidmaatschap van een groep is, wanneer rekening wordt gehouden met andere in het model

opgenomen variabelen, geen verklarende factor voor de kans op een laag inkomen. Etnische groepen verschillen echter wel van elkaar wat betreft contacten en opvattingen. Dit betekent dus dat Surinamers en Antillianen met een slechte maatschappelijke positie naar verhouding vaak omgaan met autochtonen en betrekkelijk moderne opvattingen aanhangen. Verder blijkt dat de beheersing van het Nederlands en het behoren tot de tweede generatie vooral van invloed is op de sociaal-culturele afstand en minder op de kans op armoede. Tweede generatie minderheden die het Nederlands goed beheersen onderscheiden zich dus wel duidelijk van de eerste generatie op het vlak van contacten en opvattingen, maar niet wat betreft armoede. Dit laatste heeft naar alle waarschijnlijkheid te maken met de hoge (jeugd)werkloosheid onder tweede generatie minderheden: ook minderheden met een geringe sociaal-culturele afstand zijn vaak werkloos en hebben – om die reden – een laag inkomen.

Tevens wijst deze analyse op het belang van het opleidingsniveau en van de beheersing van de Nederlandse taal voor de (structurele en sociaal-culturele) integratie van minderheden. Deze factoren verkleinen zowel de sociaal-economische achterstand – minder kans op armoede – als de sociale en culturele afstand. Deze bevinding kan niet genoeg benadrukt worden. Investerings- en inburgeringsprogramma's hebben dan ook een tweezijdige werking en fungeren in die zin als een belangrijk instrument ter bevordering van de integratie van minderheden in dit land (vgl. Dagevos 2001b).

5.6 Conclusies

In Nederland heeft een derde van de niet-westerse allochtone huishoudens een laag inkomen, tegen 11% van de autochtone huishoudens. Vooral onder overige niet-westerse allochtone en Marokkaanse huishoudens komt armoede vaak voor. Gunstig is de daling van het aandeel arme huishoudens onder de minderheden. In de periode 1996-2000 is de armoede onder niet-westerse allochtone huishoudens met 10 procentpunten afgenomen. De gunstige conjunctuur is de belangrijkste motor achter deze ontwikkeling. De werkloosheid onder minderheden is in de onderzochte periode in hoog tempo gedaald, de arbeidsparticipatie fors toegenomen en minderheden zijn meer dan voorheen werkzaam in beter betaalde banen op middelbaar en hoger niveau.

De gunstige ontwikkelingen laten onverlet dat 19% van de arme huishoudens in Nederland tot een niet-westerse allochtone groep behoort. Dit is ruim tweeënhalf keer zo veel als op grond van hun aandeel in de bevolking mocht worden verwacht. Armoede verkleurt, al was het alleen maar doordat het aandeel minderheden in de bevolking toeneemt.

Niet-actieven, uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden hebben vaak een laag inkomen. Daarin onderscheiden minderheden zich niet van autochtonen. Wel is onder genoemde categorieën het aandeel armen bij minderheden veel groter dan bij

de autochtonen. Niet-westerse allochtonen hebben doorgaans een lagere uitkering dan autochtonen. Dit hangt onder meer samen met het feit dat ze in laagbetaalde banen hebben gewerkt, wat doorwerkt in de hoogte van de uitkering. Gepensioneerde minderheden hebben vaak een onvolledige AOW doordat ze geen veertig jaar in Nederland hebben gewoond. Ook is hun aanvullend pensioen vaak laag. Dit komt door hun oververtegenwoordiging in lagere banen en de hoge mate van (langdurige) werkloosheid voorafgaand aan hun pensioen. Tevens treft men onder minderheden minder vaak tweeverdieners- of anderhalfverdienershuishoudens aan. Bij Turken en Marokkanen komt dit door de lage arbeidsparticipatie van vrouwen, bij Surinamers en Antillianen is dit een gevolg van het veelvuldig voorkomen van een-oudergezinnen.

Armoede onder minderheden blijkt niet samen te vallen met minder contacten met autochtonen, met het vaker aanhangen van traditionele opvattingen of een ongunstiger beeld van het maatschappelijk klimaat jegens minderheden in dit land. Andere factoren als opleidingsniveau, beheersing van de Nederlandse taal en het behoren tot de tweede generatie zijn voor de verklaring van de verschillen veel belangrijker.

Al met al komt uit de bevindingen een gemêleerd beeld naar voren. De armoede onder minderheden is nog steeds hoog, maar de forse daling mag evenmin uit het oog worden verloren. Er is duidelijk sprake van een verandering in de goede richting. Wel is de vraag of deze gunstige ontwikkelingen zich hebben doorgezet. De cijfers in dit hoofdstuk hebben betrekking op 2000. Na dit jaar is de economische conjunctuur aanzienlijk verslechterd, wat de verbetering van de arbeidsmarkt- en inkomenspositie van minderheden danig onder druk heeft gezet. De gestegen werkloosheid onder minderheden getuigt hiervan. Over het geheel genomen zijn de maatschappelijke kansen niet gunstig, en zeker niet in het verslechterde economische klimaat van dit moment. Het is dan ook zeer wel denkbaar dat de in dit hoofdstuk geconstateerde keer ten goede tot stilstand is gekomen en de armoede onder minderheidsgroepen weer aan het oplopen is. Daarnaast vormen de voorgenomen kabinetsmaatregelen in de sociale zekerheid een bedreiging voor de verbeterde positie van minderheden. Wanneer versoberingen in onder meer de WAO, de WW en de bijstand worden doorgevoerd, lopen minderheden, alleen al vanwege hun sterke vertegenwoordiging in deze uitkeringen, grote risico's op een forse inkomensachteruitgang. Dit zal vermoedelijk een substantieel aantal van hen naar de andere kant van de lage-inkomensgrens brengen.

Bijlage A Toelichting op de schaalconstructies

Sociale afstand: informele sociale contacten en de wenselijkheid ervan

In de SPVA is informatie voorhanden over de mate waarin etnische groepen in de vrije tijd contacten onderhouden met autochtonen, dus over het gedrag. En er is informatie die inzicht geeft in de mate waarin etnische groepen het wenselijk vinden contacten te onderhouden met autochtonen. Om sociaal wenselijke antwoorden te omzeilen is dit laatste indirect gevraagd, namelijk door te vragen naar het oordeel over autochtone contacten van de kinderen.

Concreet gaat het in de SPVA om de volgende variabelen:

- Komen er wel eens (blanke) Nederlandse vrienden of burens op bezoek?
(ja, vaak; ja, soms; nee, nooit)
- Heeft u in uw vrije tijd meer contact met (blanke) Nederlanders dan met leden van uw etnische groep of heeft u meer contact met leden van uw etnische groep?
(nooit contact met (blanke) Nederlanders; meer contact met leden etnische groep; met beiden evenveel; meer contact met Nederlanders)
- Zou u het vervelend vinden als een van uw kinderen veel Nederlandse vrienden of vriendinnen heeft?
(ja, heel vervelend; ja, vervelend; geen mening; nee, niet vervelend; nee, helemaal niet vervelend)
- Zou u het vervelend vinden als een van uw kinderen een Nederlander als partner kiest?
(ja, heel vervelend; ja, vervelend; geen mening; nee, niet vervelend; nee, helemaal niet vervelend)

Deze variabelen zijn geanalyseerd met behulp van Homals en mogen op basis van deze analyse tot een schaal worden samengenomen. De oplossing laat zich inhoudelijk goed interpreteren en de eigenwaarde ligt met 0,74 op een alleszins aanvaardbaar niveau (zie Dagevos en Schellingerhout 2003 voor uitgebreide informatie over de schaalconstructie, in het bijzonder de bijlage bij hoofdstuk 10).

De uiteindelijke schaal loopt van 1 tot en met 5, waarbij een hoge score staat voor het veelvuldig onderhouden van contacten met autochtonen.

Culturele oriëntaties: moderne opvattingen

In het SPVA-onderzoek is de meting van culturele oriëntaties opgezet tegen de achtergrond van het proces van modernisering. Met modernisering wordt bedoeld op het proces dat typisch is voor West-Europa en dat de overgang beschrijft van een agrarische naar een (post)industriële samenleving. De ontwikkeling van een specifiek patroon van waarden, normen en houdingen is nauw verbonden met deze transitie. Tot de kern van voor het proces modernisering typerende normen, waarden en houdingen

behoort onder meer dat het gewenste gedrag van mensen steeds minder wordt bepaald door godsdienstige voorschriften, groepsbanden en sekse. Ook hebben vanzelfsprekende gezagsverhoudingen plaatsgemaakt voor posities die bekleed worden op basis van functionaliteit. Secularisering, individualisering, democratisering van de gezagsverhoudingen en emancipatie vormen sleutelementen van het proces van modernisering en daarmee van de huidige westerse cultuur.

Er is gekozen voor een operationalisering waarin eerst de kernconcepten van modernisering zijn onderzocht. Aan de hand van het beschikbare materiaal laten zich vier schalen onderscheiden die achtereenvolgens zijn benoemd als 'familiezin', 'autonomie van kinderen', 'religieus liberalisme' en 'man-vrouwrollen'. De schalen familiezin en autonomie van kinderen sluiten aan bij individualisering, en dan vooral in relatie tot de verantwoordelijkheden en verplichtingen van ouders en kinderen ten opzichte van elkaar. Wat religieus liberalisme is genoemd heeft betrekking op de betekenis van religie voor het gedrag en sluit in die zin aan op secularisering. Bij de schaal man-vrouwrollen gaat het om opvattingen over de rol van vrouwen in en buiten het huishouden en deze refereert daarmee aan de emancipatie van vrouwen. Uiteindelijk is dat ook een vorm van individualisering (namelijk geen relatie meer tussen geslacht en sociale rol). Onderzoek naar de samenhang tussen deze subschalen en een uitgevoerde factoranalyse wees uit dat de subschalen onder één noemer gebracht konden worden, namelijk die van moderne opvattingen. De factorladingen variëren van 0,72 tot 0,83 en de algemene maat verklaart 60% van de variantie van de individuele subdimensies. Deze schaal loopt van 1 tot en met 5 waarbij een lage score duidt op traditionele en een hoge score op moderne opvattingen (zie verder Dagevos en Schellingerhout 2003 voor meer informatie over de schaalconstructie). Deze maatstaf is in dit hoofdstuk gebruikt.

De subschalen bestaan uit de volgende items.

Familiezin:

- Kinderen zouden voor hun zieke ouders moeten zorgen
- Grootouders zouden bereid moeten zijn om regelmatig op de kleinkinderen te passen
- Als je zorgen hebt, hoort je familie je terzijde te staan
- Problemen bespreek ik liever met mijn familie dan met mijn vrienden
- Het is heel normaal wanneer ouders geld geven als hun volwassen kinderen voor grote uitgaven komen te staan.
- Op familieleden moet je altijd kunnen rekenen
- Kinderen die dichtbij wonen zouden minstens één keer per week bij hun ouders op bezoek moeten gaan.
- Familieleden horen voor elkaar klaar te staan, ook als ze elkaar niet aardig vinden
- Ik vertrouw meer op mijn familie dan op vrienden

Bij alle items zijn er vijf antwoordmogelijkheden, van helemaal mee eens tot helemaal niet mee eens.

Autonomie van kinderen:

- Kinderen kunnen het beste thuis blijven wonen tot zij gaan trouwen
- Als ouders bejaard zijn, moeten ze bij hun kinderen kunnen inwonen
- Ouders zouden hun volwassen kinderen in huis moeten nemen als die daar om vragen
- Je moet je ouders altijd respecteren, ook wanneer ze dit door hun houding of gedrag niet verdienen
- Bij belangrijke beslissingen (bijvoorbeeld over verhuizen) horen oudere familieleden meer invloed te hebben dan jongere.

Bij alle items zijn er vijf antwoordmogelijkheden, van helemaal mee eens tot helemaal niet mee eens.

Religieus liberalisme:

- Het is vervelend wanneer je dochter wil trouwen met iemand met een andere religie.
- Het is vervelend wanneer je zoon wil trouwen met iemand met een andere religie.
- Kinderen moeten naar een school gaan die aansluit bij de religie van de ouders
- Als iemand niet lang meer te leven heeft en pijn lijdt, mag hij zelf beslissen over de beëindiging van zijn leven
- Het is jammer dat in het dagelijks leven in Nederland religie steeds minder belangrijk wordt

Alle items hebben vijf antwoordmogelijkheden, van helemaal mee eens tot helemaal niet mee eens.

Daarnaast kent de schaal het volgende item:

- Hoe vaak ongeveer gaat u tegenwoordig naar een godsdienstige bijeenkomst (nooit, enkele keren per jaar, enkele keren per maand, 1 keer per week, vaker)

Man-vrouwrollen:

- De man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld
- Beslissingen over grote aankopen kan uiteindelijk de man het beste nemen
- De vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid voor het huishouden hebben
- Een opleiding is voor jongens belangrijker dan voor meisjes
- Het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen

Bij alle items zijn er vijf antwoordmogelijkheden, van helemaal mee eens tot helemaal niet mee eens.

Opvattingen over behandeling en kansen van minderheden in Nederland

In de SPVA-2002 zijn de volgende vragen opgenomen die beogen inzicht te geven in de opvattingen over de behandeling en kansen van minderheden. Men zou dit als een indicator kunnen zien voor het maatschappelijke klimaat in Nederland jegens minderheden. De volgende items zijn hierover opgenomen.

- a In Nederland krijg je als buitenlander alle kansen.
- b Nederland staat vijandig tegenover buitenlanders.
- c In Nederland worden je rechten als buitenlander gerespecteerd.
- d Nederland is een gastvrij land voor buitenlanders.
- e In Nederland zijn de mensen onverschillig ten opzichte van Nederlanders.
- f In Nederland word je als buitenlander rechtvaardig behandeld.
- g In Nederland zijn er voor buitenlanders veel beperkingen.
- h Nederland staat open voor buitenlandse culturen.
- i Sommige mensen zeggen dat [bevolkingsgroep respondent] door Nederlanders worden gediscrimineerd? Wat is uw indruk hiervan? Gebeurt dit nooit, bijna nooit, af en toe, vaak of zeer vaak?

Respondenten konden voor de items a t/m h aangeven in hoeverre ze het met de desbetreffende uitspraak eens waren. Ten aanzien van item i diende de frequentie te worden aangegeven (van nooit tot zeer vaak). Op deze items is een factoranalyse uitgevoerd. Met uitzondering van het item 'In Nederland zijn de mensen onverschillig ten opzichte van Nederlanders' blijken de items hoog op één factor te laden.⁶ De betrouwbaarheid van deze schaal (α : 0,76, reliability-analyse) is bevredigend. De schaal is geconstrueerd door het gemiddelde te nemen van de som van de antwoordcategorieën en loopt van 1 tot 5. Een lage score wijst op ongunstige opvattingen over de mogelijkheden en behandeling van minderheden in Nederland, een hoge score drukt het tegenovergestelde uit. (zie ook Van Praag 2003, die op (de meeste van) deze items een vergelijkbare schaalanalyse heeft uitgevoerd.)

Het ontbreken van een duidelijke samenhang tussen armoede en sociale en culturele afstand en opvattingen over het maatschappelijk klimaat is toch wel enigszins verrassend. Om de robuustheid van de hier gepresenteerde analyse te beproeven zijn diverse aanvullende analyses uitgevoerd. Ze leiden echter niet tot fundamenteel andere conclusies.

De sociale-afstandsschaal bestaat uit Homals-objectscores. Dit zijn gestandaardiseerde scores die de variantie inperken. Mogelijk is dit een reden dat er geen samenhang wordt gevonden. De analyses zijn herhaald met een sociale-afstandsschaal die bestaat uit de somscore van de variabelecategorieën. Dit levert echter geen andere resultaten op: huishoudens met een laag inkomen verschillen wat betreft contacten met autochtonen niet van huishoudens met een hoger inkomen.

Tevens is er een regressieanalyse uitgevoerd met als determinanten het hebben van een laag inkomen en andere achtergrondkenmerken voor respectievelijk sociale afstand, moderne opvattingen en ervaren maatschappelijk klimaat. Uit deze analyse blijkt eveneens dat huishoudens met een laag inkomen op genoemde variabelen niet fundamenteel verschillen van huishoudens met hogere inkomens.

Een andere mogelijke foutenbron vormt de afbakening van 'armoede'. Denkbaar is dat deze categorisering te grof is, zeker voor minderheden van wie een groot aandeel een inkomen heeft onder de lage-inkomensgrens. Om dit te onderzoeken is een nieuwe variabele geconstrueerd. De lage-inkomensgroep is daarbij in tweeën gedeeld, zodat een categorie huishoudens met een laag en een categorie huishoudens met een zeer laag inkomen is onderscheiden. Daarnaast zijn de huishoudens boven de lage-inkomensgrens in drie categorieën verdeeld. Onderzocht is in hoeverre huishoudens met een zeer laag en met een laag inkomen nu substantieel van elkaar en van hogere inkomensgroepen verschillen wat betreft contacten en opvattingen. Ook deze analyse leidde niet tot andere conclusies; huishoudens met zeer lage inkomens nemen geen onderscheidende positie in.

Noten

- 1 Bij minderheden gaat het om leden van groepen die onder het minderhedenbeleid vallen. Niet-westerse allochtonen zijn afkomstig uit, de naam zegt het al, niet-westerse landen met uitzondering van Japan en Indonesië. De overlap tussen beide categorieën is aanzienlijk, maar niet volledig. Onder het minderhedenbeleid vallen bijvoorbeeld nog steeds Zuid-Europese groepen als Spanjaarden en Italianen, maar zij vallen niet in de categorie niet-westerse allochtonen. Omgekeerd zijn niet alle niet-westerse allochtonen minderheden. Chinezen bijvoorbeeld vallen niet onder het minderhedenbeleid.
- 2 De omschrijving van wat onder een gestandaardiseerd huishoudensinkomen moet worden verstaan, is te vinden in hoofdstuk 2.
- 3 Over deze onderwerpen is eerder gepubliceerd (zie Dagevos et al. 2003). Doordat de gegevens nu op huishoudensniveau worden gepubliceerd, studerende buiten beschouwing blijven en alleen huishoudens zijn meegenomen bij wie een armoedegrens kon worden bepaald, kunnen de hier gepresenteerde uitkomsten afwijken van eerdere publicaties over sociale contacten, culturele oriëntaties en maatschappelijk klimaat.
- 4 Of minderheden zich hierover niet willen uitspreken en als gevolg daarvan massaal hun toevlucht zoeken tot neutrale antwoorden of dat dit werkelijk hun opvattingen over de mogelijkheden en behandeling van minderheden weerspiegelt, is een vraag die zich opdringt, maar die helaas niet valt te beantwoorden (zie hierover ook Van Praag 2003).
- 5 Bij de modelschattingen zijn alle exogene variabelen met elkaar gecorreleerd. Vanwege de overzichtelijkheid zijn deze hier echter niet gepresenteerd. Er is dus sprake van een verzadigd model.
- 6 Het item 'In Nederland zijn de mensen onverschillig ten opzichte van buitenlanders' valt er in de factoranalyse duidelijk tussenuit. De reliability-analyse bevestigt dit: opname van dit item leidt tot een daling van de betrouwbaarheid. Dit item is dan ook buiten de schaal gelaten.

6 Ruimtelijke verdeling van armoede^{*}

Frans Knol en Petra Ament

6.1 Inleiding

De ruimtelijke spreiding van de lage-inkomensgroepen over het land en binnen verschillende gemeenten heeft ook in eerdere edities van de Armoedemonitor aandacht gekregen. De inmiddels ontstane traditie wordt in deze aflevering voortgezet. Begonnen wordt met een kort vervolg op de uitkomsten uit de Armoedemonitor 2000. Toen was er aandacht voor de positie van gemeenten en postcodegebieden naar inkomensniveau, en de ontwikkeling tussen 1994 en 1998. Daar slechts over een korte periode (twee jaar) verdergaande ontwikkelingen bekend zijn, wordt nu volstaan met een weergave van het aandeel lage inkomens¹ in gemeenten en postcodegebieden.

Ten tweede wordt ingegaan op de mate van segregatie van huishoudens met een laag inkomen. Doordat huishoudens die meer te besteden hebben, wegtrekken uit de grote steden naar de randgemeenten of naar Vinex-locaties, bestaat de kans dat in de grote steden verhoudingsgewijs veel huishoudens met een laag inkomen achterblijven. Nagegaan wordt of de concentratie van lage inkomens is toegenomen in de loop van de tijd.

Het derde onderwerp in dit hoofdstuk betreft de gebieden waar, behalve veel huishoudens met een laag inkomen, ook veel niet-westerse allochtonen en uitkeringsontvangers wonen. Alle drie deze groepen kunnen, onder meer vanwege hun veelal ongunstige arbeidsmarktpositie, tot de relatief kansarmen worden gerekend. De gebieden waar zowel de lage inkomens als de niet-westerse allochtonen en uitkeringsontvangers een aanzienlijk deel van de bevolking vormen, worden hier aangeduid als cumulatiegebieden. Deze zullen op een aantal kenmerken van de bewoners en hun leefsituatie worden afgezet tegen de gebieden waar geen van de drie groepen sterk vertegenwoordigd is.

In het laatste deel van het hoofdstuk worden enkele specifieke categorieën bewoners uit de cumulatiegebieden beschreven. Allereerst gaat hierbij om de verhuisgeneigden, de tevreden blijvers en de ontevreden blijvers. Tot deze laatste groep behoren de huishoudens die melden niet-verhuisgeneigd te zijn, maar wel uit de buurt weg te willen.

^{*} De paragrafen 6.2, 6.4 en 6.5 zijn geschreven door drs. F.A. Knol (SCP), paragraaf 6.3 door drs. P.C.J.M. Ament (CBS). De inleiding en conclusie (§ 6.1, resp. § 6.6) zijn in samenwerking tot stand gekomen.

Degenen die wel verhuisgeneigd zijn maar die aangeven niets te kunnen vinden, worden eveneens tot de 'ontevreden blijvers' gerekend. Centraal staat de vraag in hoeverre deze drie categorieën qua huisvesting en oordeel over de buurt van elkaar verschillen. Een vierde categorie die nader wordt bezien, betreft de bewoners van cumulatatiegebieden die recent zijn verhuisd. Nagegaan wordt in hoeverre zij er door de verhuizing op vooruit zijn gegaan.

6.2 Lage inkomens in gemeenten en postcodegebieden

Gemeenten

In 2000 is het aandeel lage inkomens, evenals in 1998, het grootst in Rotterdam (22%). De rangorde aan de 'top' verandert evenmin: na Rotterdam volgen Amsterdam (21%) en Groningen (20%). Andere grote steden waar – in 2000 – het percentage lage inkomens hoger is dan 15%, zijn Enschede, Leeuwarden, Den Haag, Heerlen, Nijmegen, Arnhem en Almelo. Daarnaast is er een aantal landelijke gemeenten met relatief veel lage inkomens: Reiderland, Dongeradeel, Nijefurd, Kollumerland en Winschoten. Van deze gemeenten kwam Dongeradeel in 1998 niet in de top vijftien voor. In absolute zin is het aantal huishoudens met een laag inkomen in deze plattelandsgemeenten beperkt. Terwijl er in Rotterdam 60.600 huishoudens met een laag inkomen zijn, bedraagt hun aantal in de genoemde noordelijke gemeenten samen slechts 5310.

Postcodegebieden

Van de vijftien postcodegebieden met de grootste aandelen lage inkomens, zijn er tien gelegen in gemeenten met meer dan 50.000 inwoners.² Hiervan zijn acht gebieden dezelfde in 2000 als in 1998: 2516 (Den Haag, Molenwijk-Binckhorst), 2526 (Den Haag, Schildersbuurt-Noord), 3014 (Rotterdam, Oude Westen), 3027 (Rotterdam, Spangen), 3036 (Rotterdam, Oude Noorden), 8923 (Leeuwarden, Lekkumerend-Oost), 8937 (Leeuwarden, Schepenbuurt) en 9736 (Groningen, Beijum-Oost). In al deze gebieden heeft meer dan 35% van de bewoners een laag inkomen. De Schilders-buurt-Noord in Den Haag kent in 2000 met bijna 45% de meeste lage inkomens.

Het aandeel lage inkomens in een postcodegebied is gerelateerd aan bepaalde andere kenmerken van die gebieden, zo blijkt uit gegevens uit de zogenoemde ABF-monitoren. Zo is er sprake van een vrij sterke samenhang met het percentage niet-westerse allochtonen (correlatie gelijk aan 0,44), de WOZ-waarde (–0,54), het percentage koopwoningen (–0,41), het percentage uitkeringsontvangers (0,53) en het percentage verhuizingen uit de buurt (0,53).

6.3 Ruimtelijke segregatie van huishoudens met een laag inkomen

Om na te gaan of de ruimtelijke concentratie van huishoudens met een laag inkomen in de loop van de tijd is toe- of afgenomen, zijn segregatie-indices berekend. Zo'n

index geeft de mate aan waarin huishoudens met een laag inkomen zijn gespreid binnen een gebied. De indices zijn berekend voor gemeenten, stedelijke agglomeraties en Nederland als geheel. Voor de analyses is gebruik gemaakt van gegevens uit het Regionaal inkomensonderzoek 1994, 1996, 1998 en 2000.

Kader 6.1 Segregatie-index

Voor het bepalen van de segregatie-index is Nederland verdeeld in vierkanten van 500 bij 500 meter. De segregatie-index S van een gebied (gemeente, agglomeratie, Nederland) wordt gegeven door de formule $S = 100 \times \frac{1}{2} \sum \frac{l_i}{L} - \frac{o_i}{O}$ waarin l_i en L het aantal huishoudens met een laag inkomen in vierkant i , respectievelijk het gehele gebied voorstellen en o_i en O het aantal overige huishoudens in vierkant i en het gehele gebied. Als de huishoudens met een laag inkomen en de overige huishoudens op dezelfde manier verdeeld zijn over de vierkanten, is de segregatie-index gelijk aan 0. Zijn alle huishoudens met een laag inkomen geconcentreerd in vierkanten waar geen andere huishoudens voorkomen, dan is de segregatie-index gelijk aan 100. De index kan geïnterpreteerd worden als het percentage huishoudens met een laag inkomen dat zou moeten verhuizen om een gelijkmatige spreiding van deze huishoudens te krijgen.

Vooraf in landelijke gebieden zijn er nogal wat vierkanten, waar geen of weinig huishoudens wonen. Daarom zijn alleen vierkanten met minimaal honderd huishoudens in de analyse betrokken. Om per gebied voldoende vierkanten over te houden, is de analyse beperkt tot gebieden met ten minste 20.000 inwoners. Het komt voor dat een gebiedsgrens dwars door een vierkant loopt. In dat geval wordt alleen dat deel van het vierkant gebruikt dat binnen het gebied ligt, mits daar minimaal honderd huishoudens wonen.

6.3.1 Ontwikkeling van de segregatie

In tabel 6.1 staan de gemiddelde segregatie-indices c.q. mutaties hiervan voor verschillende soorten gebieden. Naarmate het gebied waarop de segregatie-index betrekking heeft, groter is, is deze index hoger. Dit komt doordat de segregatie-index van een groot gebied niet alleen wordt bepaald door de mate van concentratie van lage inkomens binnen de kleinere eenheden, maar ook door de verschillen tussen die eenheden.

Terwijl het aandeel lage inkomens tussen 1994 en 2000 afnam, steeg in die periode de segregatie-index voor heel Nederland van 26,8% naar 28,7% (zie tabel 6.1). Dat betekent dat in 2000 bijna drie van de tien huishoudens met een laag inkomen in Nederland zouden moeten verhuizen om een gelijkmatige spreiding van lage inkomens over het land te verkrijgen. Er zijn in 2000 dus minder huishoudens met een laag

inkomen dan in 1994, maar zij zijn minder goed gespreid. Dit geldt niet alleen voor Nederland als geheel maar ook voor het grootste deel van de gemeenten: in bijna alle 235 gemeenten met meer dan 20.000 inwoners is het aandeel huishoudens met een laag inkomen gedaald, terwijl in 194 ervan de segregatie-index is toegenomen. Hetzelfde gaat op voor de agglomeraties: het aandeel huishoudens met een laag inkomen daalde, maar de segregatie-index steeg.

Tabel 6.1 Ruimtelijke segregatie van huishoudens met een laag inkomen naar soort gebied, 1994-2000

	aantal gebieden (n)	gemiddelde segregatie-index (in %)							
		met laag inkomen (in %)		mutatie 1994-2000	mutatie in segregatie-index				
		1994	2000		1994-1996	1996-1998	1998-2000	2000	
gemeenten met ≥ 20.000 inwoners, vv. met	235	14,5	10,9	-3,7	21,0	1,7	0,4	0,3	23,4
20.000-50.000 inw.	174	13,6	10,0	-3,6	20,5	1,8	0,3	0,4	23,0
50.000-100.000 inw.	36	16,2	12,6	-3,6	21,6	1,9	0,6	-0,2	23,8
≥ 100.000 inw.	25	18,6	14,5	-4,1	23,6	1,3	0,6	0,0	25,5
agglomeraties	22	18,7	14,6	-4,1	24,5	1,4	0,7	-0,2	26,4
Nederland		16,6	12,7	-3,9	26,8	1,6	0,5	-0,2	28,7

Bron: CBS (RIO'94-'00)

De stijging in de segregatie-indices voor de verschillende gebieden heeft zich vooral in de periode 1994-1996 voorgedaan. In die periode stijgt de index met bijna 2% voor de gemeenten met minder dan 100.000 inwoners, en met circa 1,5% voor de grotere gebieden (de gemeenten met 100.000 inwoners of meer, de agglomeraties en Nederland als geheel). Tussen 1996 en 1998 neemt de segregatie-index met nog slechts ongeveer 0,5% toe, en in de periode 1998-2000 zet in een aantal gebieden zelfs een daling in. Zo daalt de index in 13 van de 22 agglomeraties (voornamelijk gelegen in het zuidwesten van het land), evenals in 91 van de 235 gemeenten. Alleen in de gemeenten met 20.000 tot 50.000 inwoners is nog steeds een toename te zien.

6.3.2 Segregatie in grote steden

Bij het thema ruimtelijke segregatie is de aandacht vaak gericht op het stedelijke milieu, omdat daar relatief veel mensen met een laag inkomen wonen. Vooral met betrekking tot de vier grote steden komt regelmatig de vraag naar voren of er wellicht wijken aan het ontstaan zijn met bijna uitsluitend arme huishoudens. In deze paragraaf wordt daarom speciaal aandacht geschonken aan de vier grote steden en hun stedelijke agglomeraties.

In de vier grote steden is het percentage huishoudens met een laag inkomen inderdaad hoger dan gemiddeld in Nederland. Er zijn echter grote verschillen tussen de vier steden. In Amsterdam en Rotterdam heeft in 2000 ruim een vijfde van de huishoudens een laag inkomen. In Utrecht heeft daarentegen slechts 15% van de huishoudens een laag inkomen. Den Haag neemt een middenpositie in. De gemiddelden voor de vier bijbehorende agglomeraties liggen iets lager.

De segregatie van huishoudens met een laag inkomen is in Den Haag het grootst (zie tabel 6.2). Er zijn gebieden met extreem veel huishoudens met een laag inkomen en gebieden waar bijna geen huishoudens met een laag inkomen voorkomen. In Amsterdam en Utrecht leven de huishoudens met een laag inkomen aanzienlijk minder afgezonderd. Rotterdam neemt wat betreft de segregatie een middenpositie in.

Voor een goede analyse van de ruimtelijke segregatie van de vier grote steden is het beter een groter gebied dan de gemeente in beschouwing te nemen. Kerngemeente en omliggende gemeenten vormen samen één stedelijk systeem en eigenlijk hebben de gemeentegrenzen weinig sociaal-economische betekenis. Een geschiktere ruimtelijke eenheid voor analyse is de stedelijke agglomeratie. De indeling in agglomeraties is juist ontworpen om de vervlechting tussen kerngemeente en randgemeenten weer te geven.

Het percentage huishoudens met een laag inkomen is in de agglomeraties aanzienlijk lager dan in de centrumgemeenten. In alle vier agglomeraties komen meer huishoudens met een laag inkomen voor dan gemiddeld in het land, maar de verschillen zijn minder groot dan bij de kerngemeenten.

De segregatie-indices voor de agglomeraties komen hoger uit dan die voor de centrale gemeenten. Dit komt doordat in de indices voor de agglomeraties ook de verschillen tussen de centrale gemeente en de relatief rijke randgemeenten meegenomen worden. Net als van de kerngemeenten is ook van de agglomeraties de segregatie het grootst in de agglomeratie Den Haag (30%). Het verschil met de agglomeratie Rotterdam is echter klein. Amsterdam en Utrecht volgen op enige afstand. De verschillen in segregatie tussen de agglomeraties zijn veel kleiner dan die tussen de kerngemeenten.

De mate van segregatie in de grote steden is in de loop van de tijd veranderd (tabel 6.2). In Den Haag en Utrecht is de segregatie tussen 1994 en 2000 toegenomen. De sterkste stijging vindt plaats in de eerste twee jaar, daarna neemt de stijging af en voor Utrecht slaat deze tussen 1998 en 2000 zelfs om in een daling. Op het niveau van agglomeraties komt eenzelfde beeld naar voren, zij het dat nu in de laatste twee jaar in Utrecht nog een stijging te zien is en in Den Haag een daling.

Amsterdam vertoont zowel op het niveau van de gemeente als op dat van de agglomeratie een afname van de segregatie. In de periode 1994-1996 is de mate van segregatie ongeveer gelijk, tussen 1996 en 1998 zet een lichte daling in, en na 1998 is er sprake van een sterke afname.

Zowel in de gemeente als in de agglomeratie Rotterdam stijgt de segregatie tussen 1994 en 1998, maar ook hier daalt zij aanzienlijk in de periode 1998 tot 2000. Het resultaat is dat de segregatie binnen de gemeente in 2000 ongeveer gelijk is aan die in 1994.

Tabel 6.2 Segregatie huishoudens met een laag inkomen in de vier grote steden en hun agglomeraties, 1994 en 2000 (in procenten)

	gemeente					agglomeratie				
	mutaties in segregatie-index					mutaties in segregatie-index				
	1994	1994-1996	1996-1998	1998-2000	2000	1994	1994-1996	1996-1998	1998-2000	2000
Amsterdam	19,5	0,0	-0,3	-0,7	18,5	25,5	0,0	-0,2	-0,9	24,4
Den Haag	26,7	1,2	0,8	0,2	28,9	29,5	0,7	0,4	-0,3	30,4
Rotterdam	24,2	0,1	0,6	-0,6	24,3	27,7	1,0	0,7	-0,7	28,7
Utrecht	20,3	2,0	0,6	-0,1	22,8	23,9	1,6	0,4	0,7	26,6

Bron: CBS (RIO'94-'00)

6.4 Cumulatiegebieden

De relatief hoge correlaties tussen het aandeel lage-inkomens in postcodegebieden en de percentages allochtonen en uitkeringsontvangers (zie § 6.2) geven aan dat deze drie groepen nogal eens samen voorkomen. In dat geval kan worden gesproken van een cumulatiegebied van relatief kansarme groepen.

Van een bovenmatige vertegenwoordiging van een of meer van de drie groepen is sprake wanneer hun aandeel in een postcodegebied een bepaalde drempelwaarde overschrijdt (vgl. Kesteloot et al. 1996). De criteria zijn vastgesteld aan de hand van een decielindeling, waarbij de grens tussen de twee hoogste decielen fungeert als drempelwaarde. Deze drempelwaarden liggen bij 15% (lage inkomens), 13% (uitkeringen) en 7% (niet-westerse allochtonen). Op grond van het al dan niet overschrijden van de drempelwaarden zijn de postcodegebieden onder te verdelen in acht typen:

- geen overschrijding drempelwaarden
- laag inkomen
- niet-westers allochtoon
- uitkering
- laag inkomen en uitkering
- laag inkomen en niet-westers allochtoon
- uitkering en niet-westers allochtoon
- laag inkomen, uitkering én niet-westers allochtoon (cumulatiegebieden).

In tabel 6.3 staat per gebiedstype aangegeven om hoeveel postcodegebieden en huishoudens het gaat.

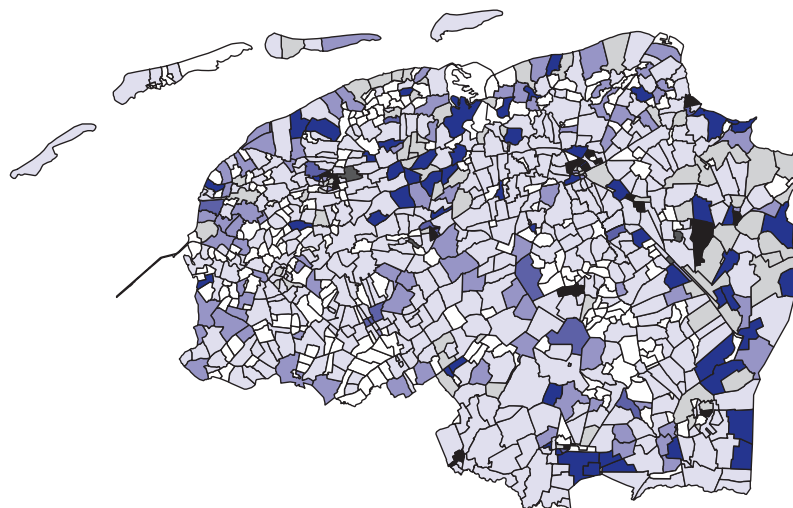
Tabel 6.3 Aantal postcodegebieden en huishoudens per onderscheiden gebiedscategorie

	aantal postcodegebieden	aantal huishoudens (x 1000)
geen overschrijding drempelwaarden	2.413	3.437
laag inkomen	265	121
niet-westers allochtoon	335	1.133
uitkering	198	182
laag inkomen en uitkering	173	219
laag inkomen en niet-westers allochtoon	23	82
uitkering en niet-westers allochtoon	100	341
cumulatiegebied	306	1.305

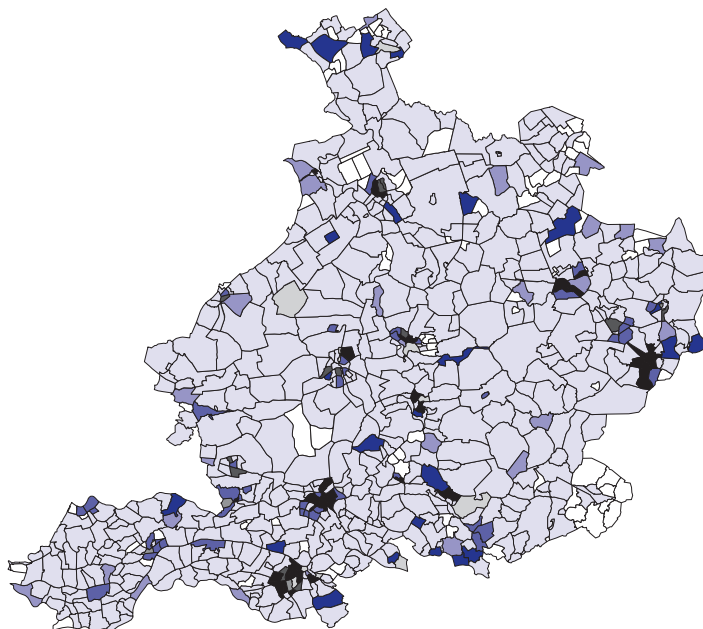
Bron: CBS (RIO'00)

Figuur 6.1 tot en met 6.4 laten zien dat cumulatiegebieden relatief vaak voorkomen in West-Nederland, terwijl postcodegebieden met een combinatie van veel uitkeringsontvangers en veel lage inkomens kenmerkend zijn voor het noordelijk deel van het land. De combinaties 'laag inkomen en allochtoon' en 'uitkering en allochtoon' komen verhoudingsgewijs weinig voor. Wordt ingezoomd op stedelijke gebieden, dan blijken vooral de steden die bij het grotestedenbeleid betrokken zijn (de 21 middelgrote steden: g-21, en de vier grote steden: g-4) de cumulatiegebieden te herbergen. Van alle 306 postcodegebieden die een hoog percentage lage inkomens, uitkeringsontvangers én allochtonen combineren, liggen er 119 (39%) in de g-21 en 127 (41%) in de g-4. In de middelgrote steden treft men verder vaak de combinatie 'laag inkomen en allochtoon' aan. De vier grote steden onderscheiden zich doordat hier ook verhoudingsgewijs nogal wat gebieden voorkomen waar alleen het aandeel niet-westerse allochtonen de drempelwaarde overschrijdt.

Figuur 6.1 Noord Nederland; laag inkomen, etniciteit en uitkering

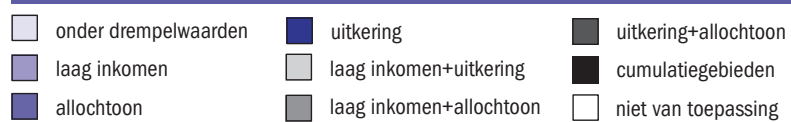
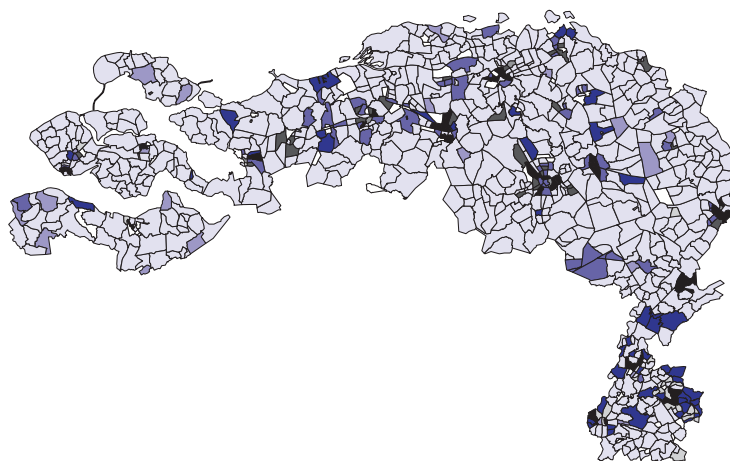
Figuur 6.2 Oost Nederland; laag inkomen, etniciteit en uitkering

Figuur 6.3 West Nederland; laag inkomen, etniciteit en uitkering

Figuur 6.4 Zuid Nederland; laag inkomen, etniciteit en uitkering

Hierna wordt ingegaan op een aantal kenmerken van de cumulatiegebieden (de gebieden waar alle drie drempelwaarden zijn overschreden). Besproken worden de samenstelling van de bevolking, enkele kenmerken van de woningvoorraad, en een aantal kenmerken en opvattingen van de individuele bewoners. Bij dit alles vormen de gebieden waar geen van de drie drempelwaarden is overschreden, de referentiegroep.

Bevolkingssamenstelling

In cumulatiegebieden wonen relatief veel alleenstaanden. Hun aandeel nadert de 50% (tegenover 24% in gebieden waar geen van de drempelwaarden is overschreden). Paren, al dan niet met kinderen, komen er verhoudingsgewijs weinig voor. Wat de leeftijdsopbouw betreft, zijn de jongeren tot 35 jaar oververtegenwoordigd. Zij vormen ruim een kwart (27%) van de bevolking in de cumulatiegebieden, terwijl hun aandeel in gebieden zonder overschrijding van drempelwaarden 19% bedraagt.

Woningvoorraad

Van de woningen in de cumulatiegebieden is driekwart een huurwoning. Dit is aanmerkelijk meer dan in de gebieden zonder overschrijding van de drempelwaarden, waar het aandeel huurwoningen 29% bedraagt. Ook is in de cumulatiegebieden relatief vaak sprake van flat-etagewoningen (31%, tegenover 4% in de gebieden waar de drempelwaarden niet zijn overschreden). Zowel huurwoningen als flat-etagewoningen worden gewoonlijk onderaan de woninghiërarchie geplaatst (zie Priemus 1984). Wat betreft de waarde van het onroerend goed, komen de cumulatiegebieden er eveneens bekaaid van af. Gemiddeld gaat het hier om een bedrag van 52.000 euro, terwijl de waarde van het onroerend goed in gebieden zonder drempeloverschrijdingen – de referentiegroep – gemiddeld 94.000 euro bedraagt. Ten slotte is ook de woonomgevingskwaliteit er gering: de gemiddelde score op een eerder door het SCP geconstrueerde kwaliteitsindex³ bedraagt –3,4 in de cumulatiegebieden, tegenover –0,5 in de gebieden zonder overschrijding van de drempelwaarden.

Ervaren gezondheid van de bewoners

De bewoners van cumulatiegebieden beoordelen hun gezondheid als relatief slecht: bijna een kwart geeft aan niet in een goede gezondheid te verkeren. Van de 65-plus-sers in deze gebieden ervaart 45% de gezondheid als ‘minder dan goed’. Beide aandelen liggen in gebieden waar geen van de drie drempelwaarden is overschreden, ongeveer 10 procentpunten lager.

Sociale cohesie

In vergelijking met de postcodegebieden waar geen van de drie drempelwaarden is overschreden, is in de gebieden met een sterke vertegenwoordiging van lage inkomens, niet-westerse allochtonen en uitkeringsontvangers sprake van een geringe (ervaren) sociale cohesie. Zoals tabel 6.4 laat zien, geeft slechts 44% van de bewoners van de

cumulatiegebieden aan contact te hebben met directe burens, en heeft nog geen derde deel contact met andere buurtgenoten. Ook meent minder dan 40% dat er saamhorigheid in de buurt is, en evenmin wordt vaak gedacht dat men er elkaar kent. Met deze negatieve oordelen gaat samen dat de buurtbewoners zich in de regel zelf weinig actief opstellen. Slechts 36% van de bewoners zegt, bijvoorbeeld, actief bij de buurt betrokken te zijn.

Tabel 6.4 Indicatoren voor sociale cohesie, personen 18 jaar en ouder^a (in procenten)

	gebieden zonder overschrijding drempelwaarden	cumulatiegebieden
contact directe burens	55	44
contact buurtgenoten	46	32
verantwoordelijk voor leefbaarheid buurt	76	64
prettige omgang in de buurt	79	60
saamhorigheid in de buurt	55	38
vindt dat mensen elkaar kennen	68	43
actief in de buurt	53	36

a Exclusief studenten.

Bron: VROM (WBO'00) SCP-bewerking

Algemene oordelen over de woonomgeving

Ondanks de als betrekkelijk gering ervaren sociale cohesie, oordeelt een fors deel van de bewoners van cumulatieve gebieden gunstig over de woonomgeving (zie tabel 6.5). Zo noemt bijna driekwart (73%) van hen het wonen in de buurt 'aangenaam' en voelt ruim tweederde (68%) zich thuis in de buurt. In de gebieden waar geen van de drempelwaarden wordt overschreden, liggen deze aandelen echter nog aanzienlijk hoger, op 86% respectievelijk 82%. Daarnaast laat de tabel zien dat in de cumulatieve gebieden het percentage bewoners dat uit de buurt weg wil, ruim tweemaal zo hoog is als in de referentiegebieden.

Tabel 6.5 Waardering van de buurt, personen 18 jaar en ouder^a (in procenten)

	gebieden zonder overschrijding drempelwaarden	cumulatiegebieden
tevreden over woonomgeving	82	63
attractieve bebouwing	73	51
aangenaam in buurt te wonen	86	73
gehecht aan buurt	57	47
voelt zich thuis in buurt	82	68
wil weg uit buurt	12	26
buurt is achteruitgegaan	8	26
buurt zal achteruitgaan	6	22

a Exclusief studenten.

Bron: CBS (RIO'00); VROM (WBO'02) SCP-bewerking

6.5 Blijven of verhuizen?

In termen van verhuisgedrag zijn binnen een gebied verscheidene groepen bewoners te onderscheiden. Allereerst zijn er de verhuisgeneigden: personen die aangeven dat zij willen verhuizen. Van de bewoners van cumulatiegebieden kan 23% als verhuisgeneigd worden aangemerkt. Een tweede groep is te kwalificeren als 'ontevreden blijvers'. Hierbij gaat het enerzijds om personen die aangeven te willen verhuizen maar niets te kunnen vinden, en anderzijds om personen die melden niet te willen verhuizen maar wel uit de buurt weg te willen. Voor een deel van de ontevreden blijvers zal gelden dat zij geen mogelijkheid zien de buurt te verlaten, anderen zien pas op de langere termijn een oplossing, en weer anderen vinden hun woning te aantrekkelijk om de stap tot een verhuizing te nemen. Binnen de cumulatiegebieden maken de ontevreden blijvers 6% van de bewoners uit. Een derde categorie betreft de tevreden blijvers: personen die niet aangeven dat zij willen verhuizen, die evenmin aangeven dat zij uit de buurt weg willen, én die niet recent verhuisd zijn. Tot deze groep behoort 60% van de bewoners van de cumulatiegebieden.

In het hiernavolgende komen deze drie categorieën bewoners van cumulatiegebieden – de verhuisgeneigden, de ontevreden blijvers en de tevreden blijvers – nader aan de orde. Beschreven wordt in hoeverre zij van elkaar verschillen wat betreft hun huisvestingssituatie en oordeel over de buurt. Daarnaast wordt onderzocht of bewoners van cumulatiegebieden die daadwerkelijk zijn verhuisd, er qua woonomgeving op vooruit zijn gegaan.

Bewoners van cumulatiegebieden onderling vergeleken

Tabel 6.6 laat zien in hoeverre de drie onderscheiden groepen onderling verschillen ten aanzien van de kenmerken van hun huidige woning. Uit de gegevens blijkt dat de tevreden blijvers ook reden hebben voor hun tevredenheid. Niet alleen hebben zij minder vaak een huurwoning of een flat-etagewoning, kenmerken die – zoals eerder is aangegeven – beide duiden op een relatief lage plaats in de woninghiërarchie (Priemus 1984). Ook is de woning relatief groot, althans voorzover het gaat om de grootte van de woonkamer.

Tabel 6.6 Kenmerken van de woning, bewoners van cumulatiegebieden

	verhuis- geneigden	ontevreden blijvers	tevreden blijvers
huurwoning (%)	82	79	72
flat-etagewoning (%)	73	63	60
aantal kamers	3,4	3,6	3,6
oppervlakte woonkamer (m2)	26,9	27,4	29,0

Bron: CBS (RIO'00); VROM (WBO'02) SCP-bewerking

Ook ten aanzien van hun oordeel over de buurt wijken de tevreden blijvers in positieve zin af van de twee overige categorieën (tabel 6.7). Veel vaker dan de verhuiscategorieën en de ontevreden blijvers noemen zij het wonen in de buurt ‘aangenaam’, zijn zij gehecht aan de buurt, en voelen zij zich thuis in de buurt. Bovendien zijn de tevreden blijvers aanzienlijk minder vaak van mening dat de buurt achteruitgaat.

Tabel 6.7 Waardering van de buurt, bewoners van cumulatieve gebieden (in procenten)

	verhuis- geneigden	ontevreden blijvers	tevreden blijvers
tevreden over woonomgeving	50	48	75
attractieve bebouwing	40	41	61
aangenaam in buurt te wonen	64	64	86
gehecht aan buurt	37	36	59
voelt zich thuis in buurt	57	57	82
buurt is achteruitgegaan	42	41	26
buurt zal achteruitgaan	38	36	21

Bron: CBS (RIO'00); VROM (WBO'02) SCP-bewerking

Verhuisden

Ten aanzien van de bewoners van cumulatieve gebieden die recent zijn verhuisd, 11% van alle bewoners van deze gebieden, is nagegaan in hoeverre zij er hierdoor op vooruit zijn gegaan. Globaal kan dit worden afgemeten aan het type gebied waar zij naartoe zijn verhuisd: indien het opnieuw gaat om een gebied met relatief veel lage inkomens, niet-westerse allochtonen en uitkeringsontvangers wonen, is er geen sprake van een (aanzienlijk) verbeterde woonomgeving. Wel kan de verhuizing in dat geval een verbetering in de huisvestingssituatie hebben opgeleverd. Tabel 6.8 laat zien in welk type gebied men na de verhuizing terecht is gekomen, en tabel 6.9 of er sprake is van een betere woning.

Tabel 6.8 Verhuisbestemming van recent verhuisden (in procenten)

verhuisd vanuit cumulatieve gebied	
verhuisbestemming:	
(ander) cumulatieve gebied	56
gebied zonder overschrijding drempelwaarden	21
overige typen gebieden	23

Bron: CBS (RIO'00); VROM (WBO'02) SCP-bewerking

Zoals uit tabel 6.8 blijkt, is ruim de helft van de recent verhuisden terechtgekomen in hetzelfde of een ander cumulatieve gebied. Iets meer dan 20% is er door de verhuizing duidelijk op vooruit gegaan: in hun nieuwe woonomgeving is zowel het aandeel lage inkomens als de aandelen niet-westerse allochtonen en uitkeringsontvangers relatief

laag. De overige 23% van de verhuisden is er eveneens iets op vooruit gegaan qua woonomgeving: zij zijn gaan wonen in een gebied waar slechts één of twee van deze relatief kansarme groepen sterk vertegenwoordigd zijn.

Tabel 6.9 Verbeteringen ten opzichte van de oude woning, recent verhuisden vanuit cumulatiegebied (in procenten)

	verhuisd naar (ander) cumulatiegebied	verhuisd naar gebied zonder drempeloverschrijding
overgang		
van huurwoning naar koopwoning	20	40
van flat-etagewoning naar eengezinswoning	26	67
naar groter aantal kamers	40	48

Bron: CBS (RIO'00); VROM (WBO'02) SCP-bewerking

Tabel 6.9 laat zien dat personen die binnen hetzelfde of naar een ander cumulatiegebied zijn verhuisd, er qua huisvesting beduidend minder vaak op vooruit zijn gegaan dan personen die naar een gebied zonder drempeloverschrijding zijn verhuisd. Deze laatste groep is tweemaal zo vaak overgegaan van een huur- naar een koopwoning en ruim tweemaal zo vaak van een flat of etagewoning naar een eengezinshuis. Daarnaast melden de leden van deze groep vaker dat hun nieuwe woning een groter aantal kamer heeft.

6.6 Conclusie

De plekken waar veel huishoudens met lage inkomens voorkomen, zijn bij de laatste peiling in 2000 grotendeels dezelfde als in 1998. Het gaat om de grote steden en het noorden van het land, en gebieden daarbinnen. De gemeente met het grootste aandeel huishoudens met een laag inkomen is Rotterdam, het postcodegebied met de meeste huishoudens met een laag inkomen is de Schilderswijk-Noord in Den Haag.

De ruimtelijke segregatie van huishoudens met een laag inkomen is in de periode 1994-2000 toegenomen. De sterkste toename heeft daarbij plaatsgevonden tussen 1994 en 1996. Daarna vlakt de stijging af en tussen 1998 en 2000 is de segregatie nog maar weinig veranderd.

In de gemeenten met minder dan 50.000 inwoners stijgt de segregatie ook na 1998 nog. Amsterdam en Rotterdam laten in de periode 1998-2000 echter een relatief sterke daling in de segregatie zien.

Veel van de gebieden met een hoog percentage lage inkomens, hebben tevens te maken met een groot aandeel uitkeringsontvangers en niet-westerse allochtonen. In 40% van de lage-inkomensgebieden is ook een substantieel deel van deze twee groepen aanwezig. Deze gebieden worden cumulatiegebieden genoemd en komen vooral voor in de (middel)grote steden. De bevolking is er relatief jong en bestaat voor een belangrijk deel uit alleenstaanden. Daarnaast zijn er veel huurwoningen, is er veel flat-etagebouw en is de waarde van het onroerend goed laag. De sociale cohesie in de cumulatiegebieden is eveneens gering, en verder is het oordeel van de bewoners over de woonomgeving minder positief.

De negatieve houding over de omgeving van bewoners van cumulatiegebieden gaat samen met een relatief grote verhuiscijfer. Toch is er ook een groep die als 'tevreden blijvers' kunnen worden gezien. Een derde categorie betreft de ontevreden blijvers; zij willen niet verhuizen maar wel uit de buurt weg, of zij willen wel verhuizen maar kunnen niets vinden.

Van de drie groepen blijken de tevreden blijvers het best gehuisvest te zijn en relatief veel waardering voor hun woonomgeving te hebben. Kennelijk is er voor deze groep geen zwaarwegende subjectieve reden om uit de buurt weg te willen gaan.

Verhuizing vanuit een cumulatiegebied levert voor velen geen verbetering van de woonomgeving op. In ruim de helft van de gevallen komt men opnieuw terecht in een cumulatiegebied. Nog eens bijna een kwart gaat er licht op vooruit door te verhuizen naar een gebied waar één of twee van de drempelwaarden (die voor het percentage lage inkomens, niet-westerse allochtonen of uitkeringsontvangers) wordt overschreden.

Of er sprake is van verbeterde huisvesting, hangt sterk af van het type gebied waar men naartoe is verhuisd. Bij degenen die nog steeds in een cumulatiegebied wonen, is dit lang niet altijd het geval: 80% heeft opnieuw een huurwoning betrokken, terwijl net een kwart is overgegaan van een etage- naar een eengezinswoning. Een verbetering van de woonsituatie zit hem bij deze groep vooral in het aantal kamers: vier van de tien verhuisden melden dat de nieuwe woning een groter aantal kamers heeft.

Noten

- ¹ Zie hoofdstuk 2 voor een beschrijving van het begrip 'laag inkomen'.
- ² Aangezien er postcodegebieden bij name worden genoemd, zijn hierbij alleen gebieden met minimaal vijftig huishoudens met inkomen betrokken.
- ³ De index voor woonomgevingskwaliteit bestaat uit vier componenten: fysieke verloedering (vernielingen, hondenpoep, bekladding, rommel op straat enz.), hinder (geluidshinder enz.), het aantal kamers per bewoner, en de aanwezigheid van dagelijkse voorzieningen (winkels, huisartsen enz.). De scores op deze componenten worden gesommeerd, waarbij een hogere somscore duidt op meer omgevingskwaliteit (zie ook SCP 2003: 247).

7 Sociale uitsluiting^{*}

Henk-Jan Dirven en Gerda Jehoel-Gijsbers

7.1 Inleiding

In de nationale en Europese beleidsdiscussie bestaat sinds enkele jaren toenemende aandacht voor de problematiek van sociale uitsluiting. De discussie daarover wordt bemoeilijkt doordat – meer nog dan over het begrip armoede – de meningen verschillen over de definitie van sociale uitsluiting. In de *Armoedemonitor 2001* is daarom een poging gedaan het begrip te verduidelijken en te komen tot een reeks indicatoren. Aan de hand van deze indicatoren is vervolgens geschetst in hoeverre en op welke gebieden in Nederland sprake is van sociale uitsluiting. Tevens stond de vraag centraal in hoeverre er in de periode 1995-2001 sprake was van een verandering.

Het voorliggende hoofdstuk presenteert op twee verschillende manieren aanvullende informatie. Allereerst wordt sociale uitsluiting beschreven aan de hand van een aantal beleidsindicatoren die zijn vastgesteld op basis van politieke besluitvorming binnen de Europese Unie (§ 7.2). Uitgaande van deze indicatoren worden de lidstaten vergeleken wat betreft de voortgang bij het bereiken van hun gemeenschappelijke beleidsdoelstellingen op het terrein van sociale uitsluiting. De gehanteerde indicatoren geven echter vooral een beeld van belangrijke determinanten van sociale uitsluiting. Het verschijnsel zelf wordt niet rechtstreeks in beeld gebracht.

Dat gebeurt wel in het tweede gedeelte van dit hoofdstuk waarin een nadere theoretische uitwerking van het begrip sociale uitsluiting wordt gegeven (§ 7.3). Het doel daarvan is een conceptueel model te ontwikkelen dat bruikbaar is voor empirisch onderzoek. Dit model is vervolgens toegepast op een enquête die specifiek voor de analyse van sociale uitsluiting is opgezet. Hiermee worden niet alleen de mate van sociale uitsluiting en de omvang van risicogroepen voor de Nederlandse situatie in kaart gebracht, maar ook de relatie tussen risicofactoren en sociale uitsluiting. Bovendien is bij de opzet van het onderzoek rekening gehouden met de relatief beperkte omvang en de geringere bereidheid tot deelname van de doelgroep. Ook zijn extra inspanningen verricht om voldoende allochtonen te bereiken. In deze *Armoedemonitor* worden de eerste voorlopige bevindingen uit dit onderzoek besproken.

^{*} Dit hoofdstuk is een gezamenlijke bijdrage van het CBS en het SCP. Paragraaf 7.2 is geschreven door drs. H.J. Dirven (CBS), paragraaf 7.3 door drs. G. Jehoel-Gijsbers (SCP). De overige paragrafen zijn gezamenlijk.

7.2 Internationale beleidsindicatoren voor sociale uitsluiting

7.2.1 Beleidsmatige achtergrond

De evaluatie van beleidsmaatregelen vraagt in toenemende mate om statistische informatie. Zo is er op alle niveaus van de Nederlandse overheid groeiende aandacht voor beleidsverantwoording. Bij de rijksoverheid krijgt dit vorm in het project Van beleidsbegroting tot beleidsverantwoording (VBTB). Maar ook de Europese Unie (EU) stimuleert de behoefte aan beleidsindicatoren op diverse terreinen, waaronder armoede en sociale uitsluiting.

In eerste instantie waren de doelstellingen van de EU voornamelijk gericht op de economie. De uitbouw van de interne markt en de Europese Monetaire Unie zijn daarvan voorbeelden. De EU streeft echter ook steeds meer naar sociale doelstellingen. Zo riep de Europese Raad in Lissabon in maart 2000 op om niet alleen de meest concurrerende en dynamische op kennis gebaseerde economie in de wereld te worden, in staat tot duurzame economische groei. Er werd ook een oproep gedaan voor meer en betere banen en een grotere sociale samenhang.

Op Europees niveau wordt de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting bevorderd door de zogenoemde *open-coördinatiemethode*. Deze methode houdt onder meer in dat de lidstaten zich verbinden aan een aantal gemeenschappelijke doelstellingen. Op het terrein van armoede en sociale uitsluiting zijn dat:

- 1 Het bevorderen van arbeidsdeelname en van de toegang voor iedereen tot alle middelen, rechten, goederen en diensten.
- 2 Het voorkomen van het risico van uitsluiting.
- 3 Het verlenen van hulp aan de meest kwetsbaren.
- 4 Het mobiliseren van alle ter zake doende instanties.

Vergelijkbare indicatoren worden vastgesteld om de voortgang bij het bereiken van de gemeenschappelijke beleidsdoelstellingen in beeld te brengen. De indicatoren op het terrein van armoede en sociale uitsluiting worden ontwikkeld door een subgroep van de Social Protection Committee. Bij de ontwikkeling van deze indicatoren zijn vooral vertegenwoordigers van de nationale overheden (beleidsambtenaren en statistici) en van de Europese Commissie (waaronder Eurostat) betrokken. Hoewel wetenschappelijk-inhoudelijke en statistische overwegingen een rol spelen bij de ontwikkeling van indicatoren, zijn het uiteindelijk de regeringsvertegenwoordigers die de indicatoren definitief vaststellen. Een eerste verzameling van gemeenschappelijke indicatoren is in december 2001 vastgesteld door de Europese Raad in Laken. Deze set met indicatoren wordt sindsdien aangeduid als de Laken-indicatoren.

In het kader van de open-coördinatiemethode wordt van de lidstaten een tweejaarlijks Nationaal Actieplan (NAP) verwacht. Het eerste Nederlandse NAP ter bestrijding

van armoede en sociale uitsluiting 2001 (SZW 2001) beschreef onder meer de nationale strategie en de beleidsmaatregelen. Ook werd ingegaan op de ontwikkeling van indicatoren en de monitoring van streefdoelen. Het tweede NAP (SZW 2003) bevat voor het eerst informatie over de gemeenschappelijke Laken-indicatoren. Ook zijn specifieke indicatoren opgenomen om bijzonderheden op bepaalde terreinen te beschrijven en de uitkomsten van de gemeenschappelijke indicatoren te kunnen interpreteren. Op basis van de NAP's stellen de Europese Commissie en de lidstaten een gezamenlijk verslag over armoede en sociale uitsluiting op, het *Joint Report on Social Inclusion*. Dit verscheen voor het eerst in december 2001. De komende editie van het gezamenlijk verslag verschijnt begin 2004 ten behoeve van de voorjaarsstop van de Europese Raad.

7.2.2 Internationale indicatoren

Door de Europese Raad van Laken zijn in eerste instantie achttien gemeenschappelijke indicatoren voor armoede en sociale uitsluiting vastgesteld. Deze indicatoren beogen vier belangrijke dimensies van armoede en sociale uitsluiting te bestrijken: financiële armoede, werkgelegenheid, gezondheid en onderwijs. Hierdoor wordt geprobeerd recht te doen aan het meerdimensionale karakter van het verschijnsel sociale uitsluiting.

De gemeenschappelijke indicatoren zijn verdeeld in primaire en secundaire indicatoren. De primaire indicatoren bestrijken de belangrijkste factoren die leiden tot sociale uitsluiting. De secundaire indicatoren beschrijven andere dimensies van het verschijnsel. In aanvulling op deze indicatoren kunnen lidstaten ook tertiaire indicatoren gebruiken in hun NAP. Met deze laatste indicatoren kan worden ingespeeld op specifiek nationale omstandigheden. Ook kan een interpretatie worden gegeven van de uitkomsten van de primaire en secundaire indicatoren. Dwars door het onderscheid naar primaire, secundaire en tertiaire indicatoren heen loopt een onderscheid tussen monetaire en niet-monetaire indicatoren. In dit hoofdstuk worden voor de huidige vijftien lidstaten van de Europese Unie de meest recente cijfers over de gemeenschappelijke indicatoren voor armoede en sociale uitsluiting gepresenteerd.¹

Kader 7.1 Uitgangspunten bij de selectie van indicatoren

Bij de keuze van indicatoren is een aantal uitgangspunten gebruikt. Zo moet een indicator:

- de essentie van het probleem goed vatten en een duidelijke en aanvaarde normatieve interpretatie hebben;
- robuust en statistisch gevalideerd zijn;
- gevoelig zijn voor beleidsinterventies, maar niet onderhevig aan manipulatie;

- op een voldoende vergelijkbare wijze kunnen worden gemeten voor alle lidstaten en zoveel als mogelijk vergelijkbaar zijn met de door de Verenigde Naties (VN) en de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) toegepaste internationale normen;
- gebaseerd zijn op recente gegevens en kunnen worden herzien;
- bij de meting geen te zware last betekenen voor lidstaten, bedrijven of burgers van de EU.

Ook voor de verzameling indicatoren als geheel geldt een aantal uitgangspunten:

- het geheel van indicatoren moet verschillende dimensies op een evenwichtige wijze kunnen weergeven;
- de indicatoren moeten onderling coherent zijn en een evenredig gewicht toegekend krijgen;
- het geheel van indicatoren moet zo doorzichtig en toegankelijk mogelijk zijn voor de burgers van de Europese Unie.

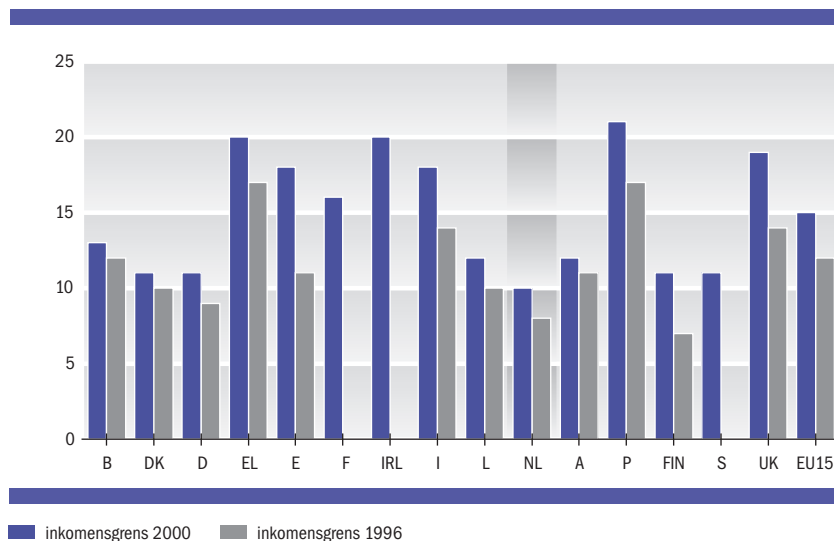
7.2.3 De positie van Nederland in de Europese Unie

Relatieve armoede

In 2000 had 15% van de inwoners in de Europese Unie een inkomen onder de internationaal gebruikelijke, relatieve armoedegrens. Hun inkomen bedroeg minder dan 60% van het doorsnee inkomen in hun land. In de Europese beleidscircuits wordt ook wel gezegd dat deze mensen een risico op armoede hebben. Nederland had een armoedepercentage van 10. Ons land maakte daarmee deel uit van de groep landen met weinig relatieve armoede. Daartoe behoorden ook Denemarken, Duitsland, Finland, Zweden, Luxemburg en België. In Griekenland en Portugal verkeerde echter ongeveer een vijfde deel van de bevolking in armoede.

Op andere indicatoren voor financiële armoede neemt Nederland eveneens een relatief gunstige positie in. Zo kan bij de bepaling van armoede worden uitgegaan van een vaste inkomensgrens, die in de tijd een constante koopkracht vertegenwoordigt. De armoedegrens wordt dan als het ware verankerd in de tijd. Ook als wordt uitgegaan van de inkomensgrens in 1996 behoort ons land tot de groep landen met de laagste armoedepercentages. Voor een enkele andere lidstaat maakt het wel aanzienlijk uit of wordt uitgegaan van het doorsnee inkomen in 2000 of 1996. Zo daalt het percentage in Spanje van 18 naar 11 en in Finland van 11 naar 7. Dit komt doordat het doorsnee inkomen in die landen sterker is gestegen dan de inflatie.

Figuur 7.1 Personen in relatieve armoede, 2000 (in procenten)²

Bron: Eurostat (New Cronos)

Kader 7.2 Definities van de indicatoren voor relatieve armoede

Om vast te stellen of een persoon in relatieve armoede verkeert, wordt in Europees verband uitgegaan van het mediane besteedbare huishoudensinkomen in een lidstaat. Om de inkomens van huishoudens van verschillende omvang en samenstelling vergelijkbaar te maken, is het huishoudensinkomen gestandaardiseerd met een internationaal gebruikelijke equivalentieschaal: de zogenoemde gemodificeerde OESO-equivalentieschaal (vgl. CBS/SCP 2002: 21). Als alle burgers van een lidstaat worden gerangschikt naar de hoogte van het inkomen van het huishouden waartoe zij behoren, dan is de mediaan het middelste inkomen. Precies de helft van de mensen heeft een lager inkomen, terwijl de andere helft meer heeft.

Percentage mensen onder 60% van het mediane inkomen in een lidstaat (primaire indicator)

Als primair referentiepunt voor de bepaling van relatieve armoede wordt uitgegaan van 60% van het mediane inkomen. Dit grensbedrag wordt jaarlijks vastgesteld en volgt de ontwikkeling van het mediane inkomen. Het gaat daarmee om een welvaarts-vaste grens. De indicator geeft het percentage van de bevolking aan dat behoort tot een huishouden met een inkomen onder deze grens.

Spreiding rondom de 60%-inkomensgrens (secundaire indicator)

Omdat de keuze voor 60% van de mediaan arbitrair is, worden voor de lidstaten als secundaire indicator ook armoedepercentages bepaald bij andere percentages van de mediaan: 40, 50 en 70. Hierdoor ontstaat meer inzicht in de spreiding van relatieve armoede rondom de primaire indicator.

Percentage mensen onder de 60%-inkomensgrens verankerd in de tijd (secundaire indicator)

In aanvulling op de welvaartsvaste primaire indicator wordt als secundaire indicator het percentage mensen in relatieve armoede bepaald voor een waardevaste inkomensgrens. Deze grens vertegenwoordigt in de tijd een constante koopkracht, maar volgt niet de ontwikkeling van het mediane inkomen. Per lidstaat wordt voor een bepaald basisjaar (hier 1996) de hoogte van de inkomensgrens vastgesteld op basis van 60% van het mediane inkomen. Deze grens wordt vervolgens geactualiseerd met de algemene prijsontwikkeling.

Percentage mensen onder de 60%-inkomensgrens vóór inkomensoverdrachten (secundaire indicator)

Tot slot beoogt de secundaire indicator voor relatieve armoede vóór overdrachten een indruk te geven van de invloed van uitkeringen op het armoedepercentage. Daartoe wordt het armoedepercentage bepaald op basis van het primaire inkomen van het huishouden, dat wil zeggen zonder rekening te houden met sociale overdrachten. Tevens wordt nagegaan wat het armoedepercentage zou zijn als bij het primaire inkomen ook de pensioenen worden meegeteld. Naarmate het verschil in armoedepercentage vóór en na overdrachten groter is, dragen uitkeringen en pensioenen sterker bij aan een vermindering van de armoede. Overigens is deze indicator niet onomstreden, omdat onder meer geen rekening wordt gehouden met zogenoemde gedragseffecten. Bij afwezigheid van sociale overdrachten zullen meer mensen een primair inkomen moeten verwerven om in de levensbehoeften te kunnen voorzien.

Afhankelijk van de hoogte van de inkomensgrens lopen de armoedepercentages in de lidstaten sterk uiteen. Zo verkeerde in 2000 bijna een vijfde deel van de Nederlandse bevolking in relatieve armoede als de grens op 70% wordt gelegd, bijna twee keer zo veel als bij 60%. Dat komt doordat veel mensen met een minimumuitkering een inkomen hebben tussen 60 en 70% van het doorsnee inkomen. Bij de 40%- en 50%-inkomensgrenzen bedroegen de armoedepercentages in ons land respectievelijk 3 en 5. Ook volgens deze inkomensgrenzen kende ons land vergeleken met de andere lidstaten weinig arme mensen.

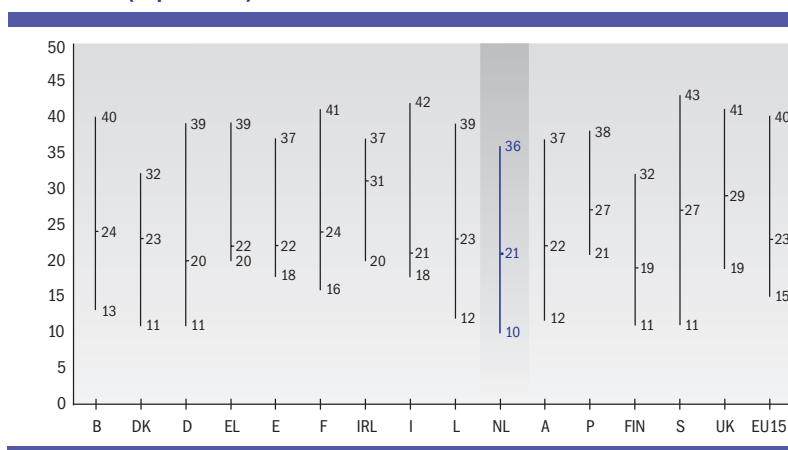
Tabel 7.1 Personen in relatieve armoede bij diverse percentages van het mediane inkomen, 2000 (in procenten)

	40%-grens	50%-grens	60%-grens	70%-grens
B	3	7	13	21
DK	2	5	11	18
D	3	6	11	17
EL	9	14	20	27
E	6	12	18	25
F	4	8	16	24
IRL	5	13	20	28
I	7	12	18	27
L	1	6	12	20
NL	3	5	10	18
A	3	5	12	20
P	7	14	21	28
FIN	2	5	11	20
S	4	7	11	18
UK	7	11	19	27
EU15	5	9	15	23

Bron: Eurostat (New Cronos)

Zonder uitkeringen en pensioenen zou een veel groter deel van de bevolking arm zijn. Indien deze inkomsten buiten beschouwing worden gelaten, stijgt het armoedepercentage in ons land naar 36. Zonder uitkeringen, maar met pensioenen, bedraagt het percentage 21. Alleen in Zweden is het belang van uitkeringen en pensioenen groter. In Portugal en Ierland is de rol van uitkeringen en pensioenen relatief klein.

Figuur 7.2 Personen in relatieve armoede vóór sociale overdrachten (boven), na pensioenen (midden) en na alle sociale overdrachten (onder), 2000 (in procenten)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Langdurige armoede

In 2000 verkeerde een op de elf inwoners van de Europese Unie langdurig onder de relatieve armoedegrens. Hun inkomen was niet alleen in dat jaar minder dan 60% van het doorsnee inkomen, maar ook in minstens twee van de drie voorafgaande jaren (1997-1999). Ruim de helft van deze groep verkeerde ook volgens de 50%-inkomensgrens langdurig in armoede.

Kader 7.3 Definities van de indicatoren voor langdurig armoede

Langdurige armoede op basis van de 60%-inkomensgrens (primaire indicator)

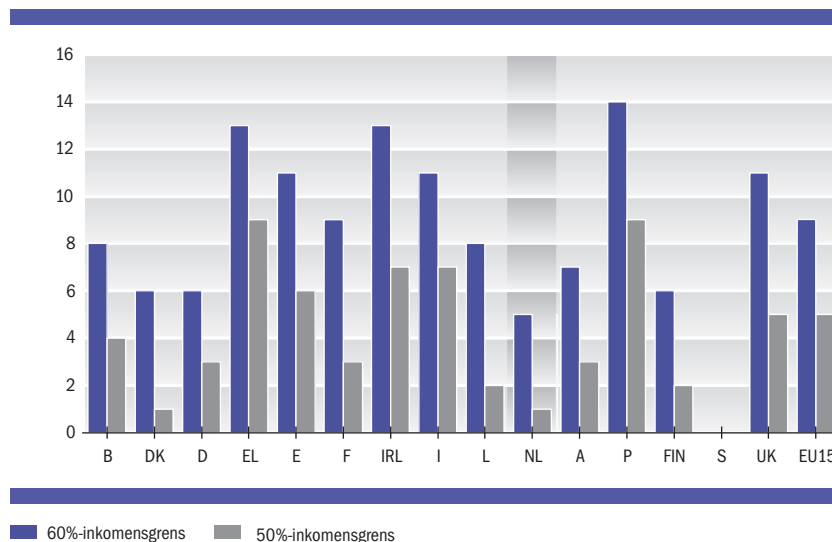
Armoede is langdurig als behalve in het lopende jaar ook in minstens twee van de drie hieraan voorafgaande jaren sprake is van relatieve armoede. In tegenstelling tot elders in de Armoedemonitor hoeft bij deze indicator de armoedeperiode dus niet aaneengesloten te zijn. De primaire indicator gaat uit van 60% van de mediaan als inkomensgrens. Deze grens wordt voor ieder jaar afzonderlijk vastgesteld. De indicator is gedefinieerd als het percentage van alle mensen dat zich langdurig onder deze grens bevindt.

Langdurige armoede op basis van de 50%-inkomensgrens (secundaire indicator)

De secundaire indicator gaat uit van 50% van de mediaan als inkomensgrens. De indicator is gedefinieerd als het percentage van alle mensen dat zich langdurig onder de 50%-inkomensgrens bevindt.

Ons land kende in 2000 verhoudingsgewijs weinig langdurige armoede. Nederland, Denemarken, Duitsland en Finland hadden volgens het 60%-criterium het laagste aandeel mensen dat langdurig arm was: 5% à 6%. En volgens het 50%-criterium ging het in ons land slechts om een op de honderd mensen. Voor de Europese Unie als geheel was dat nog een op de twintig. De langdurige armoede was vooral hoog in Portugal en Griekenland.

Figuur 7.3 Personen in langdurige armoede, 2000 (in procenten)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Armoedekloof

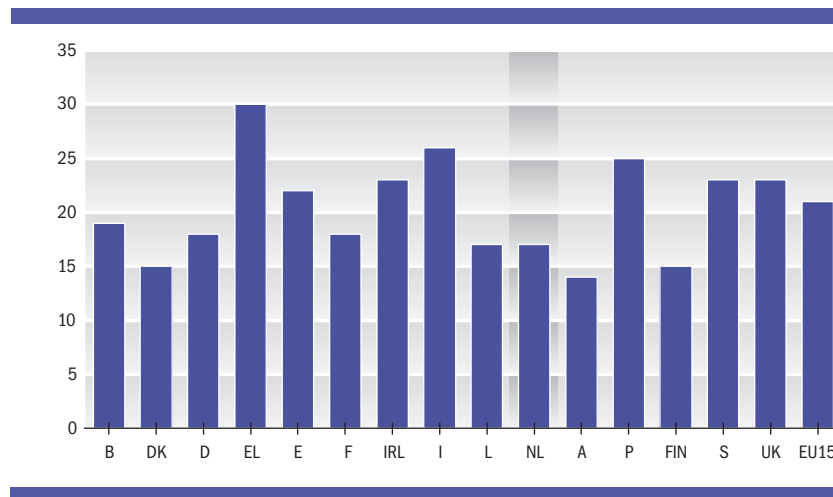
Niet alleen worden in ons land verhoudingsgewijs weinig mensen (langdurig) getroffen door relatieve armoede, ook de afstand tot de armoedegrens is beperkt. In 2000 lag het doorsnee inkomen van alle Nederlanders die in relatieve armoede verkeerden, 17% onder de armoedegrens. Alleen in Oostenrijk, Denemarken en Finland was de armoedekloof kleiner. De armoedekloof was met 30% het grootst in Griekenland.

Kader 7.4 Definitie van de relatieve armoedekloof

Relatieve armoedekloof (secundaire indicator)

Om de armoedekloof in beeld te brengen wordt het mediane inkomen van personen in relatieve armoede vergeleken met de hoogte van de 60%-inkomensgrens. Het verschil hiertussen, uitgedrukt als percentage van de inkomensgrens, is de armoedekloof. Deze geeft een indicatie van de ernst van de armoede. Hoe groter de kloof, des te groter de armoede.

Figuur 7.4 Relatieve armoedekloof, 2000 (in procenten)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Inkomensongelijkheid

Gemiddeld was in 2000 het inkomen van de 20% rijkste mensen in de lidstaten van de Europese Unie bijna 4,5 keer zo hoog als dat van de 20% armste. Deze verhouding lag in 1995 nog op ruim vijf. In 2000 konden de rijkste Nederlanders 3,5 keer zoveel besteden als de armste. Alleen in Denemarken was de ongelijkheid duidelijk minder. Het grootst waren de verschillen in Portugal: het inkomen van de rijkste inkomensgroep was er ruim zes keer zo hoog als dat van de armste.

Kader 7.5 Definities van de indicatoren voor inkomensongelijkheid

De verhouding van het inkomen van de rijkste 20% ten opzichte van de armste 20% (primaire indicator)

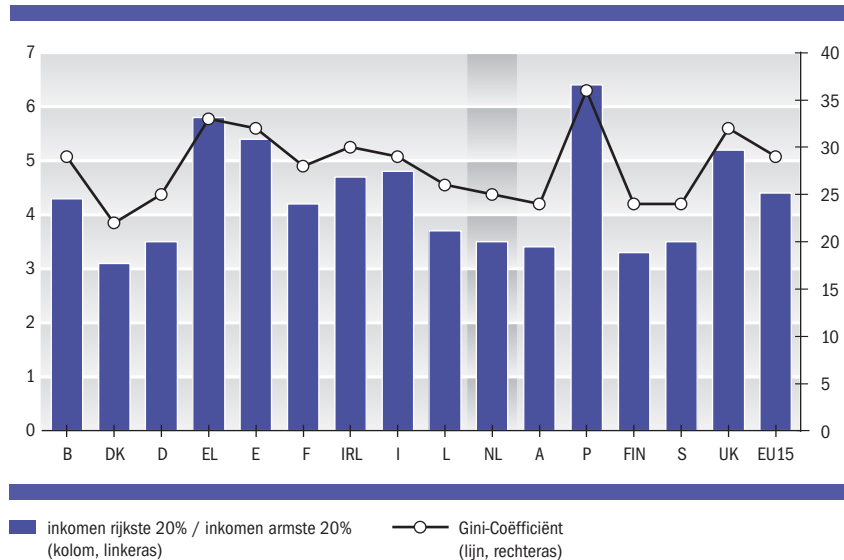
De primaire indicator voor inkomensongelijkheid is gedefinieerd als de verhouding van het totaal besteedbare huishoudensinkomen van de rijkste 20% mensen in een lidstaat ten opzichte van dat van de armste 20% mensen. Hoe hoger deze verhouding, des te ongelijker is de inkomensverdeling. Het huishoudensinkomen is gecorrigeerd voor omvang en samenstelling van het huishouden.

De Gini-coëfficiënt (secundaire indicator)

Als secundaire indicator voor de inkomensongelijkheid wordt de Gini-coëfficiënt gebruikt. Deze coëfficiënt heeft een waarde tussen 0 en 1. Een waarde 0 houdt in dat alle inkomens gelijk zijn. Als de waarde 1 is, beschikt één persoon over al het inkomen. De Gini-coëfficiënt kan worden opgevat als de helft van het gemiddelde verschil in huishoudensinkomen tussen twee willekeurige personen gedeeld door het gemiddelde huishoudensinkomen van alle personen.

De verhouding van de inkomens van de rijkste en de armste inwoners van de Europese Unie laat de inkomens van de middengroepen buiten beschouwing. Een vollediger beeld van de inkomensongelijkheid geeft de Gini-coëfficiënt. Voor de positie van de lidstaten maakt dat in de praktijk niet veel uit. Nederland behoort ook volgens dit criterium tot de landen met de laagste inkomensongelijkheid.

Figuur 7.5 Inkomensongelijkheid, 2000

Bron: Eurostat (New Cronos)

Regionale cohesie

Binnen de Europese Unie is de regionale spreiding van de werkgelegenheid het kleinst in Nederland en Oostenrijk. De verschillen in ons land tussen bijvoorbeeld de randstedelijke en de noordelijke provincies zijn naar internationale maatstaven dan ook gering te noemen. De grootste regionale verschillen in werkgelegenheid bestaan er in Italië, vooral tussen het noorden en het zuiden van dat land.

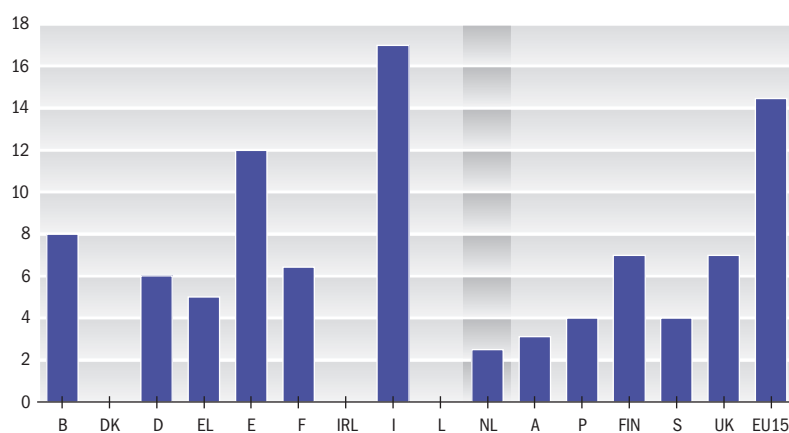
Kader 7.6 Definitie van regionale cohesie

Regionale cohesie (primaire indicator)

De indicator voor regionale cohesie is een maatstaf voor verschillen in werkgelegenheid tussen regio's. Werkgelegenheid is daarbij uitgedrukt als het percentage van de potentiële beroepsbevolking dat minstens één uur per week betaald werk heeft. Om de verschillen tussen regio's in kaart te brengen wordt gebruikgemaakt van de variatie-coëfficiënt. Deze is gelijk aan de verhouding van de standaarddeviatie van de verschil-

len in werkgelegenheid tussen regio's ten opzichte van de gemiddelde regionale werkgelegenheid. Hoe hoger de waarde van de coëfficiënt, des te groter de verschillen tussen regio's. Voor Nederland worden de verschillen bepaald tussen provincies.³ Gegevens voor Denemarken, Ierland en Luxemburg ontbreken. Het gehanteerde regionale aggregatieniveau valt in de eerste twee landen samen met het nationale niveau; in Ierland worden op het gehanteerde niveau slechts twee regio's onderscheiden.

Figuur 7.6 Spreiding van regionale werkgelegenheid, 2001 (variatiecoëfficiënten)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Langdurige werkloosheid

Werkloosheid is een van de belangrijkste determinanten van armoede en sociale uitsluiting. Dat heeft in belangrijke mate te maken met de nadelige financiële gevolgen van werkloosheid. Vooral langdurige werkloosheid gaat vaak gepaard met financiële armoede. En naarmate de werkloosheid langer duurt, verkleinen de kansen om daarvan te ontsnappen. Om deze redenen nemen de indicatoren voor langdurige werkloosheid een belangrijke plaats in op de lijst met Laken-indicatoren.

Kader 7.7 Definitie van de indicatoren voor langdurige werkloosheid

Percentage langdurig werklozen (primaire indicator)

Tot de werklozen worden gerekend alle mensen van 15 tot en met 64 jaar die geen werk hebben, maar wel binnen twee weken kunnen beginnen en actief op zoek zijn naar werk. Bij een werkloosheidsduur van minstens twaalf maanden is sprake van

langdurige werkloosheid. Het aantal mensen dat langdurig werkloos is, wordt afgezet tegen de totale actieve bevolking van 15 tot en met 64 jaar. De actieve bevolking omvat alle werkenden en werklozen.⁴

Personen in een werkloos huishouden (primaire indicator)

De bevolking in een werkloos huishouden is bepaald als het aandeel mensen van 18 tot en met 59 jaar in een huishouden waarin niemand betaald werk heeft. Een aantal huishoudens is daarbij buiten beschouwing gelaten. Het gaat om huishoudens waarvan iedereen tot een van de volgende categorieën behoort:

- jonger dan 18 jaar;
- 18-24 jaar, onderwijs volgend en niet-actief;
- 60 jaar en ouder en niet werkzaam.

Gegevens voor Denemarken, Zweden en Finland zijn niet beschikbaar.

Aandeel langdurige werkloosheid (secundaire indicator)

Het aandeel langdurige werkloosheid is gedefinieerd als het aantal langdurig werklozen als percentage van alle werklozen.

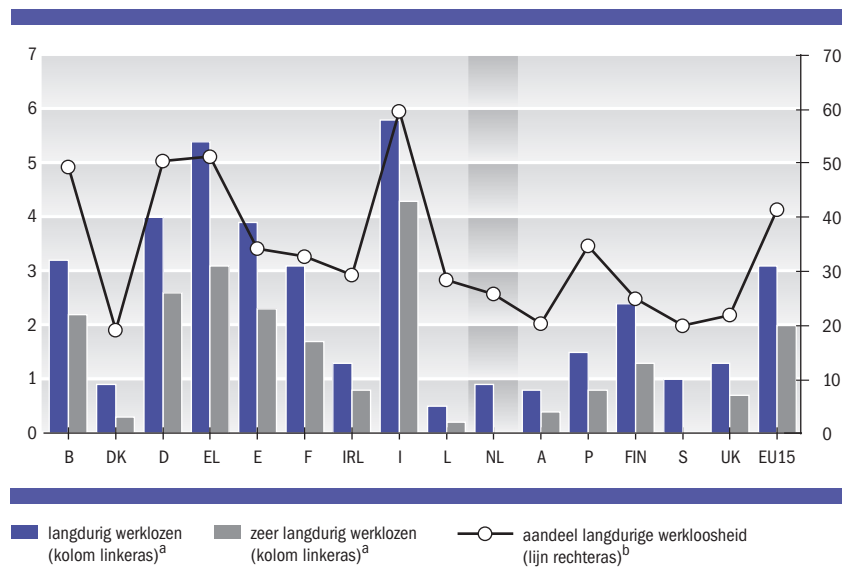
Percentage zeer langdurig werklozen (secundaire indicator)

Het percentage zeer langdurig werklozen is bepaald als het aantal zeer langdurig werklozen (minstens 24 maanden) als percentage van de totale actieve bevolking van 15 tot en met 64 jaar. Voor deze indicator zijn geen gegevens voor Nederland beschikbaar.

In 2001 was 3% van de actieve bevolking in de Europese Unie langdurig werkloos. Zij verrichtten al minstens twaalf maanden geen betaalde arbeid meer. Voor twee derde van deze groep was deze situatie zeer langdurig. Zij hadden al minstens 24 maanden geen betaald werk. Nederland behoort tot de lidstaten met weinig langdurige werkloosheid. Hiertoe behoorden ook Denemarken, Luxemburg en Oostenrijk. In 2001 was nauwelijks 1% van de actieve bevolking in ons land minstens twaalf maanden zonder een betaalde baan. In landen als Italië en Griekenland was dat 5-6%. Ook Duitsland kende met 4% veel langdurig werklozen.

Van de totale werkloosheid in de Europese Unie was ruim 40% langdurig. Bijna 60% van de werklozen was dus minder dan een jaar werkloos. In lidstaten waar veel langdurig werklozen zijn, maakt de langdurige werkloosheid doorgaans ook een groot deel van de totale werkloosheid uit. Zo was in Italië 60% van de werkloosheid langdurig en in Duitsland en Griekenland de helft. In Nederland ging het evenwel om ruim een kwart van de werklozen. In Denemarken, Oostenrijk, Zweden en het Verenigd Koninkrijk was het aandeel van de langdurige werkloosheid in de totale werkloosheid nog lager.

Figuur 7.7 Langdurige werkloosheid, 2001 (in procenten)

a Jaargemiddelden voor 2001 behalve D en L (2000)

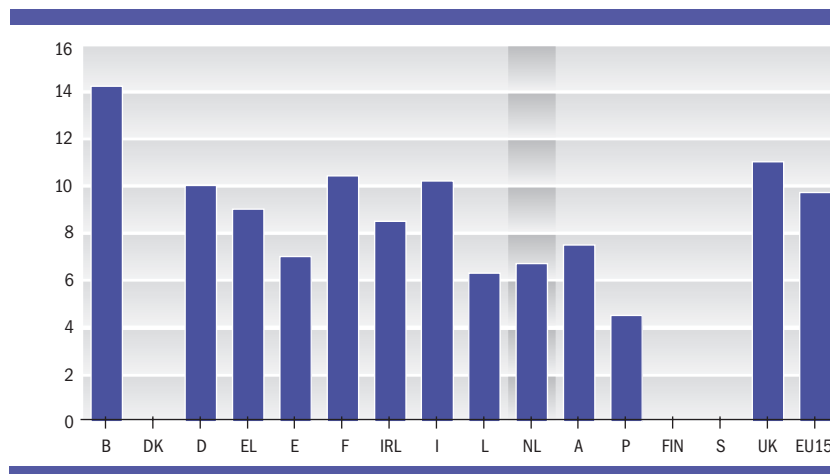
b Jaargemiddelden voor 2002 behalve D, L en EU15 (2001)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Armoede en sociale uitsluiting zijn niet alleen afhankelijk van de eigen positie op de arbeidsmarkt. De positie van andere leden in het huishouden speelt daarbij ook een rol. In werkloze huishoudens, dat wil zeggen een huishouden waarvan niemand in de actieve leeftijd betaalde arbeid verricht, komen armoede en sociale uitsluiting verhoudingsgewijs vaak voor.

In 2002 maakte een op de tien burgers van de Europese Unie in de leeftijd van 18 tot en met 59 jaar deel uit van een werkloos huishouden. Dit percentage varieerde van 14 in België tot 5 in Portugal. Ook in Nederland lag het percentage verhoudingsgewijs laag: 7% van de 18-59-jarigen behoorde tot een werkloos huishouden.

Figuur 7.8 Personen van 18-59 jaar in een werkloos huishouden, 2002 (in procenten)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Opleiding

Armoede en sociale uitsluiting hangen sterk samen met de positie van personen op de arbeidsmarkt. Die positie wordt op haar beurt in belangrijke mate bepaald door het behaalde opleidingsniveau. Een laag opleidingsniveau is daarmee een van de determinanten van armoede en sociale uitsluiting.

Kader 7.8 Definitie van de indicatoren voor lage opleiding

Vroegtijdige schoolverlaters (primaire indicator)

Vroegtijdige schoolverlaters zijn afgebakend als het aandeel personen in de leeftijdscategorie 18 tot en met 24 jaar dat hooguit een opleiding op het niveau van mavo, vbo, onderbouw havo/vwo of zeer eenvoudig beroepsonderwijs heeft afgerond en geen (vervolg)onderwijs of -opleiding volgt.

Personen met een lage opleiding (secundaire indicator)

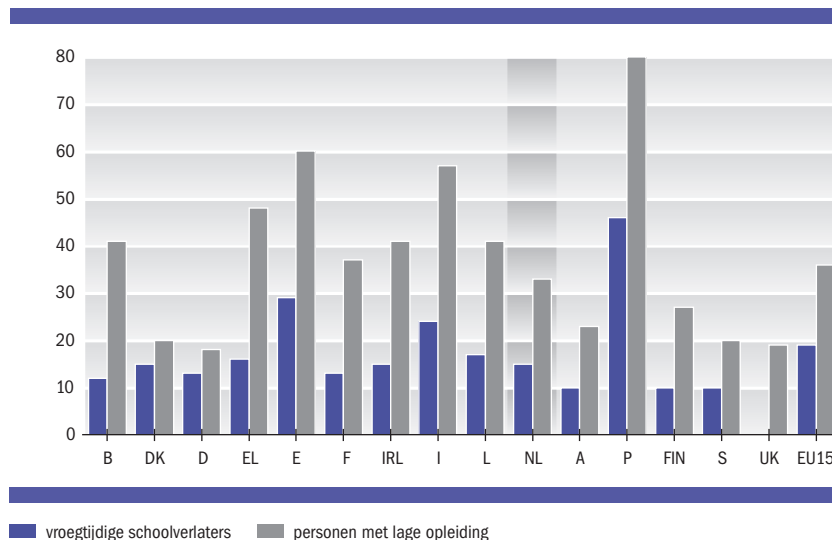
Als secundaire indicator wordt voor de leeftijdsgroep 25 tot en met 64 jaar het percentage personen bepaald dat hooguit mavo, vbo, onderbouw havo/vwo of zeer eenvoudig beroepsonderwijs heeft afgerond.

In 2002 behoorde bijna een op de vijf 18-24-jarigen in de Europese Unie tot de vroegtijdige schoolverlaters. Deze jongeren hadden hooguit een opleiding op het niveau van mavo, vbo, onderbouw havo/vwo of zeer eenvoudig beroepsonderwijs afgerond. Bovendien volgden zij geen (vervolg)onderwijs of -opleiding meer.

Nederland neemt op dit punt binnen de Europese Unie een middenpositie in: 15% van de jongeren behoorde in 2002 tot de vroegtijdige schoolverlaters. Hoge percentages vroegtijdige schoolverlaters kwamen voor in Portugal (46%) en in Spanje (29%). In Oostenrijk, Zweden en Finland ging het echter om slechts 10% van de 18-24-jarigen.

In lidstaten met veel vroegtijdige schoolverlaters komen onder de 25-64-jarigen ook veel mensen met een lage opleiding voor. Zo had in Portugal 80% van deze leeftijdsgroep hooguit een opleiding op het niveau van mavo, vbo, onderbouw havo/vwo of zeer eenvoudig beroepsonderwijs. Ook in Spanje en Italië was dat nog ongeveer 60%. Nederland zat met 33% bijna op het gemiddelde van de Europese Unie. Relatief weinig laagopgeleiden kwamen voor in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zweden.

Figuur 7.9 Vroegtijdige schoolverlaters, 2002 / Personen met lage opleiding, 2001 (in procenten)

Bron: Eurostat (New Cronos)

Levensverwachting

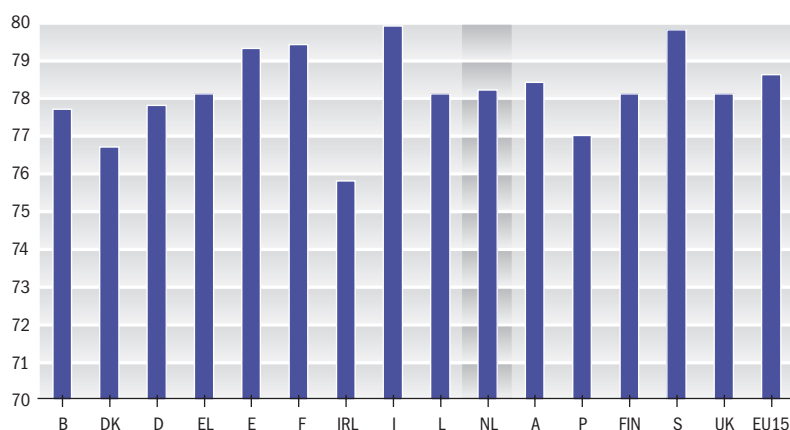
Behalve opleiding, arbeid en inkomen is ook gezondheid een determinant voor armoede en sociale uitsluiting. Een indicator voor de gezondheid van de burgers in een lidstaat is de levensverwachting bij de geboorte. Deze liep in 2001 in de Europese Unie uiteen van bijna 76 jaar in Ierland tot bijna 80 jaar in Italië. In Nederland was de levensverwachting bij de geboorte ruim 78 jaar. Dat was net onder het gemiddelde in de Europese Unie.

Kader 7.9 Definitie van levensverwachting

Levensverwachting bij geboorte (primaire indicator)

Deze indicator geeft het verwachte aantal jaren dat een persoon zal leven vanaf de geboorte.

Figuur 7.10 Levensverwachting bij geboorte, 2001 (in jaren)

Bron: Eurostat (New Cronos)

7.3 Sociale uitsluiting: een uitwerking voor Nederland

7.3.1 Ontwikkeling van het concept sociale uitsluiting

In paragraaf 7.2 is het verschijnsel sociale uitsluiting beschreven aan de hand van een aantal indicatoren die zijn vastgesteld op basis van politieke besluitvorming op Europees niveau. Het gaat hier om factoren waarvan wordt verondersteld dat zij de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden. Sociale uitsluiting zelf is daarmee nog niet vastgesteld. Helaas is er op dit moment ondanks het veelvuldig gebruik van het begrip 'sociale uitsluiting', binnen wetenschap en beleid geen overeenstemming over de betekenis en de operationalisering ervan. Hierin loopt het achter bij het begrip 'armoede'. Hoewel hiervoor evenmin een wetenschappelijke definitie kan worden gegeven, is er in de afgelopen decennia door onderzoekers wel een aantal gemeenschappelijke operationalisering gevonden (Muffels en Fouarge 2000). In de zogenaamde Laken-indicatoren wordt een aantal hiervan gebruikt om financiële armoede in kaart te brengen (zie § 7.2).

Dat niet geheel duidelijk is welk verschijnsel het beleid met de term sociale uitsluiting wil vatten, is onder meer af te leiden uit het feit dat er in de laatste jaren in de beleidsdiscussie op Europees niveau allereerst een verschuiving is opgetreden van het begrip 'armoede' naar 'sociale uitsluiting', en vervolgens naar het concept 'sociale insluiting',⁵ zonder dat expliciet wordt gemaakt wat deze wijzigingen inhoudelijk betekenen. Overigens wordt in Nederland het NAP consequent aangeduid met het 'Nationaal Actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting'. Hierbij is dus geen sprake van verschuiving van begrippen, maar van een uitbreiding. Het onderscheid tussen de twee concepten wordt echter niet aangegeven.

De theoretische en methodologische onderontwikkeling van het concept sociale uitsluiting kan volgens sommigen ook als iets positiefs worden gezien: het biedt een impuls tot fris nadenken, stelt zaken ter discussie en vormt een uitdaging voor nationale tradities in het denken over ongelijkheid en armoede (Chamberlayne, in: Saraceno 2001: 19). Anderzijds kan de onduidelijkheid ook een risico inhouden, zowel voor onderzoek als beleidsontwikkeling: bij een vaag concept kunnen relevante zaken gemakkelijk worden vergeten en het kan leiden tot een te snelle begripsbepaling zonder kritische beschouwing. Een conceptuele exercitie lijkt op zijn plaats, om daarmee het begrip 'sociale uitsluiting' verder te ontwikkelen en zodanig af te bakenen dat het bruikbaar is voor empirisch onderzoek. Vanwege het door en naast elkaar gebruiken van sociale uitsluiting en armoede wordt in paragraaf 7.3.2 allereerst ingegaan op het onderscheid tussen deze twee concepten.

7.3.2 Afbakening ten opzichte van armoede

Sommige auteurs definiëren sociale uitsluiting door de nadruk te leggen op de verschillen met armoede. Daarbij worden in de literatuur de volgende theoretische onderscheidingen aangetroffen (o.a. Berghman 1995; Room 1995; Engbersen en Snel 1996; Vrooman en Snel 1999; Saraceno 2001).

Statisch versus dynamisch

Armoede is een statisch concept en heeft betrekking op een bepaalde inkomenssituatie, die het resultaat is van een proces van 'verarming'. Sociale uitsluiting is een dynamisch concept en heeft betrekking op een proces dat tot een gedepriveerde situatie leidt.

Unidimensioneel versus multidimensioneel

Armoede heeft betrekking op één dimensie, namelijk een tekort aan financiële middelen (inkomensdeprivatie). Sociale uitsluiting heeft op verschillende dimensies betrekking, namelijk tekorten op allerlei aspecten die met volwaardig burgerschap te maken hebben: inkomen, betaalde arbeid, onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, rechtsbijstand, overheidsvoorzieningen (multiële deprivatie).

Verdelings- versus relationele dimensie

Bij armoede gaat het om de verdeling van inkomen en goederen (materiële aspecten), waartoe in de latere visie ook de in- en uitsluiting van 'social rights' wordt gerekend. Bij sociale uitsluiting gaat het vooral om relationele zaken als sociale participatie, integratie, om gedragsnormen van sociaal burgerschap (zoals wederkerigheid, wederzijdse verplichtingen, maatschappelijke betrokkenheid, solidariteit) en om het delen van relevante waarden (immateriële aspecten).

Individuele versus omgevingsdimensie

Armoede ontstaat door gemis aan persoonlijke bronnen, terwijl sociale uitsluiting wordt veroorzaakt door gemis aan 'gemeenschapsbronnen' (community resources). Met dit laatste wordt vooral bedoeld dat de buurt, de sociale omgeving waarin men leeft, de sociale infrastructuur, tekort kan schieten in het 'insluiten' van mensen.

Tegenover de verschillen die sommige auteurs tussen de concepten armoede en sociale uitsluiting aangeven, hanteren anderen een definitie van armoede die niet unidimensioneel is en die min of meer als synoniem voor sociale uitsluiting is bedoeld. In de *Armoedemonitor 2001* is een aantal brede definities van armoede beschreven die meer omvatten dan alleen de financiële dimensie (SCP/CBS, 2001: p. 143 e.v.). Het gaat daarbij om een zodanig tekort op materieel, cultureel en sociaal gebied, dat men niet volgens de minimaal geachte levensstandaard kan leven. De oorzaak van de tekorten ligt daarbij wel altijd in onvoldoende inkomen en andere financiële bronnen. En daarin onderscheidt deze brede armoedefinitie zich dan toch weer van sociale uitsluiting, waar de oorzaak van tekorten ook een andere oorzaak kan hebben, bijvoorbeeld ziekte, ouderdom, discriminatie of een slechte woonomgeving.

Het hiervoor weergegeven onderscheid tussen sociale uitsluiting en armoede loopt parallel aan de ontwikkelingen in de Franse en Anglo-Amerikaanse wetenschapstraditie. De Franse school is gestoeld op theorieën van Durkheim over sociale cohesie en solidariteit, over het belang van normatieve integratie en het risico van maatschappelijke vervreemding (anomie). Deze invalshoek verwijst veel meer naar het concept sociale uitsluiting dan naar materiële armoede (poverty), waarin de Angelsaksische landen een belangrijke traditie hebben. In het wetenschappelijk onderzoek van deze landen vormt de relatieve deprivatietheorie van Runciman (de ongelijke toegang tot materiële goederen) in sterke mate het uitgangspunt voor onderzoek naar armoede en sociale uitsluiting.

7.3.3 Risicofactoren: een indirecte definitie van sociale uitsluiting

Het onderscheid en de overeenkomsten tussen sociale uitsluiting en armoede zoals in paragraaf 7.3.2 beschreven, zijn overwegend theoretisch van aard. Wanneer het gaat om empirisch onderzoek, wordt er – vaak impliciet – van uitgegaan dat sociale uitsluiting eigenlijk niet goed te definiëren valt. Er wordt dan gekozen voor een

‘indirecte’ definitie door aan te geven welke factoren de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden. Het gaat dus niet om het waarnemen van sociale uitsluiting zelf, maar om de mogelijke oorzaken ervan, waarbij vooral of uitsluitend de individuele risicofactoren in beschouwing worden genomen. Ook in beleidsstukken van de Europese Commissie wordt het begrip sociale uitsluiting niet op een ‘directe’ manier als een zelfstandig concept gedefinieerd, maar wordt het ingevuld door verwijzing naar rechten van sociaal burgerschap: ‘The extent of social exclusion calls on the responsibility of society to ensure equal opportunities for all. This includes equal access to labour market, to education, to health care, to the judicial system, to rights and to decision-making and participation’ (EC 2000, in: Saraceno 2001: 3).

Ten behoeve van de jaarlijkse rapportage van de lidstaten aan de Europese Commissie is op EU-niveau afgesproken dat sociale uitsluiting wordt vastgesteld aan de hand van een aantal sociale indicatoren, aansluitend bij de dimensies van sociale burgerschapsrechten die hiervoor zijn genoemd. Het gaat om zogenoemde risicofactoren waarvan wordt verondersteld dat zij de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden: laag inkomen, laaggekwalificeerde arbeid, zwakke gezondheid, immigratie, laag opleidingsniveau, drop-outs, gender-ongelijkheid, discriminatie en racisme, ouderdom, scheidingen, drugsmisbruik, alcoholisme en wonen in een probleemcumulatiegebied (Joint Report on Social Inclusion, European Commission 2002: 10). Voor een deel van deze indicatoren zijn inmiddels concrete afspraken gemaakt (zie ook § 7.2). Deze afspraken betreffen tot nu toe overwegend indicatoren die betrekking hebben op inkomen en arbeidsparticipatie. Een laag inkomen en geen arbeidsdeelname worden over het algemeen als de belangrijkste risicofactoren voor sociale uitsluiting gezien. In de literatuur wordt er echter ook gewezen op onderzoek waaruit zou blijken dat de samenhang tussen een laag inkomen en werkloosheid enerzijds en kenmerken van sociale uitsluiting anderzijds niet erg sterk is (Saraceno, 2001: 5, 9; Gallie en Pauham 2000; Home-Start International 2002: 41). Een laag inkomen of het ontbreken van betaalde arbeid leidt dus niet per definitie tot sociale uitsluiting en omgekeerd kunnen mensen sociaal uitgesloten zijn zonder dat zij een laag inkomen hebben of werkloos zijn. Als de constatering van beperkte samenhang al kan worden gedaan voor de risicofactoren inkomen en arbeidsparticipatie, zal deze zeker gedaan kunnen worden voor de andere – vermoedelijk minder dominante – risicofactoren die de EU noemt (ouderdom, gezondheid, echtscheiding, enzovoort). Met behulp van de afzonderlijke risicofactoren is het verschijnsel sociale uitsluiting zelf dus nog niet gedefinieerd. Monitoring van de genoemde risicofactoren geeft inzicht in de ontwikkeling van het risico op sociale uitsluiting, maar niet in de ontwikkeling van sociale uitsluiting zelf.

7.3.4 Gemeenschappelijke elementen in begripsbepaling sociale uitsluiting

Een groot aantal onderzoekers en wetenschappers heeft geschreven over het verschijnsel sociale uitsluiting zonder, zoals gezegd, tot een gemeenschappelijke definitie te komen. Op grond van de verschillende omschrijvingen van het begrip sociale uitsluiting komt Atkinson ((1998), geciteerd in: Micklewright 2002: § 2) wel tot de

conclusie dat er, hoe de definitie van sociale uitsluiting ook luidt, drie gemeenschappelijke elementen in de discussie over sociale uitsluiting te onderscheiden zijn, namelijk:

- 1 *relativiteit*: Individuen worden uitgesloten van een bepaalde maatschappij. Uitsluiting kan alleen worden beoordeeld door naar iemands omstandigheden te kijken in relatie tot anderen in een gegeven situatie en gegeven tijd.
- 2 *tijdspectief*: Sociale uitsluiting wordt niet alleen veroorzaakt door de huidige omstandigheden, maar vooral door het ontbreken van toekomstperspectief.
- 3 *actor van uitsluiting (agency)*: Mensen zijn uitgesloten door wat iemand (of instantie) doet of nalaat. De nadruk op 'agency' helpt de oorzaak van sociale uitsluiting opsporen en helpt bij de oplossing.

Het eerste (en wellicht ook het tweede) aspect lijkt overigens niet specifiek voor sociale uitsluiting, maar speelt ook ten aanzien van armoede. Met betrekking tot 'tijdspectief' kan er nog aan worden toegevoegd dat niet alleen het ontbreken van toekomstperspectief relevant is, maar dat ook de duur waarin men in een bepaalde situatie verkeert van wezenlijk belang is voor het vaststellen van sociale uitsluiting. Deze duur kan overigens ook als voorspeller worden gebruikt voor het toekomstperspectief dat men heeft: hoe langer men in een situatie zit, hoe moeilijker het is om eruit te komen.

Het derde element, de actor van sociale uitsluiting (de 'uitsluiters'), door Atkinson aangeduid als een gemeenschappelijk element in de discussie over sociale uitsluiting, ontbreekt volgens ons juist in literatuur en onderzoek. Evenmin komt het in de uitwerking van sociale uitsluiting zoals die in EU-onderzoek en het Nationaal Actieplan wordt gegeven, aan de orde. Het onvoldoende functioneren van bepaalde actoren of instanties of het ontbreken van deze actoren kan echter evengoed het risico op sociale uitsluiting verhogen als kenmerken van de persoon (laagbetaalde arbeid, laag opleidingsniveau, enzovoort). Analytisch gezien kunnen de actoren van uitsluiting op verschillende niveaus worden gedefinieerd. Het kan gaan om de overheid wier beleid tot sociale uitsluiting kan leiden of wier beleid ter bestrijding van sociale uitsluiting inadequaat kan zijn. Het kan gaan om de uitvoerende instanties (zoals UWV, sociale diensten, gezondheidszorg- en welzijnsinstellingen) die het overheidsbeleid moeten uitvoeren, maar dit op een zodanig wijze doen dat zij sociale uitsluiting genereren of onvoldoende tegengaan. Het kan ook gaan om niet door de overheid aangestuurde organisaties, zoals cliëntenorganisaties, belangenorganisaties en bedrijven. Maar ook individuele burgers kunnen als uitsluiters optreden door morele afkeuring van mensen die 'anders' zijn en hen daarom buitensluiten (Schuyt en Voorham 2000).

7.3.5 Naar een definitie van sociale uitsluiting

Uit paragraaf 7.3.2 is duidelijk geworden dat de definiëring van het begrip sociale uitsluiting gedeeltelijk plaatsvindt door het te contrasteren met het begrip armoede. Het is echter de vraag of de theoretische en methodologische ontwikkeling van het concept niet meer gebaat zou zijn bij een combinatie van beide invalshoeken. Sociale

uitsluiting kan zowel betrekking hebben op immateriële kenmerken (relationele dimensie) als op materiële (verdelingsdimensie). Bij sociale uitsluiting hoeft het niet alleen te gaan om het proces van sociaal uitgesloten worden (dynamisch), maar het kan ook duiden op een toestand van sociaal uitgesloten zijn (statisch). De oorzaken van sociale uitsluiting en het sociaal uitgesloten zijn kunnen gezocht worden zowel in individuele kenmerken als in de omgeving. Het enige onderscheid dat overeind blijft is dat het bij sociale uitsluiting altijd om verschillende dimensies gaat, terwijl armoede (in enge zin) alleen op het financiële aspect betrekking heeft.

Wat betreft het onderscheid in dimensies is nog een kanttekening op zijn plaats. Met betrekking tot sociale uitsluiting wordt vooral gezien of de rechten van sociaal burgerschap (gelijke toegang tot onderwijs, arbeid, huisvesting, enzovoort) in het geding zijn. De plichten van sociaal burgerschap, tot uiting komend in het actief burgerschap (zie Van Gunsteren 1992) blijven in de theoretische en methodologische ontwikkeling van het concept sociale uitsluiting echter onderbelicht. Invulling van een actief burgerschap komt bijvoorbeeld tot uiting in het naleven van de arbeidsplicht, verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de medeburger, maatschappelijke betrokkenheid, maar ook zich gedragen conform de geldende wet- en regelgeving. Het niet-voldoen aan de plichten van burgerschap (resultierend in normatieve of culturele uitsluiting) kan evenzeer als een kenmerk van sociale uitsluiting (of zelf-uitsluiting) worden gezien als onvoldoende toegang tot rechten behorend bij sociaal burgerschap.

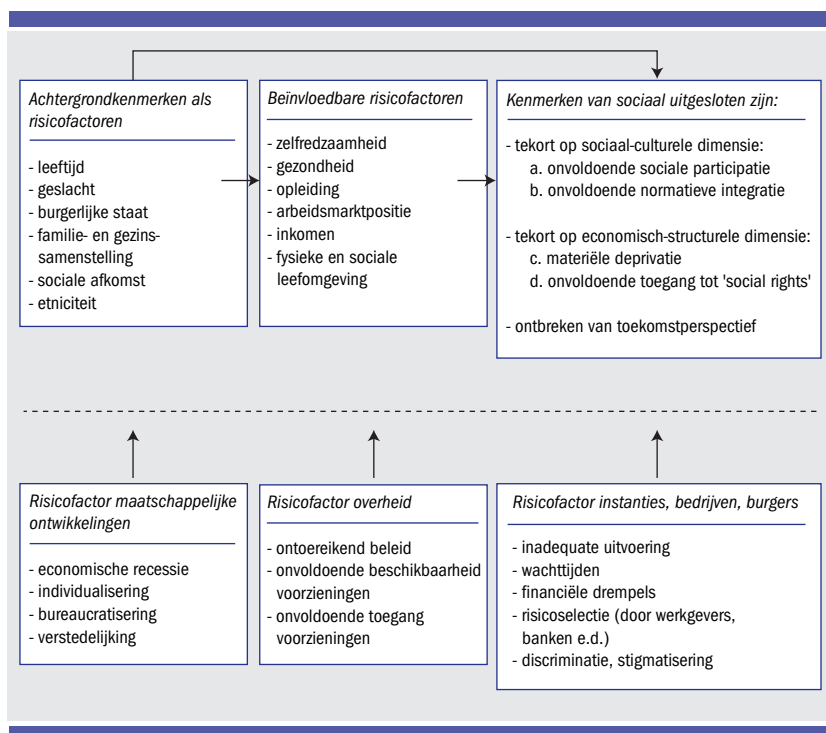
Met andere woorden: sociale uitsluiting wordt niet alleen gekenmerkt door structurele beperkingen (in de zin van beperkte toegang tot arbeidsmarkt, inkomen en overheidsvoorzieningen), maar ook door bepaalde culturele, normatieve 'beperkingen' (het onvoldoende naleven van dominante waarden en normen, en wet- en regelgeving).

Op basis van het voorgaande kunnen de volgende uitgangspunten worden geformuleerd:

- Sociale uitsluiting heeft betrekking op verschillende dimensies: *multidimensionaliteit*, terug te brengen tot twee hoofddimensies (een sociaal-culturele en een economisch-structurele dimensie).
- Er kan onderscheid worden gemaakt in kenmerken die de *feitelijk gerealiseerde* sociale uitsluiting weergeven (toestandskenmerken) en in risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten (proces).
- Deze risicofactoren liggen op verschillende niveaus: op het microniveau van het individu, op het mesoniveau van (in)formele organisaties en leefomgeving en op het macroniveau van de samenleving en de overheid.
- Er is pas sprake van sociale uitsluiting als er op verschillende dimensies langdurige achterstand is en als perspectief op verbetering in de toekomst ontbreekt.

Op basis van deze uitgangspunten en op basis van de eerder beschreven kenmerken van armoede en sociale uitsluiting heeft het SCP een conceptueel model ontwikkeld, waarin risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting zijn benoemd en waarin de relatie tussen risicofactoren enerzijds en kenmerken van sociale uitsluiting anderzijds zijn weergegeven (zie figuur 7.11). In dit model is uitgegaan van een eenzijdige causaliteitsrelatie: de risicofactoren verhogen de kans op sociale uitsluiting. Ten aanzien van een aantal kenmerken kan er echter ook sprake zijn van een wederkerige relatie. Zo kan een toestand van sociaal uitgesloten zijn leiden tot een verslechtering van de gezondheid.

Figuur 7.11 Conceptueel model: risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting

In dit model wordt duidelijk gemaakt dat sociale uitsluiting niet gekenmerkt wordt door bijvoorbeeld een laag inkomen, maar dat er pas sprake is van sociale uitsluiting als een laag inkomen leidt tot materiële deprivatie (bijvoorbeeld: problematische schulden, onvoldoende geld voor primaire levensbehoeften). Een laag inkomen is dus geen kenmerk, maar een mogelijke oorzaak van sociale uitsluiting (risicofactor). Voor een meer gedetailleerde beschrijving en argumentatie voor dit model wordt de lezer verwezen naar het werkdokument over sociale uitsluiting (Jehoel Gijsbers 2003).

In dit werkdocument is elk van de vier onderscheiden dimensies van sociale uitsluiting nader uitgewerkt in de volgende kenmerken.

- 1 onvoldoende sociale participatie: onvoldoende deelname in formele en informele sociale netwerken, inclusief in vrijetijdsbesteding; onvoldoende sociale ondersteuning; sociaal isolement;
- 2 onvoldoende culturele/normatieve integratie: onvoldoende naleving van centrale waarden en normen behorend bij actief sociaal burgerschap: gering arbeidsethos, geringe opleidingsbereidheid, misbruik sociale zekerheid, delinquent gedrag; afwijkende pedagogische opvattingen; afwijkende opvattingen over rechten en plichten van vrouwen/mannen;
- 3 materiële deprivatie: tekort aan elementaire levensbehoeften en materiële goederen; 'life style' deprivatie, problematische schulden; betalingsachterstanden (met name woonlasten);
- 4 onvoldoende toegang tot 'social rights' ((semi-)overheidsvoorzieningen: wachtlijsten en/of (financiële) drempels voor gezondheidszorg, onderwijs (met name ten behoeve van kinderen), huisvesting, rechtsbijstand, maatschappelijke dienstverlening, schuldhulpverlening, arbeidsbemiddeling, sociale zekerheid, maar ook zakelijke dienstverlening zoals banken en verzekeringsinstellingen.

7.3.6 Nieuwe dataverzameling

Het SCP is een onderzoek gestart om de mate van sociale uitsluiting, de omvang van risicogroepen en de relatie tussen individuele risicofactoren en sociale uitsluiting volgens het in figuur 7.11 besproken model in beeld te brengen; dat wil zeggen de variabelenblokken boven de stippellijn. Hiervoor zijn microdata (data op persoons- of huishoudensniveau) nodig, waarbij de verschillende factoren in hetzelfde bestand aanwezig dienen te zijn.⁶ Gezien de aard van de variabelen betekent dit dat enquête-onderzoek nodig is. Een belangrijk probleem bij dergelijk onderzoek is, dat bepaalde groepen minder geneigd zijn aan onderzoek deel te nemen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat laagopgeleiden, uitkeringsontvangers, allochtonen en bewoners van achterstandswijken via enquêteonderzoek minder worden bereikt dan anderen. En juist dergelijke groepen vormen de risicogroepen voor sociale uitsluiting. Een tweede probleem is dat het bij sociale uitsluiting bijna per definitie om een relatief beperkt deel van de bevolking gaat, zodat dit verschijnsel in een representatieve landelijke steekproef moeilijk kan worden waargenomen. Om deze redenen heeft het SCP besloten een nieuwe dataverzameling op te zetten, waarbij aan deze problemen zoveel mogelijk werd tegemoetgekomen:

- Voor de selectie van respondenten is er gestratificeerd naar statusscore⁷ van woonwijken, waarbij de helft van de interviews (431) heeft plaatsvonden in twintig wijken uit het vijfde (laagste) quintiel wat betreft statusscore, en de helft (429) in dertig wijken met een statusscore uit het eerste (hoogste) tot en met vierde quintiel.
- De interviews zijn mondeling bij de mensen thuis afgenomen, waarbij de interviewer de potentiële respondent een korte brief in verschillende talen (Turks, Arabisch,

Engels) kon overhandigen waarin het doel van het onderzoek werd uitgelegd en waarin bij deelname een beloning van € 10 in het vooruitzicht werd gesteld.

- Er is in de achterstandswijken zoveel mogelijk geïnterviewd door tweetalige interviewers (Turks/Nederlands, Marokkaans/Nederlands) die de beschikking hadden over een in het Turks respectievelijk Arabisch vertaalde vragenlijst; bovendien hadden alle interviewers behalve een Nederlandse vragenlijst ook een in het Engels vertaalde vragenlijst tot hun beschikking.
- Er is op toegezien dat het percentage allochtone respondenten representatief is voor de betreffende wijk; het bureau voor dataverzameling had de verplichting per wijk een vooraf vastgesteld percentage allochtonen te interviewen.

Door deze wijze van enquêtering is ernaar gestreefd de non-respons bij risicogroepen zoveel mogelijk terug te dringen. Van de respondenten in de wijken met een lage statusscore is 29% allochtoon, in de andere wijken gaat het om 12%. Na herweging naar statusscore van de wijk bedraagt het percentage allochtonen in de responsgroep 16, uit te splitsen in 9% niet-westers allochtoon en 7% westers allochtoon. Deze percentages komen redelijk goed overeen met landelijke bevolkingsstatistieken van het CBS, waaruit blijkt dat 10% van de bevolking tot de niet-westers allochtonen en 9% tot de westers allochtonen behoort⁸.

7.3.7 Eerste bevindingen

De eerste voorlopige bevindingen staan in de tabellen 7.2 tot en met 7.5. Per dimensie wordt een aantal indicatoren voor sociale uitsluiting gepresenteerd, waarvan in de eerste kolom de score voor de totale onderzoeksgroep staat weergegeven. In de overige kolommen staat voor een aantal risicogroepen per indicator aangegeven of er bij hen significant meer (of minder) sprake is van sociale uitsluiting dan bij de groep die het risicokenmerk niet bezit. Meer kans op het kenmerk van sociale uitsluiting wordt aangegeven met een plusteken (+), minder kans wordt aangegeven door een minteken (-), waarbij het aantal plussen en minnen de sterkte van het verband aangeeft.⁹ In de tabellen worden de volgende zes risicogroepen vermeld: < 130% van het beleidsmatig minimum, werkloze huishoudens, niet-westerse allochtonen, ouderen (≥ 65 jaar), wonend in een wijk met een lage statusscore, en een laag opleidingsniveau.

Deze risicogroepen zullen elkaar deels overlappen. Om inzicht te krijgen in het zelfstandig effect van de risicofactoren zijn multivariate analyses nodig, waarvoor in deze eerste fase van het onderzoek echter nog geen gelegenheid was. Wel is gecorrigeerd voor het feit dat er sprake is van *oversampling* van huishoudens uit wijken met een lage statusscore.

Dimensie 1: Sociale participatie

De eerste dimensie van sociale uitsluiting betreft een tekort aan sociale participatie. Deelname aan het sociale verkeer kan plaatsvinden via betaalde¹⁰ of onbetaalde arbeid (in tabel 7.2 aangeduid als maatschappelijke participatie), via informele sociale contacten met familie en/of vrienden (informele sociale participatie) of via participatie

in een vereniging, belangenorganisatie, kerkgenootschap (georganiseerde participatie). Uit tabel 7.2 is af te lezen dat de groep met een huishoudinkomen onder 130% van het beleidsmatig minimum en de werkloze huishoudens voor vrijwel alle indicatoren van de eerste dimensie van sociale uitsluiting een relatief hoog risico hebben. Alleen wat betreft het verrichten van onbetaalde arbeid en lidmaatschap van een kerkgenootschap wijken zij niet af van de groep met een inkomen boven 130% van het beleidsmatig minimum respectievelijk huishoudens waarin minimaal één van de partners betaalde arbeid verricht.

Ongeveer een derde deel van de respondenten is maatschappelijk niet actief; dat wil zeggen verricht noch betaalde, noch onbetaalde arbeid. Wat betreft het ontbreken van maatschappelijke participatie blijken de risicofactoren geen betrekking te hebben op het verrichten van onbetaalde arbeid (vrijwilligerswerk en mantelzorg), maar kan het tekort volledig worden toegeschreven aan het niet-verrichten van betaalde arbeid. Dat de risicogroepen geen of minder vaak betaalde arbeid verrichten, is te verwachten (en is voor de werkloze huishoudens zelfs per definitie het geval). Relevanter is de conclusie dat het ontbreken van betaalde arbeid door de risicogroepen blijkbaar niet wordt gecompenseerd door het verrichten van vrijwilligerswerk of het verlenen van mantelzorg. Er is echter, behalve voor de laagopgeleiden, ook geen sprake van een duidelijk geringere deelname aan onbetaalde arbeid. Dat niet-westerse allochtonen niet minder maatschappelijk participeren is onverwacht, maar heeft te maken met het feit dat de allochtonen in de responsgroep relatief jong zijn. Ouderen, en met name 65-plussers, die minder vaak zullen werken, zijn ondervertegenwoordigd bij de allochtonen.

Het aandeel mensen dat niet of nauwelijks contacten in het primaire sociale netwerk onderhoudt, is beperkt: circa 6%. De mate van informele sociale participatie blijkt samen te hangen met een deel van de risicofactoren: het hebben van een laag inkomen, het ontbreken van werk, behoren tot de groep niet-westerse allochtonen gaat samen met een relatief geringe mate van sociale contacten met familie of vrienden. Deze groepen ervaren zelf ook duidelijk vaker een tekort aan sociale contacten: zij geven in relatief grote mate aan dat zij (veel) minder contacten hebben dan de meeste andere mensen van hun leeftijd, terwijl zij wel graag meer contacten zouden willen hebben. De ouderen boven de 65 jaar ervaren daarentegen minder vaak een tekort aan sociale contacten.

Voor sociale activiteiten die geld kosten, zoals uitgaan naar de bioscoop, theater, café, enzovoort, vormen de meeste risicofactoren een beperking: zij gaan minder uit dan de niet-risicogroepen. Alleen het wonen in een wijk met een lage statusscore blijkt geen verschil te maken voor de uitgaansactiviteiten.

Voor alle risicogroepen geldt dat zij zich in sterkere mate dan de corresponderende niet-risicogroepen sociaal geïsoleerd voelen. Dit verschil komt het sterkst tot uiting bij de categorie met een inkomen onder 130% van het beleidsmatig minimum. Met uitzondering van de 65-plussers hebben de risicogroepen ook vaker te maken met een situatie waarin zij niemand of slechts één persoon hebben om persoonlijke en intieme kwesties mee te bespreken.

De meeste risicofactoren blijken ook van invloed op de mate van georganiseerde participatie, wat betreft lidmaatschap van verenigingen en organisaties, hoewel dit effect wat minder uitgesproken is dan voor de informele sociale participatie. Voor het lidmaatschap van een kerkgenootschap (incl. moskee) blijken de risicofactoren geen remmende werking te hebben. Juist het tegenovergestelde blijkt het geval voor niet-westerse allochtonen, voor bewoners van wijken met een lage statusscore (waar relatief veel allochtonen wonen) en voor ouderen: deze groepen zijn duidelijk vaker lid van een geloofsgemeenschap.

Tot slot kan worden vermeld dat het wonen in een wijk met lage statusscore – in vergelijking met de andere risicofactoren – een relatief beperkte invloed heeft op de eerste dimensie van sociale uitsluiting. Dit is niet conform de veronderstelling dat risicofactoren in die wijken in sterke mate zouden cumuleren, waardoor dit tot een verhoging van het risico zou leiden.

De hiervoor geconstateerde verschillen tussen risico- en niet-risicogroepen hebben – uiteraard – betrekking op *relatieve* verschillen. Dit betekent dat er ook onder niet-risicogroepen sprake is van een zekere, maar geringere, mate van een tekort aan sociale participatie.

Tabel 7.2 Dimensie 1: Tekort aan sociale participatie (in procenten of gemiddelde score) en de relatieve kansverhoging (+) of -verlaging (-) op tekort aan sociale participatie voor een aantal risicogroepen (waarbij de relatieve kans is gebaseerd op odds ratio's^a)

	totaal	< 130% beleids- matig minimum	< 65 jaar; geen werken- den in huis- houden	niet- westers alloch- toon	wonend in wijk met lage sociaal- econo- mische status^b	≥ 65 jaar	laag oplei- dings- niveau (t/m lbo)
N (ongewogen)	860 %	141	179	106	431	194	248
maatschappelijke participatie:							
verricht geen onbetaalde arbeid (vrijwilligerswerk, mantelzorg)	69	0	0	0	0	0	++
verricht noch onbetaalde, noch betaalde arbeid	33	+++	++++	0	0	++++	+++
informele sociale participatie:							
maximaal 1x per maand contact met familie en/of vrienden	6	+	++	++	0	0	0
gaat niet uit ^c	26	+++	+++	++	0	+++	++
ervaart tekort aan sociale contacten ^d	11	++	+	++	0	--	0
heeft maximaal één persoon om persoonlijke kwesties mee te bespreken	11	++	+	+	+	0	+
sociaal isolement (gem. score op schaal van 1-3; 1 = geen, 3 = veel isolement)	1,28	1,44 **	1,37 **	1,37 **	1,31 *	1,36 **	1,36 **
georganiseerde sociale participatie:							
geen lid van vereniging (sport-, hobby-, muziek-, e.d.)	46	++	+	+	+	0	++
geen lid van politieke of belangenorganisatie	69	+	+	+	0	0	+
geen lid kerkgenootschap	67	0	0	--	-	--	0

a Plus (+) betekent verhoging van kans op sociale uitsluiting; min (-) betekent verlaging; nul (0) betekent: geen significant verschil. Het aantal plussen en minnen geeft de sterkte van het verband aan. Zie verder noot 9. Voor schaa scores kan geen odds ratio worden berekend. Voor deze variabelen staat de mate van significantie aangegeven: * op 5%-niveau, ** op 1%-niveau.

b Laagste quintiel van postcodegebieden naar sociaal-economische statusscore.

c Gaat nooit uit naar: dans- of discoavond, sportwedstrijd kijken, theater, concertzaal, popconcert, film, café.

d Heeft (veel) minder sociale contacten dan de meeste andere mensen van dezelfde leeftijd én zou liever meer contacten hebben.

Bron: SCP (Sociale Uitsluiting 2003, voorlopige cijfers)

Dimensie 2: Culturele, normatieve integratie

Terwijl gemakkelijk kan worden ingezien dat culturele, normatieve integratie van belang is om niet sociaal uitgesloten te zijn, is de concretisering van wat deze integratie inhoudt heel wat moeilijker. In welke mate dient men een bepaald waarden- en normen-

patroon aan te hangen, welke waarden en normen zijn dat dan, en wanneer is een subcultuur zodanig strijdig met de heersende cultuur dat dit leidt tot (zelf-)uitsluiting? Deze vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden. Wel kan worden gesteld dat men zich in ieder geval behoort te gedragen conform de geldende wet- en regelgeving. Daarom is in dit onderzoek een aantal vragen voorgelegd die te maken hebben met het navolgen van wetgeving. Daarnaast zijn drie waarden onderzocht die in het algemeen als belangrijk voor de Nederlandse samenleving kunnen worden gezien: de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, het onderschrijven van de arbeidsplicht en betrokkenheid bij de samenleving (zie ook § 5.5). In tabel 7.3 zijn de resultaten weergegeven.

Een klein percentage (5% à 6%) van de onderzoeksgroep is het onder bepaalde omstandigheden eens met de voorgelegde normen van wetsovertreding en ruim de helft acht zwartwerken geoorloofd. De risicogroepen blijken nauwelijks van de niet-risicogroepen te verschillen wat betreft hun oordeel over het navolgen van wetgeving. Zo verschillen zij niet in hun oordeel over wetsovertreding, en slechts in beperkte mate in hun oordeel over zwartwerken. De werkloze huishoudens, de bewoners van een lage-statuswijk en de groep 65-plussers zijn het minder vaak dan de niet-risicogroepen eens met de stelling dat mensen met een betaalde baan tot 150 euro per maand mogen bijverdienen. Alleen de 65-plussers handhaven hun relatief strenge oordeel wanneer gevraagd wordt naar zwart werk door bijstandsontvangers (in plaats van door werkenden). De overige risicogroepen zijn ongeveer even vaak als de corresponderende niet-risicogroepen van mening dat zwartwerken tot 150 euro per maand voor bijstandsontvangers is toegestaan. Het lijkt erop dat de Nederlandse samenleving coulant staat tegenover zwartwerken: ruim de helft vindt dit geoorloofd. Deze bevinding stemt overeen met onderzoek uit 1995 waarin 52% van de ondervraagden bijverdienen door bijstandsontvangers, zonder gekort te worden op de uitkering, geoorloofd bleek te vinden (Van Oorschot 1996: 78). In de periode 1995-2003 lijken de opvattingen over zwartwerken niet veranderd, terwijl de overheid de afgelopen jaren wel een veel strikter sanctiebeleid is gaan voeren.

Burgerschapszin in de betekenis van betrokkenheid bij de samenleving als geheel of bij de eigen buurt waar men woont, blijkt bij een niet on aanzienlijk deel van de bevolking te ontbreken: een derde deel zegt niet sterk geïnteresseerd te zijn in de samenleving en 45% is niet actief betrokken bij wat er in de buurt gebeurt. De meeste risicofactoren blijken hierop niet van invloed. Alleen de bewoners van lage-statuswijken en de laagopgeleiden voelen zich in mindere mate betrokken.

Wat betreft emancipatie kan worden geconcludeerd dat een deel van de risicogroepen afwijkende opvattingen heeft in de zin dat zij minder emancipatoir denken. Opmerkelijk is dat juist allochtonen en bewoners van achterstandswijken niet afwijken van het gemiddelde beeld. Niet-westerse allochtonen vormen daarentegen de enige groep die een relatief laag arbeidsethos laat zien (niet in tabel).

Tabel 7.3 Dimensie 2: Tekort aan normatieve integratie (in procenten, resp. gemiddelde schaalscores) en de relatieve kansverhoging (+) of -verlaging (-) op tekort aan normatieve integratie voor een aantal risicogroepen (waarbij de relatieve kans is gebaseerd op odds ratio's^a)

	totaal	< 130% beleids- matig minimum	< 65 jaar; geen werken- den in huis- houden	niet- westers alloch- toon	wonend in wijk met lage sociaal- econo- mische status^b	≥ 65 jaar	laag oplei- dings- niveau (t/m lbo)
N (ongewogen)	860 %	141	179	106	431	194	248
wetsovertreding							
– als een goede vriend terechtstaat, mag je een valse getuigenis afleggen om hem te beschermen ((helemaal) eens)	6	0	0	0	0	0	0
– wetsovertreding is niet erg, als je maar niet gepakt wordt ((helemaal) eens)	5	0	0	0	0	0	0
– vindt dat mensen met betaalde baan tot 150 euro p.m. zwart mogen bijverdienen	60	0	–	0	–	–	0
– vindt dat mensen met een bijstandsuitkering tot 150 euro p.m. zwart mogen bijverdienen	53	0	0	0	0	–	0
betrokkenheid bij samenleving:							
niet erg geïnteresseerd in wat in de samenleving gebeurt	32	0	0	0	+	0	++
niet actief betrokken in de buurt	45	0	0	0	+	0	+
emancipatie (gem. score op schaal van 1-5; 1 = weinig, 5 = sterk emancipa- toir)							
	4,0	3,7 **	3,8 **	3,9	4,0	3,7 **	3,7 **
arbeidsethos (gem. score op schaal van 1-5; 1 = gering, 5 = hoog ethos)							
	3,5	3,6	3,6 **	3,2 **	3,5	3,8 **	3,7 **

a Plus (+) betekent verhoging van kans op sociale uitsluiting; min (-) betekent verlaging; nul (0) betekent: geen significant verschil. Het aantal plussen en minnen geeft de sterkte van het verband aan. Zie verder noot 9.

Voor schaalscores kan geen odds ratio worden berekend. Voor deze variabelen staat de mate van significantie aangegeven: * op 5%-niveau, ** op 1%-niveau.

b Laagste quintiel van postcodegebieden naar sociaal-economische statusscore.

Bron: SCP (Sociale Uitsluiting 2003, voorlopige cijfers)

Dimensie 3: Materiële deprivatie

Dat mensen 'van nature' streven naar een zo goed mogelijk inkomen en naar materieel bezit (de homo economicus) is een belangrijke veronderstelling waarop onze samenleving is gebaseerd. Niet alleen kan hiermee worden voldaan aan de (primaire) levensbehoeften, maar ook wordt er maatschappelijke status mee verworven, en worden de mogelijkheden tot deelname aan het sociale verkeer vergroot. Ernstige materiële deprivatie betekent dat mensen deze mogelijkheden niet hebben en niet kunnen leven conform de levensstandaard die men in de Nederlandse samenleving wenselijk vindt, hetgeen als een kenmerk van sociale uitsluiting kan worden gezien.

In tabel 7.4 staat een aantal resultaten vermeld die te maken hebben met materiële deprivatie.¹¹ Hieruit blijkt dat ongeveer 8 tot 9% van de huishoudens zich in een precaire financiële situatie bevindt: 8% heeft betalingsachterstanden, 9% heeft voortdurend zorgen om de financiële situatie en 7% komt zeer moeilijk rond. Betalingsachterstanden hebben het vaakst betrekking op een persoonlijke lening of doorlopend krediet (4% van de huishoudens heeft een dergelijke betalingsachterstand). Maar ook ten aanzien van de huur is er relatief vaak sprake van een achterstand: 4% van de huurders.¹²

Door middel van de vraag of men nu veel moeilijker kan rondkomen dan twee jaar geleden is getracht enig zicht te krijgen op de (vermeende) invloed van de invoering van de euro op de koopkracht van het huishouden. Naar de ervaring van het publiek lijkt er sprake van een negatief effect: 15% zegt veel moeilijker rond te kunnen komen dan twee jaar daarvoor en voor 34% is het moeilijker, tezamen 49%; daartegenover staat slechts 10% die het (veel) gemakkelijker heeft gekregen. Met uitzondering van de 65-plussers geven alle risicogroepen vaker dan de niet-risicogroepen aan dat zij het nu financieel zwaarder hebben; dit geldt vooral voor de groep onder 130% van het beleidsmatig minimum en de werkloze huishoudens. Overigens is het maar de vraag in hoeverre er hier sprake is van een euro-effect. Ook in Engeland waar de euro niet is ingevoerd, is er sinds 2001 een sterke stijging van het aantal problematische schulden (de Volkskrant, 15 oktober 2003).

Voor primaire levensbehoeften als 'iedere dag warm eten' en 'het huis goed verwarmen' heeft 7% respectievelijk 3% onvoldoende geld. Voor minder noodzakelijke behoeften als vakantie, vervangen van meubels en het kopen van nieuwe kleren zegt een groter deel (13 tot 19%) onvoldoende geld te bezitten.

Ook worden zaken waarmee men contact houdt met de buitenwereld en die sociale uitsluiting kunnen tegengaan, niet aangeschaft om financiële redenen: voor 9% van de huishoudens is dit het geval wat betreft het lidmaatschap van een (sport)vereniging, voor 15% wat betreft een abonnement op een krant en 8% voor aansluiting op internet.

De hiervoor genoemde percentages liggen relatief hoog voor de groep die minder verdient dan 130% van het beleidsmatig minimum, de werkloze huishoudens, de niet-westerse allochtonen en – in wat mindere mate – de bewoners van een wijk met lage-statusscore. Een lage opleiding vormt eveneens een risicofactor, maar het effect hiervan is beperkter en komt bij lang niet alle kenmerken van materiële deprivatie

naar voren. De 65-plussers blijken op geen enkel kenmerk meer gedepriveerd dan de groep onder de 65 jaar. Op een groot aantal indicatoren scoren zij zelfs gunstiger.

Een ander aspect dat in verband met materiële deprivatie van belang is, is de mogelijkheid om bij ernstige financiële problemen geld te lenen. De situatie is nijpender wanneer in een dergelijke situatie geen financiële hulpbronnen kunnen worden aangewend. In dit onderzoek is onderscheid gemaakt in de mogelijkheid geld te lenen bij een bank, bij familieleden, en bij anderen (vrienden, burens, collega's, werkgever). Bijna één op de vijf huishoudens geeft aan beslist niet bij een bank te kunnen lenen, terwijl één op de tien denkt dat zij beslist niet bij familie terecht kunnen. Lenen bij vrienden, burens enzovoort is voor de helft van de huishoudens absoluut geen optie. Voor alle onderscheiden risicogroepen geldt dat zij vaker dan de niet-risicogroepen aangeven dat lenen bij de bank beslist niet tot de mogelijkheden behoort. Dit geldt met name voor de groepen onder 130% van het beleidsmatig minimum en de werkloze huishoudens. De eerstgenoemde groep denkt daarentegen vaker van familie te kunnen lenen. Dit geldt ook voor 65-plussers. De enige risicogroep die relatief vaak denkt dat zij beslist niet bij familie terecht kunnen als ze in financiële problemen zitten, zijn de niet-westerse allochtonen. Wellicht verkeert hun familie zelf ook vaak in slechte financiële omstandigheden.

Het aantal huishoudens dat absoluut geen enkele mogelijkheid ziet om ergens geld te lenen in geval van nood is klein: 2% (niet in tabel). Gecombineerd met de groep die denkt dat het 'misschien' zal lukken (22%) blijkt dat een kwart van de huishoudens (24%) er niet zeker van is financiële problemen te kunnen oplossen door ergens geld te lenen (zie tabel 7.4). Alle onderscheiden risicogroepen hebben een verhoogde kans op deze beperking.

Tabel 7.4 Dimensie 3: Materiële deprivatie (in procenten) en de relatieve kansverhoging (+) of -verlaging (-) op materiële deprivatie voor een aantal risicogroepen (waarbij de relatieve kans is gebaseerd op odds ratio's^a)

	totaal	< 130% beleids- matig minimum	< 65 jaar; geen werken- den in huis- houden	niet- westers alloch- toon	wonend in wijk met lage sociaal- econo- mische status^b	≥ 65 jaar	laag oplei- dings- niveau (t/m lbo)
N (ongewogen)	860 %	141	179	106	431	194	248
problemen met rondkomen:							
heeft minimaal één betalings- achterstand ^c	8	++	0	+++	++	---	0
voortdurend zorgen om finan- ciële situatie van het huishouden	9	+++	++	++	+	---	0
komt zeer moeilijk rond met huis- houdinkomen	7	++++	+++	++	++	0	+
komt veel moeilijker rond dan twee jaar geleden	15	+++	+++	++	+	--	+
heeft onvoldoende geld:							
– voor dagelijks warm eten ^d	7	++++	+++	+++	++	0	0
– voor een week vakantie	19	++++	++++	+++	++	0	++
– om huis goed te verwarmen	3	+++	++	++++	++++	--	0
– om versleten meubels te vervangen	18	++++	+++	+++	++	-	+
– om regelmatig nieuwe kleren te kopen voor zichzelf of partner	16	++++	+++	+++	++	-	+
– indien kinderen < 16 jr: om regelmatig nieuwe kleren te kopen voor de kinderen	13	++++	++++	+++	0	n.v.t.	0
financiële reden voor niet-bezit:							
vanwege kosten geen lid van vereniging, sport e.d.	9	++++	+++	+++	++	--	+
vanwege kosten geen abonnement op krant	15	++++	+++	+	+	0	+
vanwege kosten geen aansluiting op internet	8	++++	+++	+++	++	---	+

Tabel 7.4 (vervolg) Dimensie 3: Materiële deprivatie (in procenten) en de relatieve kansverhoging (+) of -verlaging (-) op materiële deprivatie voor een aantal risicogroepen (waarbij de relatieve kans is gebaseerd op odds ratio's^a)

financiële ondersteuning:								
kan beslist niet lenen bij eigen of andere bank	18	+++	+++	+	+	+	+	+
kan beslist niet lenen bij familie	10	- -	0	++	0	- - - -	0	0
kan beslist niet lenen bij vrienden, burens, collega's	50	+	0	+	0	++	+	+
is er niet zeker van ergens te kunnen lenen	24	+++	+++	+++	+	+	+	+

a Plus (+) betekent verhoging van kans op sociale uitsluiting; min (-) betekent verlaging; nul (0) betekent: geen significant verschil. Het aantal plussen en minnen geeft de sterkte van het verband aan. Zie verder noot 9.

b Laagste quintiel van postcodegebieden naar sociaal-economische statusscore.

c Heeft betalingsachterstand bij aflossing of betaling van: persoonlijke lening/doorlopend krediet (4%); lening van vrienden of familie (2%); huur (2%); hypotheek (0%); elektriciteit-, gas-, waterrekeningen (2%); ziekenfonds/ziektenkostenverzekering (1%); andere verzekeringen (1%); schoolkosten van kinderen (1%); telefoon (2%); belastingen (2%); andere betalingsachterstanden (2%).

d Een maaltijd met vlees, vis, kip of vegetarisch.

Bron: SCP (Sociale Uitsluiting 2003, voorlopige cijfers)

Dimensie 4: Toegang tot voorzieningen

Het centrale uitgangspunt van de EU in de bestrijding van sociale uitsluiting is het streven naar: '... equal access to labour market, to education, to health care, to the judicial system, to rights and to decision-making and participation'. Het gaat hier om rechten van sociaal burgerschap. Ongeacht inkomen of afkomst heeft iedere burger recht op zaken als gezondheidszorg, onderwijs, adequate huisvesting enzovoort. Het is echter lastig om voor elk aspect goed te operationaliseren wanneer dit recht wordt geschonden. In tabel 7.5 staat een aantal situaties genoemd waarvan verondersteld kan worden dat zij verwijzen naar onvoldoende of inadequate toegang tot voorzieningen.

Voor de toegang tot onderwijs blijkt als te beperkt te worden ervaren: ruim 40% had liever meer onderwijs genoten, en bij 35% van deze groep was de financiële situatie een belangrijke reden dat dit niet is gebeurd. Voor vrijwel alle risicogroepen geldt dat zij relatief vaak meer onderwijs hadden willen volgen (dit gaat in sterkere mate op voor de allochtonen), maar de financiële reden wordt door hen niet vaker genoemd dan door de niet-risicogroepen. Dit betekent dat de financiële situatie voor hen geen extra toegangsbeperking inhield. Bij de interpretatie van voorgaande bevindingen dient bedacht te worden dat de cijfers betrekking hebben op een situatie in het (soms verre) verleden, waarin het volgen van een opleiding voor met name de lagere inkomensgroepen niet erg vanzelfsprekend was. Wanneer gekeken wordt naar de verwachting van ouders ten aanzien van hun thuiswonende kinderen, dan kan worden geconstateerd dat weliswaar circa een kwart verwacht dat hun kinderen het door hen gewenste opleidingsniveau niet halen,¹³ maar dat de risicofactoren hierop geen significante invloed hebben. Met andere woorden de risicogroepen achten de kans om het gewenste niveau niet te halen niet hoger dan de niet-risicogroepen.

Ook wat betreft de toegang tot zorg lijken de risicofactoren geen erg duidelijke invloed uit te oefenen. Wel heeft in 16% van de huishoudens in het voorbije jaar minimaal één gezinslid langer dan vier weken moeten wachten op zorg of behandeling, maar dit percentage ligt voor geen van de risicogroepen extra hoog. Ouderen hebben zelfs in wat mindere mate langer dan vier weken gewacht.

Vrijwel iedereen is in Nederland verzekerd tegen ziektekosten: in 1% van de huishoudens is minstens één lid onverzekerd. Hoewel dit een gering percentage is, dient dit toch als een ernstige risicofactor te worden beschouwd, gezien de grote nadelige consequenties die onverzekerd zijn meebrengt. Het behoren tot de groep niet-westerse allochtonen blijkt een belangrijke risicofactor. Zij zijn vaker niet verzekerd dan de autochtonen en de westerse allochtonen. Verder blijken bewoners van een wijk met een lage-statusscore wat vaker problemen met de ziektekostenverzekeraar te hebben gehad dan bewoners uit de betere wijken.

Wat betreft huisvesting kan worden geconstateerd dat men de woonomgeving vaker een bron van ontevredenheid vindt dan de woning zelf (respectievelijk 19% en 8% is niet tevreden). Dat 15% beslist wil verhuizen heeft dan ook vooral te maken met de woonomgeving. Voor de groep niet-westerse allochtonen en bewoners van een lage-statuswijk liggen deze percentages relatief hoog en voor de 65-plussers relatief laag.

Veiligheid kan als een belangrijk burgerschapsrecht worden gezien en de kwaliteit van wonen zal hierdoor sterk worden beïnvloed. Dat een derde deel van de onderzoeksgroep zich 's avonds onveilig voelt in de buurt waarin men woont, stemt dan ook tot bezorgdheid. Bij bewoners van lage-statuswijken is dit gevoel sterker aanwezig dan in andere wijken.

Problemen met de verhuurder van de woning komt bij 14% van de huurders voor. De onderzochte risicofactoren blijken hierbij nauwelijks een rol te spelen; alleen laag-opleiden hebben wat minder vaak problemen.

Onvoldoende toegang tot adequate maatschappelijke dienstverlening is in dit onderzoek gemeten met behulp van de vraag of men slecht behandeld is, of er lange wachttijden waren en of er problemen zijn ontstaan met een instantie waarmee men in de voorafgaande twee jaar contact heeft gehad.¹⁴ Verder is gevraagd of men te maken heeft gehad met een situatie waarin – naar het oordeel van de respondent – de uitkering ten onrechte is stopgezet en/of een aanvraag voor een uitkering ten onrechte is afgewezen. Hoewel het stopzetten en afwijzen van een uitkering geheel conform de wet- en regelgeving kan zijn, zal dit – indien het als onterecht wordt ervaren – tot een gevoel van uitsluiting bij de burger kunnen leiden.

Ongeveer 15% van de ondervraagden geeft voor minstens een van de genoemde instanties aan dat zij slecht zijn behandeld, dat zij lang hebben moeten wachten voordat ze terechtkonden en dat zij in de afgelopen twaalf maanden problemen hebben gehad met deze instantie. De kans op deze negatieve ervaringen met instanties ligt hoger bij bewoners van achterstandswijken, werkloze huishoudens en voor de groep

onder de 130% van het beleidsmatig minimum. Niet-westerse allochtonen ervaren daarentegen niet meer problemen met instanties dan autochtonen en de westerse allochtonen. De groep 65-plussers heeft in mindere mate last van negatieve ervaringen, wat grotendeels verklaard kan worden uit het feit dat zij minder contacten hebben met deze instanties.

Van de totale onderzoeksgroep heeft 4% van de huishoudens te maken gehad met het – naar eigen opvatting – ten onrechte stopzetten van uitkering of afwijzen van een aanvraag. Met uitzondering van leeftijd en opleidingsniveau blijken de risicofactoren de kans hierop te verhogen. Zoals te verwachten geldt dit met name voor werkloze huishoudens en de groep met een inkomen onder de 130% van het beleidsmatig minimum. Onder hen bevinden zich relatief veel mensen met een uitkering.

Ook onvoldoende toegang tot de zakelijke dienstverlening kan als kenmerk van sociale uitsluiting worden gezien, zeker in een samenleving waarin deze tak van dienstverlening zo in belang is toegenomen. Het blijkt dat in de voorafgaande twee jaar 7% van de huishoudens te maken heeft gehad met een weigering voor minimaal een van de volgende zaken: openen van een bankrekening, bestelling bij een postorderbedrijf, schadevergoeding door verzekeringsmaatschappij, aanvraag voor persoonlijke lening of doorlopend krediet. Bewoners van wijken met een lage-statusscore, niet-westerse allochtonen en de groep met een relatief laag inkomen hebben hier vaker mee te maken gehad dan de corresponderende niet-risicogroepen.

Tabel 7.5 Dimensie 4: Onvoldoende toegang tot 'rechten van sociaal burgerschap' (in procenten) en de relatieve kansverhoging (+) of - verlaging (-) op onvoldoende toegang voor een aantal risicogroepen (waarbij de relatieve kans is gebaseerd op odds ratio's^a)

		< 130% beleids- matig minimum	< 65 jaar; geen werken- den in huis- houden	niet- westers alloch- toon	wonend in wijk met lage sociaal- econo- mische status ^b	≥ 65 jaar	laag oplei- dings- niveau (t/m lbo)
N (ongewogen)	860 %	141	179	106	431	194	248
onvoldoende toegang tot onderwijs:							
had liever meer onderwijs gevolgd	42	+	0	++	+	+	+
indien ja:							
– vanwege financiële reden niet meer onderwijs gevolgd	35	+	0	0	0	0	0
indien thuiswonende kinderen: – kinderen halen niet het gewenste opleidingsniveau (of hebben niet gehaald)	24	0	0	0	0	n.v.t.	0

Tabel 7.5 (vervolg) Dimensie 4: Onvoldoende toegang tot 'rechten van sociaal burgerschap' (in procenten) en de relatieve kansverhoging (+) of - verlaging (-) op onvoldoende toegang voor een aantal risicogroepen (waarbij de relatieve kans is gebaseerd op odds ratio's^a)

	totaal	< 130% beleids- matig minimum	< 65 jaar; geen werken- den in huis- houden	niet- westers alloch- toon	wonend in wijk met lage sociaal- econo- mische status^b	≥ 65 jaar	laag oplei- dings- niveau (t/m lbo)
onvoldoende toegang tot zorg (voor min. één lid van hh):							
> 4 weken moeten wachten op							
zorg, behandeling	16	0	0	0	0	-	0
niet verzekerd tegen ziektekosten	1	0	0	+	0	0	0
problemen gehad met ziekte- kostenverzekeraar	8	0	0	0	+	0	0
onvoldoende toegang tot adequate huisvesting:							
niet tevreden met woning	8	0	0	+++	++	--	-
niet tevreden met woonomgeving	19	+	0	+	+++	-	0
voelt zich 's avonds onveilig in buurt	33	+	0	0	++	0	0
wil beslist verhuizen	15	0	0	+	+	--	0
indien huurder: wel eens problemen met verhuurder	14	0	0	0	0	0	-
onvoldoende toegang tot maat- schappelijke instanties:							
(zeer) slecht behandeld door minimaal één instantie	16	0	+	0	+	---	0
(erg) lang moeten wachten bij minimaal één instantie	14	+	+	0	+	--	0
in afgelopen 12 mnd problemen gehad met minimaal één instantie	15	+	+	0	+	-	0
uitkering - volgens resp. - ten onrechte afgewezen/stopgezet	4	+++	+++	+	++	0	0
onvoldoende toegang tot zakelijke dienstverlening:							
zakelijke dienstverlening geweigerd door bank, kredietmaatschappij, verzekeringsmaatschappij, of postorderbedrijf ^c	7	+	0	+	++	0	--

a Plus (+) betekent verhoging van kans op sociale uitsluiting; min (-) betekent verlaging; nul (0) betekent: geen significant verschil. Het aantal plussen en minnen geeft de sterkte van het verband aan. Zie verder noot 9.

b Laagste quintiel van postcodegebieden naar sociaal-economische statusscore.

c Het ging om minimaal een van de volgende zaken in de afgelopen twee jaar: bank weigerde respondent (en/of partner) een bankrekening te openen (2,2%), postorderbedrijf weigerde respondent (en/of partner) als klant (2,3%), verzekeringsinstantie weigerde schade te betalen (1,1%), aanvraag voor persoonlijke lening of doorlopend krediet werd afgewezen (2,3%).

Bron: SCP (Sociale Uitsluiting 2003, voorlopige cijfers)

7.4 Samenvatting

Dit hoofdstuk bestaat uit twee onderdelen die elk vanuit een andere invalshoek meer inzicht geven in het verschijnsel van sociale uitsluiting. In het eerste deel is ingegaan op de gemeenschappelijke indicatoren voor armoede en sociale uitsluiting die zijn overeengekomen door de lidstaten van de Europese Unie. Uit de gepresenteerde gegevens blijkt dat Nederland een verhoudingsgewijs gunstige positie inneemt. Volgens diverse criteria behoorde ons land omstreeks 2001 tot de lidstaten met de minste relatieve armoede, de kleinste regionale verschillen in werkgelegenheid en de minste langdurige werkloosheid. Ook de inkomensongelijkheid was verhoudingsgewijs laag. Een minder uitgesproken gunstige positie bestond ten aanzien van het opleidingsniveau van de bevolking en de levensverwachting. Op die indicatoren was Nederland een middenmoter in de Europese Unie.

In het tweede deel van dit hoofdstuk is een uitwerking gegeven van het concept sociale uitsluiting. Daarbij is onderscheid gemaakt in risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden en de feitelijke kenmerken van sociaal uitsluiting. Er zijn vier dimensies van sociale uitsluiting onderscheiden: onvoldoende sociale participatie, onvoldoende normatieve integratie, materiële deprivatie en onvoldoende toegang tot voorzieningen waar iedere burger recht op heeft. Op basis van een recente enquête is voor elk van deze dimensies een aantal voorlopige bevindingen gepresenteerd. Geconstateerd kan worden dat bij een beperkt deel (5% à 10%) sprake is van echte sociale uitsluiting in de zin dat men in sterke mate sociaal geïsoleerd is, zich in een zeer problematische financiële situatie bevindt of zich niet houdt aan wetgeving. Het blijkt dat de onderscheiden risicofactoren (< 130% van het beleidsmatig minimum, werkloze huishoudens, niet-westers allochtoon, bewoners van lage-statuswijken, ≥ 65-jarigen en laag opleidingsniveau) met name van invloed zijn op materiële deprivatie en – in wat mindere mate – op sociale participatie. Relatief weinig onderscheid is er tussen risico- en niet-risicogroepen, wanneer gekeken wordt naar enkele kenmerken van normatieve integratie en toegang tot voorzieningen.

Noten

- 1 De primaire indicator voor de gezondheidsbeleving van inkomensgroepen blijft hier buiten beschouwing. Op dit moment voert Eurostat onderzoek uit naar de haalbaarheid en geschiktheid van deze indicator.
De populatie waarop de Europese armoedecijfers in dit hoofdstuk betrekking hebben, wijkt enigszins af van de populatie elders in deze monitor. Studentenhuishoudens en onvolledige jaarinkomens worden in de internationale cijfers niet buiten beschouwing gelaten. Dit heeft voor Nederland slechts een geringe invloed op de schattingen. Exclusief studentenhuishoudens en onvolledige jaarinkomens zou het aandeel personen in relatieve armoede – ongeacht de hoogte van de grens – in Nederland enkele tienden van procentpunten lager zijn.
- 2 In deze en volgende figuren en tabellen worden de volgende landenaanduidingen gebruikt: B (België), D (Denemarken), EL (Griekenland), E (Spanje), F (Frankrijk), IRL (Ierland), I (Italië), L (Luxemburg), NL (Nederland), A (Oostenrijk), P (Portugal), FIN (Finland), S (Zweden), UK (Verenigd Koninkrijk), EU15 (Gemiddelde van 15 Europese lidstaten).
- 3 Bij de regionale indeling wordt uitgegaan van niveau 2 van de NUTS-indeling (Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques).
- 4 Op Europees niveau wordt de werkloosheidsdefinitie van de International Labour Office (ILO) gehanteerd. Daarbij geldt iemand die minstens één uur per week betaald werk doet, niet als werkloos. Het CBS gaat doorgaans uit van een betaalde baan van minstens twaalf uur per week.
- 5 Zie ook de titel van het rapport: *Joint Report on social inclusion*. European Commission, 2002.
- 6 De risicofactoren op meso- en macroniveau (in het model zijn dit de variabelenblokken onder de stippellijn) en de invloed hiervan op sociale uitsluiting blijven in deze dataverzameling buiten beeld.
- 7 De statusscore is gebaseerd op het percentage allochtonen, laagopgeleiden en lage inkomens in een postcodegebied.
- 8 Deze percentages betreffen alle leeftijdsgroepen. Omdat het aandeel jongeren onder niet-westerse allochtonen relatief groot is, zal het percentage onder personen die een zelfstandig huishouden voeren (zoals de onderzoeksgroep) wat lager liggen dan 10.
- 9 Het aantal plussen en minnen is gebaseerd op de odds ratio (indien significant). Odds ratio's boven de 1 geven aan dat de risicogroep (bijvoorbeeld < 130% van het beleidsmatig minimum) meer kans heeft op het uitsluitingskenmerk dan de niet-risicogroep (> 130% van het beleidsmatig minimum). Bij een odds ratio van 2 of kleiner is één plus vermeld; bij een odds ratio vanaf 2 tot en met 3 twee plussen, bij een odds ratio vanaf 3 tot en met 5 drie plussen, en vanaf 5 zijn vier plussen vermeld. Minnen worden gegeven indien de odds ratio onder de 1 ligt (de risicogroep heeft dan een kleinere kans dan de niet-risicogroep). Bij een odds ratio vanaf 0,5 is één min vermeld, bij een odds ratio vanaf 0,33 tot en met 0,5 zijn twee minnen, voor odds ratio's van 0,2 tot en met 0,33 zijn drie minnen vermeld en bij een odds ratio kleiner dan 0,2 vier minnen.

- 10 Deelname aan betaalde arbeid wordt in het conceptueel model als een onafhankelijke variabele gezien die de kans op sociale uitsluiting in casu een tekort aan sociale participatie, beïnvloedt. Hoewel niet helemaal zuiver, is dit kenmerk toch in de afhankelijke variabele opgenomen, namelijk als onderdeel van de indicator voor het ontbreken van maatschappelijke participatie.
- 11 In hoofdstuk 4 worden voor een aantal vergelijkbare variabelen resultaten gebaseerd op basis van het SEP'01. De percentages voor materiële deprivatiekenmerken liggen in het SEP wat lager. Hiervoor is een aantal redenen te noemen: op de eerste plaats gaat het bij het SEP om een panelonderzoek waarin de risicogroepen en in ieder geval de allochtonen ondervetegenwoordigd zijn; op de tweede plaats hebben de SEP-data betrekking op 2001 en het onderzoek Sociale Uitsluiting op 2003, een verschil van twee jaar waarin de financiële situatie van een deel van de huishoudens is verslechterd; op de derde plaats zijn sommige vragen iets anders geformuleerd (zo wordt er in het SEP gevraagd naar 'warm eten om de andere dag', terwijl in het onderzoek Sociale Uitsluiting wordt gevraagd naar dagelijks warm eten).
- 12 De 2% betalingsachterstand voor huur die onder tabel 7.4 staat vermeld heeft betrekking op de totale onderzoeksgroep, inclusief de huishoudens met een eigen woning. Wanneer alleen gekeken wordt naar de huurders gaat het om 4%. Dit spoort met gegevens van Aedes (2003): 3% van de huurders van woningcorporaties heeft een huurachterstand van meer dan één maand.
- 13 Voor bijna de helft van de ouders maakt het niet uit welk niveau de kinderen halen en ruim een kwart is er zeker van dat zij het gewenste niveau wel halen. Van degenen die een gewenst niveau noemen, noemt ruim de helft hbo/universitair niveau. Slechts een enkeling noemt een lbo/vmbo-niveau.
- 14 Deze zaken zijn over elk van de volgende instanties gevraagd: sociale dienst, UWV, CWI/arbeidsbureau, reïntegratiebedrijf, maatschappelijk werk, Riagg, bureau voor jeugdzorg, Raad voor de Kinderbescherming, instantie voor rechtsbijstand, politie, rechtbank/justitie; en indien allochtoon: vreemdelingendienst, COA, instantie voor inburgeringscursus.

8 Inkomen en gezondheid: een internationale vergelijking^{*}

S.E. Kooiker en J.M. Wildeboer Schut

8.1 Inleiding

Op het niveau van het individu lijkt ziekte vaak toevallig toe te slaan. Op het niveau van de gehele bevolking zijn echter duidelijke patronen waarneembaar waarbij tegenwoordig veel aandacht is voor verschillen in gezondheid die worden toegeschreven aan sociaal-economische factoren als beroep, opleiding en inkomen. In Nederland is vooral onderzoek gedaan naar de relatie tussen opleidingsniveau en gezondheid. Sociale klasse – op basis van beroep – is een typisch Brits begrip en aldaar verwerkt in de sterftestatistiek. Inkomen wordt in Nederland van minder belang geacht omdat de toegankelijkheid van de gezondheidszorg niet van het inkomen afhangt en omdat sociale voorzieningen een dempend effect hebben op de mogelijk negatieve effecten van inkomensverlies. Voor een publicatie als de *Armoedemonitor* is het niettemin wenselijk om ook aandacht te besteden aan de relatie tussen inkomen en gezondheid, vooral vanwege de discussie over de causale verbanden in deze relatie. Het hoofdstuk is voor een groot deel gebaseerd op *Income and health: a review of the literature and an empirical analysis*, een rapportage aan de EU ten behoeve van ‘The Social Situation in the European Union 2003’. Het hoofdstuk bestaat uit twee delen: een verkenning van de literatuur over de relatie tussen inkomen en gezondheid en een empirisch gedeelte gebaseerd op het ‘European Community Household Panel’ (ECHP).

8.2 Literatuurverkenning naar de relatie tussen inkomen en gezondheid

Het is al heel lang bekend dat er een relatie is tussen inkomen en gezondheid en dat de armen minder gezond zijn dan de rijken. Al in het midden van de negentiende eeuw wist men dat de sterfte in de arme buurten van Amsterdam 55% hoger lag dan in de gegoede buurten (Mackenbach 1994). In alle landen waarvoor de relatie tussen inkomen en gezondheid onderzocht is, zijn dergelijke verschillen steeds weer opnieuw aangetoond. De huidige onderzoeksinspanning naar de relatie tussen inkomen en gezondheid is echter vrij eenzijdig. Er vindt vooral onderzoek plaats in de rijke westerse landen en dan nog in het bijzonder in de Noord-Europese en de Angelsaksische landen: over de relatie tussen inkomen en gezondheid in Zuid-Europa is veel minder bekend. Hier bieden de analyses van de ECHP-data dan ook een welkome aanvulling.

* Dit hoofdstuk is een bijdrage van het SCP.

In de landen waar onderzoek naar de relatie tussen inkomen en gezondheid gedaan wordt, is ook landenvergelijkend naar deze relatie gekeken. De resultaten van deze onderzoeken worden hier in kort bestek weergegeven. Daarbij ligt voor de indicatoren van gezondheid de nadruk op algemene maten als levensverwachting, de – niet naar doodsoorzaken gespecificeerde – sterfte en indicatoren uit enquêteonderzoek als ‘ervaren gezondheid’ en de rapportage van chronische aandoeningen.

8.2.1 De aard van het verband tussen inkomen en gezondheid

Op zichzelf is het natuurlijk heel plausibel dat er een relatie is tussen inkomen en gezondheid. Voor individuen verschaft het inkomen de middelen voor een adequate vervulling van de eerste levensbehoeften en – waar nodig – om voldoende gezondheidszorg te kopen. Gezinnen met een goed en stabiel inkomen kunnen kinderen een fysieke en sociale omgeving bieden om gezond op te groeien. Landen met een economie die voldoende inkomen genereert, kunnen een gezondheidszorg van een goede kwaliteit instandhouden en zorgen voor een hygiënische leefomgeving, gezond voedsel enzovoort. In de andere richting is de relatie ook plausibel: een minder goede gezondheid betekent minder capaciteit om een goed inkomen te verwerven. Het is niet gek om te veronderstellen dat er op macroniveau sprake is van een wisselwerking waarbij meer (en beter gespreide) welvaart leidt tot een betere gezondheid die vervolgens weer de economische productie verhoogt.

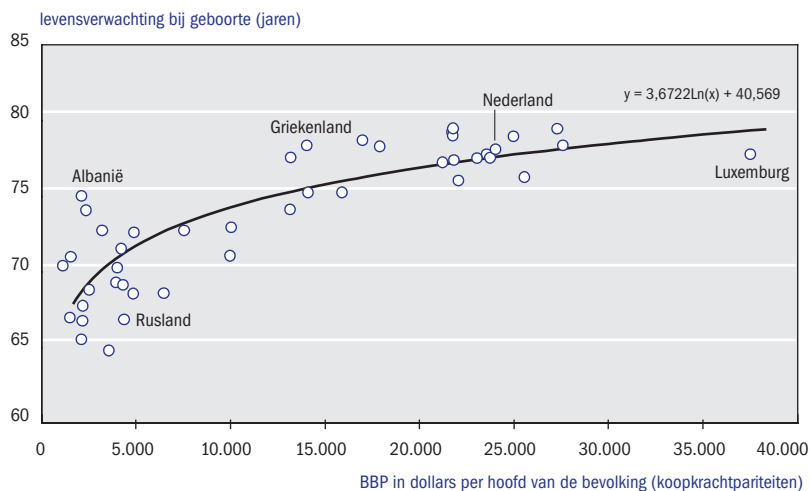
8.2.2 Inkomen en sterfte (levensverwachting)

Een strooidiagram met inkomen op de X-as en de levensverwachting op de Y-as is een van de eenvoudigste manieren om op macroniveau de relatie tussen inkomen en gezondheid in beeld te brengen. Verschillende onderzoekers hebben dergelijke grafieken geanalyseerd en ook de Wereldbank besteedt er in het jaarrapport van 1993 *Investing in health* aandacht aan (World Bank 1993). Aan de grafieken valt op dat er een kromlijinig verband bestaat tussen inkomen (bruto binnenlands product (BBP) per capita) en de te verwachten levensduur. De Wereldbank schrijft in 1993 dat de levensduur sterk stijgt met inkomen voor landen met lage inkomens (in 1991 gaat het om inkomens tot \$3000 in inkomenspariteiten). Voor landen met hogere inkomens is de stijging veel minder sterk. Een analyse voor 120 landen concludeert dat op basis van de logaritme van het BBP een goede voorspelling van de levensverwachting mogelijk is (83% verklaarde variantie), maar dat voor de 22 rijkste landen geldt dat het BBP nauwelijks nog een voorspellende waarde heeft voor de levensverwachting (11% verklaarde variantie) (Ellison 2002).

Figuur 8.1 reproduceert dit kromlijinig verband wanneer gegevens over de rijkere Europese landen naast die van het voormalig Oostblok worden gezet. Wat Nederland en andere EU-landen betreft, maakt de figuur duidelijk dat de verschillen in levensverwachting tussen bijvoorbeeld Griekenland en Luxemburg gering zijn, terwijl deze landen wel hemelsbreed in inkomen verschillen. Voor de voormalige Oostbloklanden

geldt dat bij soms vrij geringe verschillen in inkomen, er toch soms grote verschillen in levensverwachting zijn. Voor alle landen tezamen is de correlatie tussen BBP en levensverwachting 0,84.

Figuur 8.1. Samenhang tussen Bruto Binnenlands Product^a en de gemiddelde levensverwachting in Oost^b- en West-Europa (1997)

a In dollars per capita, gecorrigeerd voor koopkracht.

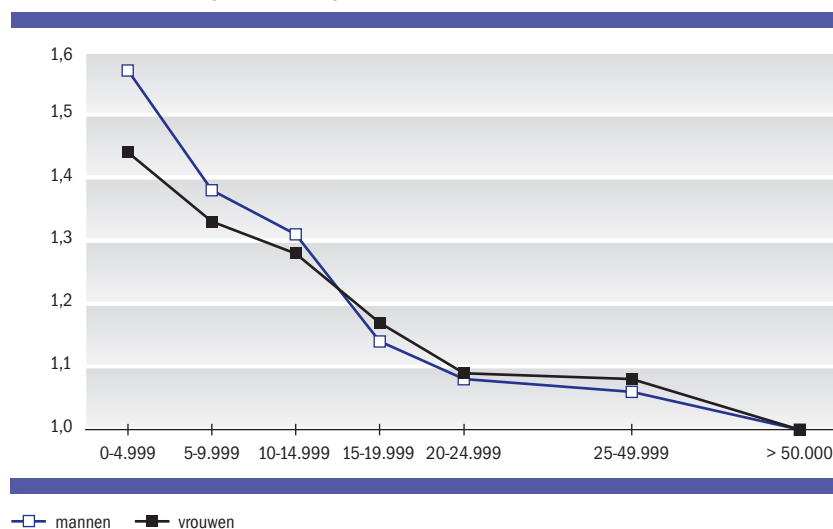
b Inclusief landen ontstaan uit de voormalige Sovjet-Unie.

Bron: WHO (European Health for All database)

Het kromlijnjige verband tussen inkomen en levensverwachting op het geaggregeerde niveau van landen is aanleiding om te veronderstellen dat met een toenemend nationaal inkomen de gezondheidswinst die met een extra euro of dollar gekocht kan worden, afneemt. Er is sprake van een afnemende meeropbrengst. Als dat binnen landen ook geldt voor het inkomen van individuen of huishoudens dan zou dat betekenen dat de armen – met een relatief slechte gezondheid – meer gezondheid kunnen kopen voor een extra euro dan de rijken, die meestal al een relatief goede gezondheid hebben. Met nog meer rijkdom kun je op een gegeven moment niet nog meer gezondheid kopen.¹

Amerikaanse onderzoekers die in longitudinaal onderzoek naar de individuele relatie tussen inkomen en sterfte hebben gekeken, vinden een dergelijk effect van een afnemende meeropbrengst van inkomen op de kans om te overlijden (Backlund et al. 1999). Voor de lagere inkomens (onder de \$22.500) geldt dat de sterfte bij een toenemend inkomen sterk afneemt, voor de hogere inkomens geldt dat veel minder.

Figuur 8.2 Sterfte^a naar inkomen^b in de Verenigde Staten (1979-1989), personen in de leeftijd van 25-64 jaar

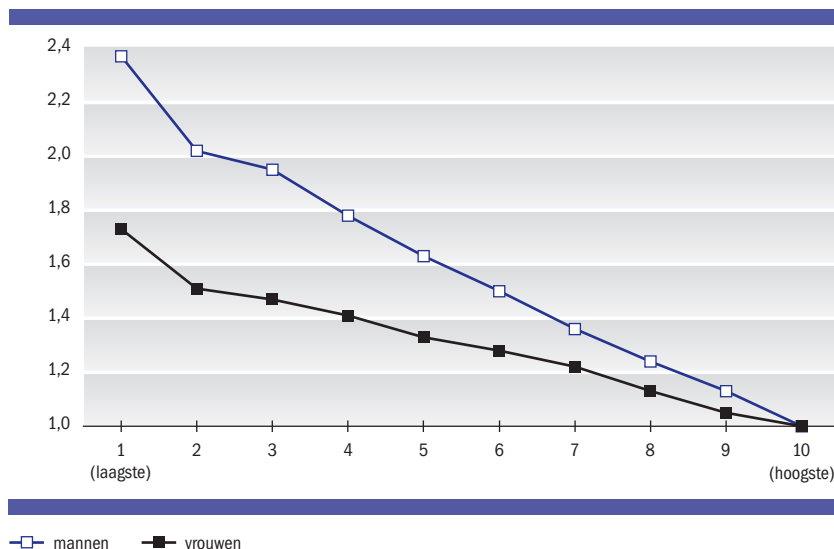
a Relatief risico om te overlijden ten opzichte van personen in de hoogste inkomensklasse gecontroleerd voor leeftijd, ras, huishoudenomvang, burgerlijke staat, werkzaam zijn, beroepsstatus (mannen) en opleidingsniveau.
b Gezinsinkomen in 7 (ongelijke) klassen in dollars van 1980.

Bron: Backlund, Sorlie en Johnson (1999)

De volgende stap in de redenering is dat het herverdelen van inkomen van boven naar beneden gezondheidswinst oplevert voor de bevolking als geheel. Immers de lagere inkomens kunnen met een extra euro meer gezondheid 'kopen' dan de hogere inkomens verliezen als ze een euro aan de lagere inkomens moeten afstaan. Mede om deze reden is dan ook door onderzoekers verondersteld dat een geringere inkomensongelijkheid een positief effect heeft op de levensverwachting. Aanvankelijk leek deze veronderstelling inderdaad met landenvergelijkend onderzoek bevestigd te worden (Wilkinson 1992). Het aantal landen dat vergeleken werd, was echter beperkt tot de negen landen waarvoor op dat moment gegevens beschikbaar waren over inkomensongelijkheid uit de *Luxemburg Income Study*. Inmiddels zijn er uit deze studie nieuwe gegevens over inkomensongelijkheid beschikbaar uit zestien landen. Dat laat zien dat er nauwelijks een verband is tussen de inkomensongelijkheid in die landen en de gemiddelde levensverwachting van de bevolking (Lynch et al. 2001). Kennelijk is de relatie tussen inkomen en sterfte of levensverwachting toch niet zo gemakkelijk te duiden als de figuren 8.1 en 8.2 doen vermoeden.

Een Fins onderzoek dat de sterfte onder drie miljoen personen van 30 jaar en ouder in de jaren negentig van de vorige eeuw is nagegaan, vindt een veel rechtlijniger verband tussen inkomen en sterfte dan het Amerikaanse onderzoek, waarbij moet worden aangetekend dat inkomen hier in decielen is ingedeeld (Martikainen et al. 2001).

Figuur 8.3 Sterfte^a naar inkomen^b in Finland (1991-1996), personen in de leeftijd van 30 jaar en ouder

a Relatief risico om te overlijden ten opzichte van personen in het hoogste inkomensdecil, gecontroleerd voor leeftijd.
b Besteedbaar huishoudinkomen gestandaardiseerd voor huishoudenomvang, in decielen.

Bron: Martikainen et al. (2001)

Zij rapporteren dat de variatie in sterfte tussen de inkomensdecielen voor 96% verklaard wordt door een lineaire trend en spreken het vermoeden uit dat relatief kleine inkomensverschillen en de Scandinavische verzorgingsstaat er de oorzaak van zouden kunnen zijn dat er geen sterke curvi-lineaire toename is van de sterfte in de laagste inkomensgroepen. Overigens is het wel opvallend dat de sterfte tussen hoge en lage inkomens met een factor twee verschilt. In een andere Scandinavische verzorgingsstaat, Denemarken, worden vergelijkbaar grote verschillen in sterfte naar inkomen gevonden (Osler et al. 2002). Kennelijk betekent een relatief kleine inkomensongelijkheid niet dat de verschillen in sterfte tussen de lage en hoge inkomensgroepen dus ook klein zijn. In een eerdere publicatie waarin naar de relatie tussen inkomensongelijkheid en ervaren gezondheid gekeken is, was juist wel geconcludeerd dat de gezondheidsverschillen kleiner zijn in landen met kleine inkomensverschillen (Van Doorslaer et al. 1997).

8.2.3 Inkomen en gerapporteerde gezondheid in Nederland

Longitudinale onderzoeken naar de relatie tussen inkomen en sterfte zijn schaars en er is nauwelijks Nederlands onderzoek dat hier gerapporteerd kan worden. Voor Nederland is slechts een klein onderzoek bekend onder 1583 mannelijke Amsterdamse ambtenaren in de leeftijd van 40-65 jaar (Aben en Mares 1987). Onder deze ambtenaren van wie de loonschaal in 1953-1954 bekend was, bleek de sterfte na 25 jaar de ver-

wachte verschillen te laten zien. Voor de hoogste inkomenscategorie was de sterfte 25 jaar later 10% lager dan voor de laagste inkomenscategorie. Wellicht vanwege het geringe aantal personen was de gevonden p-waarde echter niet significant ($p = 0,06$). Veel onderzoek naar de relatie tussen inkomen en gezondheid is cross-sectioneel en gebruikt gezondheidsindicatoren die gebaseerd zijn op enquêtes. In Nederland is de relatie tussen inkomen en gezondheid cross-sectioneel onderzocht aan de hand van een deel van gegevens uit het GLOBE-onderzoek uit de regio Eindhoven. Hierover is gerapporteerd in een publicatie over armoede uit 1998 (Stronks en Mackenbach 1998) en in Stronks et al. (1998). De laagste inkomens rapporteren aanmerkelijk vaker een slechtere gezondheid dan de hoogste inkomens (odds ratio = 3,13). Het verband tussen inkomen en gerapporteerde chronische aandoeningen bleek echter veel minder sterk.

Met de CBS-gegevens van de gezondheidsenquête en POLS is naar trends in de tijd gekeken in de relatie tussen enerzijds het inkomen en anderzijds de ervaren gezondheid en andere gezondheidsindicatoren als de aanwezigheid van chronische aandoeningen (Konings-Dalstra en Kunst 2000). Het verband tussen inkomen en ervaren gezondheid is over het algemeen sterker dan tussen inkomen en de rapportage van chronische aandoeningen. Tussen 1981 en 1999 zijn de aan inkomen gerelateerde verschillen in ervaren gezondheid toegenomen, zoals tabel 8.1 laat zien.

De trend laat zien dat de ervaren gezondheid van bijna alle mannen verbeterd is, alleen voor de mannen met de laagste inkomens is er eerder een toename dan een afname in het percentage dat een 'minder dan goede' gezondheid rapporteert. Voor de vrouwen geldt dat de gezondheid van de vrouwen in het laagste inkomensquintiel duidelijk verslechterd is. De gezondheidsverschillen tussen de laagste en de hoogste inkomens zijn per kolom uitgedrukt in twee maten van samenhang: de odds ratio en de Relatieve Index voor ongelijkheid (RII = een iets aangepaste odds ratio). Beide geven weer hoeveel groter de kans is op een minder dan goede gezondheid voor de laagste ten opzichte van de hoogste inkomens. Met de name de laatstgenoemde maat laat een toename van de ongelijkheid zien.

Hetzelfde onderzoek rapporteert dat er geen duidelijke trend is in inkomensongelijkheid tussen 1981 en 1999 als deze in de ratio p20/p80 (inkomen laagste quintiel / inkomen hoogste quintiel) wordt uitgedrukt. Het SCP rapporteert dat de inkomensongelijkheid toenam tussen 1985 en 1990, en tussen 1992 en 1993. Van 1990 tot 1992 en vanaf 1993 is de inkomensongelijkheid gelijk gebleven (Pommer et al. 2003).

Tabel 8.1 Percentage respondentent met een 'minder dan goed' ervaren gezondheid naar inkomen, 1981-1999. Respondenten van 18 jaar en ouder. Steekproef uit de niet-institutionele bevolking (in procenten)

inkomen in quintielen	1981- 1984	1985- 1988	1989- 1992	1993- 1996	1997- 1999	trend (richtings- coëfficiënt) ^a
mannen						
I (laag)	30,9	27,3	29,8	32	31,9	<u>1,03</u>
II	26,8	21,9	23,3	23,4	21,9	<u>0,95</u>
III	23,7	17,6	21,3	19,2	18,3	<u>0,93</u>
IV	18,4	17	16,4	14,9	14,6	<u>0,92</u>
V (hoog)	14,5	11,9	11,3	10,8	11,4	<u>0,92</u>
totaal	22,9	19,2	20,3	19,9	19,6	
proc. verschil I-V	16,4	15,4	18,5	21,2	20,5	
odds ratio	2,8	3,16	3,7	4,23	4,04	
RII ^b	3,58	3,63	4,42	5,89	5,6	p < 0,001
vrouwen						
I (laag)	31,1	28,7	28,2	34,8	36,9	<u>1,08</u>
II	29,2	26	26,5	25,4	32,7	1,04
III	26,1	24,5	25	23,7	25,8	0,99
IV	25,2	21,2	21,1	23,5	23,4	0,98
V (hoog)	19,8	17,3	17,2	18,5	18	0,99
totaal	26,5	23,4	23,6	25,4	27,4	
proc. verschil I-V	11,3	11,4	11	16,3	18,9	
odds ratio	1,89	2,1	1,95	2,55	2,81	
RII	2,02	2,3	2,27	2,92	3,66	p < 0,001

a De onderstreepte waarde voor de richtingscoëfficiënt geeft aan dat het 95%-betrouwbaarheidsinterval niet de waarde 1 omvat en dus significant van 1 (geen verband) verschilt.

b RII = Relative Index Inequality.

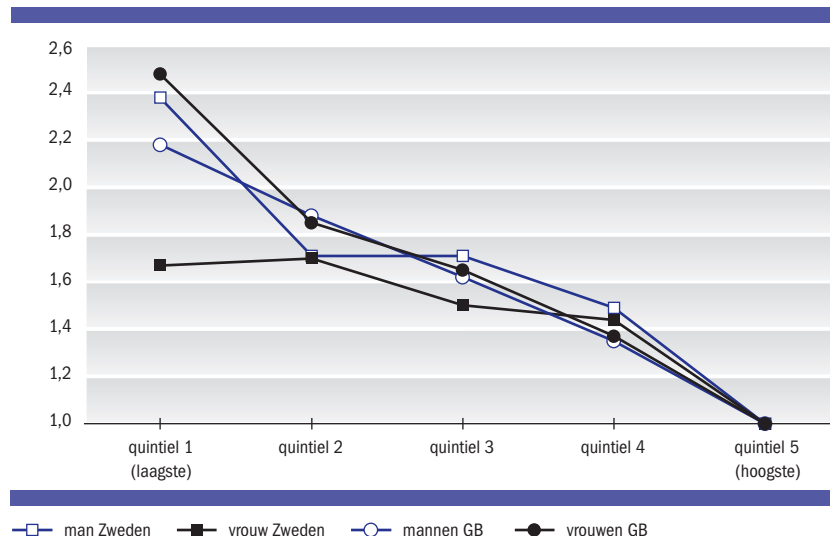
Bron: Konings-Dalstra et al. (2000; tabel overgenomen uit het rapport *Monitoring van ontwikkelingen in sociaal-economische gezondheidsverschillen in Nederland aan de van CBS persoonsenquête*s (tabel 4)) SCP-bewerking

8.2.4 Inkomen en gerapporteerde gezondheid elders in Europa

Ook in andere landen in Europa levert enquêteonderzoek een vergelijkbaar beeld op: een lager inkomen gaat gepaard met een minder goede gezondheid. Gepubliceerde onderzoeken zijn er uit de Scandinavische landen, Duitsland, Groot-Brittannië en Oostenrijk (Åberg Yngwe et al. 2001; Rahkonen et al. 2002; Helmert et al. 1997; Freidl et al. 2001). Er zijn nauwelijks publicaties bekend uit de Zuid-Europese landen, maar ook niet uit Frankrijk en België. Voor deze landen bieden de gegevens van de ECHP dus een welkome aanvulling. Niet alle resultaten voor de verschillende landen worden hier weergegeven. Vermeldenswaard is wellicht een onderzoek waarin de ervaren gezondheid in Zweden en Groot-Brittannië wordt vergeleken (Åberg Yngwe

et al., 2001). Bekend is dat de inkomensverschillen in Groot-Brittannië groter zijn dan in Zweden. Zowel in Groot-Brittannië als in Zweden bestaan echter gezondheidsverschillen die aan inkomen gerelateerd zijn (zie figuur 8.4).

Figuur 8.4 Samenhang tussen inkomen^a en de ervaren gezondheid 'minder dan goed' in Zweden en Groot-Brittannië (1992-1995) voor personen in de leeftijd van 25-64 jaar, (in odds ratio's^b)

a. Besteedbaar huishoudinkomen gestandaardiseerd voor huishoudenomvang, in quintielen, hoogste quintiel is referentiecategorie.

b. Gecontroleerd voor leeftijd, burgerlijke staat en al dan niet in buitenland geboren.

Bron: Åberg Yngwe et al. (2001)

Zeker voor de midden en hogere inkomensgroepen zijn de overeenkomsten sterk. Voor het laagste inkomensquintiel geldt dat met name Zweedse vrouwen relatief positief rapporteren over de eigen gezondheid terwijl Zweedse mannen en Britse vrouwen juist een grote kans hebben op een minder dan goede gezondheid.

Wat de trendmatige ontwikkelingen betreft, is in Groot-Brittannië net als in Nederland sprake van een toename van de aan inkomen gerelateerde ongelijkheid in ervaren gezondheid (Gravelle en Sutton 2003). De toename wordt toegeschreven aan een toename van zowel de inkomensongelijkheid als van het gemiddelde inkomen. In het begin van de jaren tachtig was de toename van de inkomensongelijkheid de belangrijkste factor, daarna de toename van het 'gedeelte van de gezondheid dat aan inkomen toe te schrijven is', wat te maken heeft met de stijging van het gemiddelde inkomen.

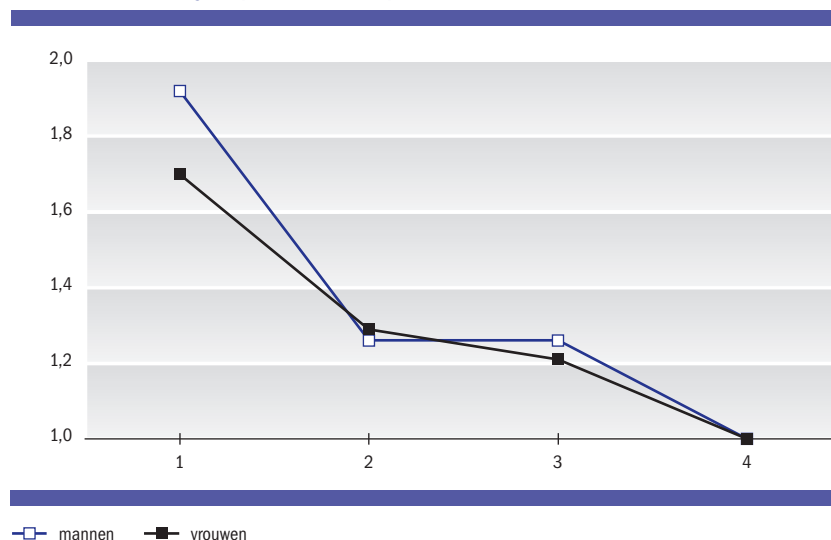
8.2.5 Armoede en gezondheid

In de relatie tussen inkomen en gezondheid neemt armoede een aparte plaats in. Het

is te verwachten dat mensen met een inkomen onder de armoedegrens te kampen hebben met een bijzonder slechte gezondheid. De hiervoor genoemde onderzoeken naar sterfte en ervaren gezondheid wijzen vaak op een slechtere gezondheid voor de laagste inkomenscategorie. Zo laat figuur 8.4 zien dat in Zweden de mannen en in Groot-Brittannië de vrouwen uit de laagste inkomenscategorie een relatief slechte gezondheid rapporteren. Of dat in beide landen aan armoede ligt, is de vraag. Bedacht moet worden dat armoede veel meer voorkomt in Groot-Brittannië dan in Zweden. In Zweden behoort ongeveer 4% van de personen in de sociale klasse 'handarbeid ongekwalificeerd' tot de armen en in Groot-Brittannië is dat meer dan een kwart van de personen in dezelfde sociale klasse. Op basis van de data die voor figuur 8.4 gebruikt zijn, is de verklaringskracht van armoede voor gezondheidsverschillen nagegaan. Deze is veel groter in Groot-Brittannië dan in Zweden. In Groot-Brittannië bedraagt die 22% voor Britse vrouwen en 8% voor Britse mannen, voor Zweden is die echter bijna nihil (mannen 2,5%, vrouwen 0%) (Åberg Yngwe et al. 2001).

Een Duitse publicatie over de gezondheidssituatie in de jaren 1984-1992 van mensen onder de armoedegrens (de armoedegrens werd gesteld op 50% van het gemiddelde inkomen in West-Duitsland) laat voor deze groep een opvallend verhoogde kans zien om een minder dan goede gezondheid te rapporteren (Helmert et al. 1997).

Figuur 8.5 Samenhing tussen inkomen^a en de ervaren gezondheid 'minder dan goed' of 'slecht' in West-Duitsland (1984-1992) voor personen in de leeftijd van 25-69 jaar (in odds ratio's^b)

a Netto huishoudinkomen gestandaardiseerd voor huishoudenomvang, in 4 inkomensklassen: (1) onder de armoedegrens (50% gem. inkomen); (2) tussen gem. inkomen en 50% daaronder; (3) tussen gem. inkomen en 100% daarboven; (4) 100% of meer boven gem. inkomen (referentie categorie).

b Gecontroleerd voor leeftijd, figuur geeft 'Prevalence odds ratios' weer.

Bron: Helmert et al. (1997)

De odds ratio's van nog geen twee zijn echter vrij laag. Is dat anders in Oost-Duitsland? Een Duitse publicatie met gegevens uit zowel Oost als West stelt vast dat inkomensgerelateerde gezondheidsverschillen in beide delen van Duitsland bestaan, maar dat geen sprake is van sterke verschillen tussen beide delen (Mielck et al. 2000).

Wel zijn de odds ratio's hoger wanneer het oordeel over de eigen gezondheid van personen in het hoogste en het laagste inkomensquintiel met elkaar vergeleken worden. Vooral Oost-Duitse mannen in het laagste inkomensquintiel hebben een relatief grote kans op een minder dan goede of slechte gezondheid. De odds ratio is 4,05 in Oost-Duitsland en 3,28 in West-Duitsland, waarbij moet worden aangetekend dat de betrouwbaarheidsintervallen rond deze schattingen vrij groot zijn.

In de relatie tussen armoede en gezondheid speelt niet alleen het lage inkomensniveau een rol maar ook de duur van de armoede. Voor Groot-Brittannië vinden Benzeval en Judge (2001) dat de kans op een slechte gezondheid toeneemt als verschillende jaren in armoede geleefd wordt. Ook in de Verenigde Staten blijkt vooral langdurige armoede en, voor de middeninkomens, een neergang in het inkomen tot een verhoogde sterfte te leiden (McDonough et al. 1997). In het empirische gedeelte van dit hoofdstuk wordt voor tien Europese landen naar de relatie tussen 'pendel'-armoede en ervaren gezondheid gekeken.

Een andere invalshoek voor de relatie tussen armoede en gezondheid is de financiële situatie van mensen met een minder goede gezondheid onder de loep te nemen. Aan de hand van de eerdergenoemde gegevens uit de regio Eindhoven is gekeken of mensen met een chronische ziekte ook vaker arm zijn (Van Agt et al. 2000). Dat bleek inderdaad het geval te zijn. Onder de chronisch zieken was 14% arm (inkomen onder het sociaal minimum) tegenover 5% onder de niet-chronisch zieken (beide groepen: 25-75 jaar). Uit het patiëntenpanel chronisch zieken komt het volgende beeld naar voren. In 2000 bedroeg het gestandaardiseerd netto-inkomen van mensen van 25 jaar en ouder met een chronische aandoening 1098 euro per maand, terwijl voor de gehele bevolking van 25 jaar en ouder het gestandaardiseerde netto-inkomen in die periode 1475 euro per maand bedroeg (Rijken et al. 2002).

8.2.6 Causale relatie tussen inkomen en gezondheid

Het 'omdraaien' van de relatie tussen inkomen en gezondheid stelt de vraag aan de orde in hoeverre een slechte gezondheid verantwoordelijk is voor een laag inkomen. Dat zou het geval kunnen zijn als de verdiencapaciteit bij een slechte gezondheid kleiner is, of omdat een gezondheidsverslechtering tot een (relatieve) inkomensdaling leidt.

In de literatuur over dit onderwerp is er een vrij brede consensus dat de invloed van inkomen op gezondheid belangrijker is dan de invloed van gezondheid op inkomen

(Van Doorslaer 2001: 74). Het is de vraag of dat helemaal terecht is. In ieder geval is er meer onderzoek gedaan naar de effecten op gezondheid van verschillen in inkomen of andere aspecten van sociale status dan naar de mate waarin gezondheid juist de sociale status beïnvloedt. Daarbij komt dat veel onderzoek, ook in Nederland, sociale status opvat als het opleidingsniveau en dat zal gewoonlijk na het bereiken van de volwassen leeftijd niet meer veel stijgen of dalen. Zo gezien zal de invloed van gezondheid op de sociaal-economische status (SES) gering zijn. Dat de aandacht vooral is gericht op opleiding komt voort uit het feit dat een lager opleidingsniveau samengaat met een reeks van determinanten die voor een slechtere gezondheid verantwoordelijk zijn: meer riskante gewoonten, meer gezondheidsrisico's op het werk, minder kennis van de gezondheidszorg en minder vaardigheden om met stress om te gaan. Het beleid gericht op het verkleinen van de aan SES gerelateerde gezondheidsverschillen wil vooral in deze determinanten 'ingrijpen'.

Wanneer echter naar inkomen als indicator voor sociale status wordt gekeken is het wel belangrijk om naar mogelijke inkomenseffecten van (een verslechterende) gezondheid te kijken. Recentelijk hebben twee econometristen panelgegevens uit de Verenigde Staten en Nederland met elkaar vergeleken en het verband tussen inkomen en gezondheid in beide richtingen onderzocht voor personen van 51-64 jaar (Hurd en Kapteyn 2003). De gegevens zijn verzameld in de jaren negentig van de vorige eeuw, voor Nederland van 1993 t/m 1998, voor de Verenigde Staten van 1992 t/m 2000. Er is niet alleen naar inkomen gekeken maar ook naar het vermogen (wealth). Hun onderzoek richtte zich in essentie op twee vragen:

- 1 In welke mate verschilt de verandering in gezondheid die de ondervraagden in de loop der tijd meemaken, naar gelang de inkomens- en vermogenspositie aan het begin van de gegevensverzameling?
- 2 In welke mate verschilt de verandering in vermogen en inkomen in de loop der tijd, naargelang de gezondheidstoestand aan het begin?

Om met de laatste vraag te beginnen: voor de Verenigde Staten wordt gevonden dat de vermogensontwikkeling van mensen met een slechte gezondheid (poor health) in twee jaar ongeveer 16% achterblijft bij de mensen met een uitstekende gezondheid (excellent health).² In Nederland is dit effect beduidend kleiner: de vermogensontwikkeling van mensen met een vrij slechte gezondheid (not so good/bad) blijft jaarlijks 3,6% achter bij de vermogensontwikkeling van mensen uit de meest gezonde categorie. Voor de inkomensontwikkeling worden nauwelijks significante effecten gevonden voor de Verenigde Staten maar wel voor Nederland. Dat komt vooral omdat de inkomensontwikkeling van mensen met een (erg) slechte gezondheid (poor/very bad) in Nederland jaarlijks ongeveer 5% achterblijft bij de inkomensontwikkeling van mensen uit de meest gezonde categorie. De effecten van inkomen en vermogen op de gezondheidsverandering – vraag 1 uit dit onderzoek – zijn veel groter in de Verenigde Staten dan in Nederland. In de Verenigde Staten zijn tien odds ratio's groter dan 2, in Nederland slechts één.

De Nederlandse odds ratio van 2,27 wordt gevonden als de gezondheidsontwikkeling van de rijkste met de armste categorie vergeleken wordt (hoog in vermogen en inkomen vergeleken met laag in vermogen en inkomen) voor personen met een matige gezondheid (fair health) aan het begin van de dataverzameling. De rijkste categorie is dus ongeveer tweemaal zo succesvol in het verbeteren van de gezondheid – of het voorkomen van verslechtering – als de armste categorie. Opvallend is verder dat ook in Nederland voor de ontwikkeling in gezondheid het vermogen over het algemeen belangrijker is dan het inkomen.

8.3 *Inkomen en gezondheid in het ECHP*

Naast literatuuronderzoek worden in dit hoofdstuk de resultaten gepresenteerd van analyses die zijn gebaseerd op gegevens uit het 'European Community Household Panel' (ECHP). Het statistisch bureau van de EU, Eurostat, is dit onderzoek gestart om een dataset te creëren met vergelijkbare gegevens uit alle EU-landen over inkomen, armoede, arbeidsdeelname en sociale uitsluiting van privé-huishoudens. Aan personen van 16 jaar en ouder zijn vragen gesteld over zowel individuele als huishoudkenmerken. Ook is er naar verschillende aspecten van gezondheid gevraagd. In dit hoofdstuk wordt gebruikgemaakt van de antwoorden op de vraag naar de ervaren gezondheid en de vraag naar de aanwezigheid van enigerlei chronisch fysieke of mentale aandoening, ziekte of beperking. Voor de ervaren gezondheid werd de gebruikelijke tweedeling in (zeer)goed versus slecht tot redelijk gehanteerd. De vraag naar de aanwezigheid van chronische aandoeningen werd met een simpel ja/nee beantwoord. Het panel is gehouden vanaf 1994. Aanvankelijk was de deelname beperkt tot de twaalf landen die in 1994 deel uitmaakten van de EU. Nadien is deelname gevolgd van Oostenrijk (vanaf 1995), Finland (vanaf 1996) en Zweden (vanaf 1997). In dit hoofdstuk worden voor de gezondheidskenmerken de gegevens uit 1999 gebruikt en voor de gegevens over inkomen en armoede die uit de periode 1993-1998 (retrospectief gevraagd in 1994-1999 over het voorgaande jaar).³

In dit hoofdstuk wordt voor dertien landen (zonder Zweden) gekeken naar de relatie van inkomen of armoede met de subjectieve gezondheid, of de aanwezigheid van chronische ziekten. Vervolgens is voor elf landen (zonder Finland en Oostenrijk) de voorspellende waarde van pendelarmoede op deze gezondheidsindicatoren nagegaan. De armoedegrens is gesteld op 60% van het mediane inkomen.⁴ Het inkomen is voor huishoudensomvang gecorrigeerd.

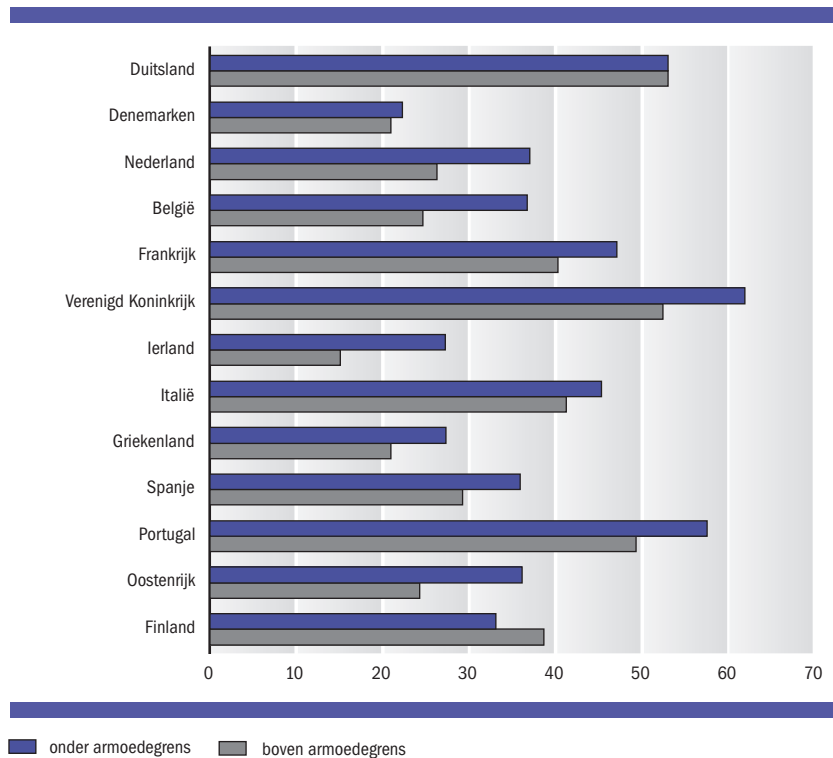
De hier gepresenteerde analyses zijn vooral beschrijvend van aard. Het was niet de bedoeling om de waarde van de gezondheidsindicatoren te verklaren uit een hele reeks van mogelijke determinanten. Wel is in de weergave van de relatie tussen inkomen en gezondheid gecorrigeerd voor leeftijd en sekse, omdat dit de meest voor de hand liggende verstoringen zijn. De analyses zijn uitgevoerd met STATA. Hiermee is het mogelijk te corrigeren voor de mogelijke correlatie in gezondheid tus-

sen leden van het huishouden. Deze correlatie kan bijvoorbeeld worden veroorzaakt door gemeenschappelijke genetische factoren, eenzelfde gezondheidscultuur of een gezamenlijke verzekering.

8.3.1 Indicatoren van gezondheid en armoede

De figuren 8.6 en 8.7 geven in beschrijvende zin weer hoe armen en niet-armen hun eigen gezondheid inschatten en welk percentage van hen chronische aandoeningen rapporteert. Om beide groepen per land te kunnen vergelijken zijn deze wat betreft geslachtsverdeling en daarbinnen naar leeftijdsopbouw aan elkaar gelijk gemaakt.

Figuur 8.6 Ervaren gezondheid 'minder dan goed' zoals gerapporteerd in 1999 door personen met een besteedbaar inkomen wel en niet onder de armoedegrens (60% van mediane inkomen)^a, in procenten

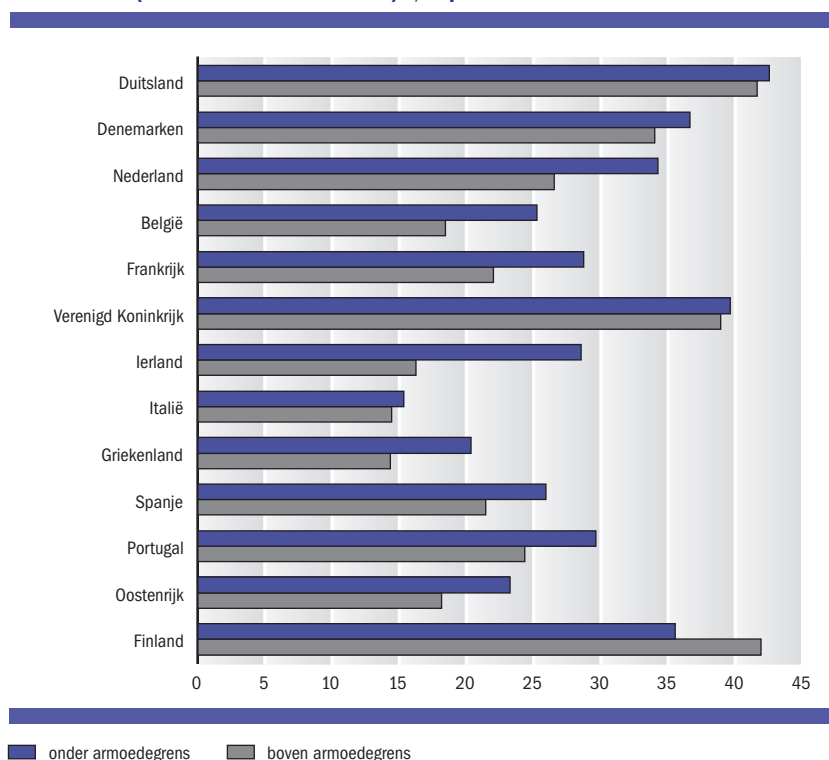
a De weergegeven percentages zijn per land gecorrigeerd voor verschillen tussen 'armen' en 'niet armen' in leeftijdsopbouw en m/v verdeling.

Bron: European Community Household Panel

Tussen de landen bestaan forse verschillen. Opvallend grote gezondheidsverschillen tussen arm en niet-arm zijn er in Ierland en in iets mindere mate in België, Oostenrijk en Nederland. In Griekenland zijn er vrij grote verschillen tussen arm en niet-arm in

de rapportage van chronische aandoeningen. In Duitsland, Denemarken en Italië worden kleine gezondheidsverschillen gerapporteerd. De armen uit het Verenigd Koninkrijk rapporteren het minst gunstig over hun eigen gezondheid. In dat land is echter weinig verschil tussen arm en niet-arm in de rapportage van chronische aandoeningen. De resultaten voor Finland zijn tegen de verwachting in en moeilijk interpreteerbaar.

Figuur 8.7 De aanwezigheid van (tenminste) een 'chronische fysieke of mentale aandoening, ziekte of beperking', zoals gerapporteerd in 1999 door personen met een besteedbaar inkomen wel en niet onder de armoedegrens (60% van mediane inkomen)^a, in procenten

a De weergegeven percentages zijn per land gecorrigeerd voor verschillen tussen 'armen' en 'niet armen' in leeftijdsopbouw en m/v verdeling.

Bron: European Community Household Panel

Wat verder opvalt, is dat er grote verschillen tussen landen bestaan in de rapportage over de eigen gezondheid. De Denen rapporteren een veel gunstiger ervaren gezondheid dan de Duitsers, terwijl de levensverwachting van de Denen achterblijft bij die van de Duitsers (76,5 versus 78,4 jaar). Verder rapporteren veel meer Duitsers dan Italianen een chronische aandoening of beperking en ook dat verschil lijkt niet terug te voeren op 'objectieve' verschillen in gezondheid.

8.3.2 Inkomen en ervaren gezondheid

Tabel 8.2 geeft weer hoe de kans op een ‘minder dan goed’ ervaren gezondheid verschilt, als respondenten in het laagste inkomensquintiel vergeleken worden met respondenten in de hogere inkomensquintielen. Deze vergelijking is weergegeven met behulp van odds ratio's. Deze geven aan in hoeverre de kans op een minder dan goed ervaren gezondheid toeneemt (odds ratio > 1) of afneemt (odds ratio < 1) ten opzichte van de referentiecategorie, die hier bestaat uit de respondenten in het laagste inkomensquintiel.

Tabel 8.2 Inkomen en de kans op een ervaren gezondheid ‘minder dan goed’ uitgedrukt in odds ratio's^a met controle voor leeftijd (≥ 16 jaar) en geslacht (1999). Referentiecategorie is het laagste inkomensquintiel, met odds ratio 1. Inkomen: gemiddeld reëel besteedbaar huishoudinkomen 1993-1998 (gestandaardiseerd)

	quintiel			
	2	3	4	5
Duitsland	0,95	0,87	0,69	0,59
Denemarken	0,97	0,91	0,66	0,53
Nederland	0,66	0,61	0,48	0,41
België	0,81	0,65	0,47	0,52
Frankrijk	0,71	0,67	0,58	0,51
Verenigd Koninkrijk	0,80	0,60	0,54	0,42
Ierland	1,03	0,61	0,52	0,33
Italië	0,87	0,80	0,72	0,67
Griekenland	0,90	0,77	0,58	0,36
Spanje	0,93	0,82	0,60	0,39
Portugal	0,82	0,67	0,55	0,28
Oostenrijk	0,63	0,56	0,50	0,30
Finland	0,89	0,81	0,71	0,52

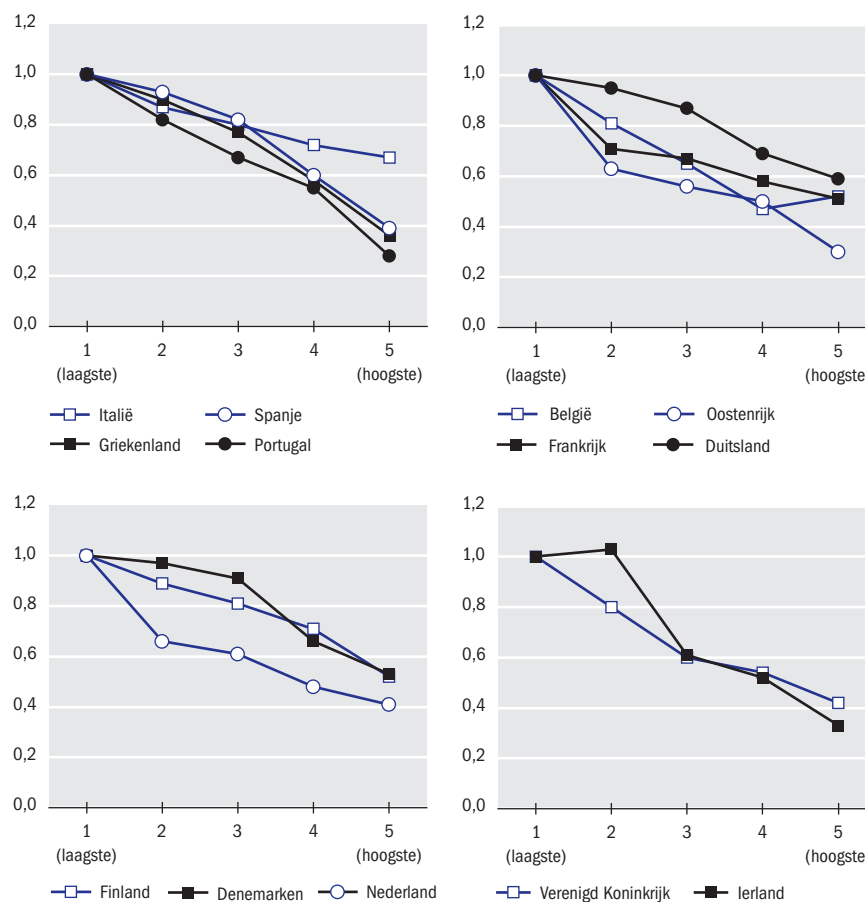
a Odds ratio's significant op 5%-niveau zijn vet weergegeven.

Bron: ECHP

Een vergelijking van de odds ratio's wordt gemakkelijker als het verloop ervan over de inkomenscategorieën wordt weergegeven in grafieken. Daarbij wordt de volgende typologie van verzorgingsstaten als uitgangspunt genomen:

- 1 mediterraan: Italië, Spanje Portugal, Griekenland;
- 2 sociaal-democratisch: Finland, Denemarken, Nederland;
- 3 corporatistisch: Oostenrijk, Duitsland, België, Frankrijk;
- 4 liberaal: Ierland en Verenigd Koninkrijk.

Figuur 8.8 Samenhang tussen inkomen^a en de ervaren gezondheid 'minder dan goed' in 13 landen van de Europese Unie voor personen van 16 jaar en ouder (1999), in odds ratio's^b

a Gemiddeld besteedbaar huishoudinkomen (1993-1998) gestandaardiseerd naar huishoudenomvang, in quintielen, laagste quintiel is referentiecategorie.

b Gecontroleerd voor leeftijd en geslacht.

Bron: European Community Household Panel

Het patroon van een afnemende kans op een 'minder dan goed' ervaren gezondheid in de hogere inkomensquintielen is in alle Zuid-Europese landen zichtbaar. Italië wijkt echter duidelijk af met een minder steil verloop van deze kans. De inkomensgerelateerde gezondheidsverschillen zijn hier dus relatief klein. Portugal heeft de sterkste inkomensgerelateerde gezondheidsverschillen.

Een vergelijking tussen de sociaal-democratische verzorgingsstaten leert dat Finland en Denemarken erg op elkaar lijken als het om de samenhang tussen inkomen en gezondheid gaat, maar dat Nederland daar in ongunstige zin van afwijkt. In Nederland is vooral het verschil tussen het laagste en tweede inkomensquintiel opvallend. In het tweede inkomensquintiel is de kans op een minder dan goed ervaren gezondheid veel minder groot dan in het eerste quintiel. In de daaropvolgende inkomensquintielen neemt de kans op de rapportage van een minder dan goede gezondheid geleidelijk verder af. De conclusie kan zijn dat de laagste inkomens zich in Nederland onderscheiden met een relatief veel slechter ervaren gezondheid dan de vergelijkbare landen Denemarken en Finland.

Onder de corporatistische verzorgingsstaten valt Oostenrijk op met een relatief ongunstig gezondheidsprofiel en buurland Duitsland juist met een relatief gunstig profiel.

De belangrijkste verschillen tussen Ierland en het Verenigd Koninkrijk zijn dat in Ierland het laagste en daaropvolgende inkomensquintiel erg op elkaar lijken met een relatief slecht ervaren gezondheid. Pas bij de inkomens daarboven wordt de ervaren gezondheid beduidend beter.

8.3.3 Inkomen en chronische aandoeningen

De rapportage van chronische aandoeningen hangt iets minder sterk met inkomen samen dan de inschatting van de eigen gezondheid. De verschillen tussen het laagste en tweede inkomensquintiel zijn, op één uitzondering na, niet significant. Deze uitzondering is Nederland waar ook voor de rapportage van chronische aandoeningen al een vrij groot verschil bestaat tussen het laagste inkomensquintiel en het daaropvolgende.

Tabel 8.3 Inkomen en de kans op rapportage van één of meer chronische aandoeningen uitgedrukt in odds ratio's^a met controle voor leeftijd (≥ 16 jaar) en sekse (1999). Referentiecategorie is het laagste inkomensquintiel met odds ratio 1. Inkomen: gemiddeld reëel besteedbaar huishoudinkomen 1993-1998 (gestandaardiseerd).

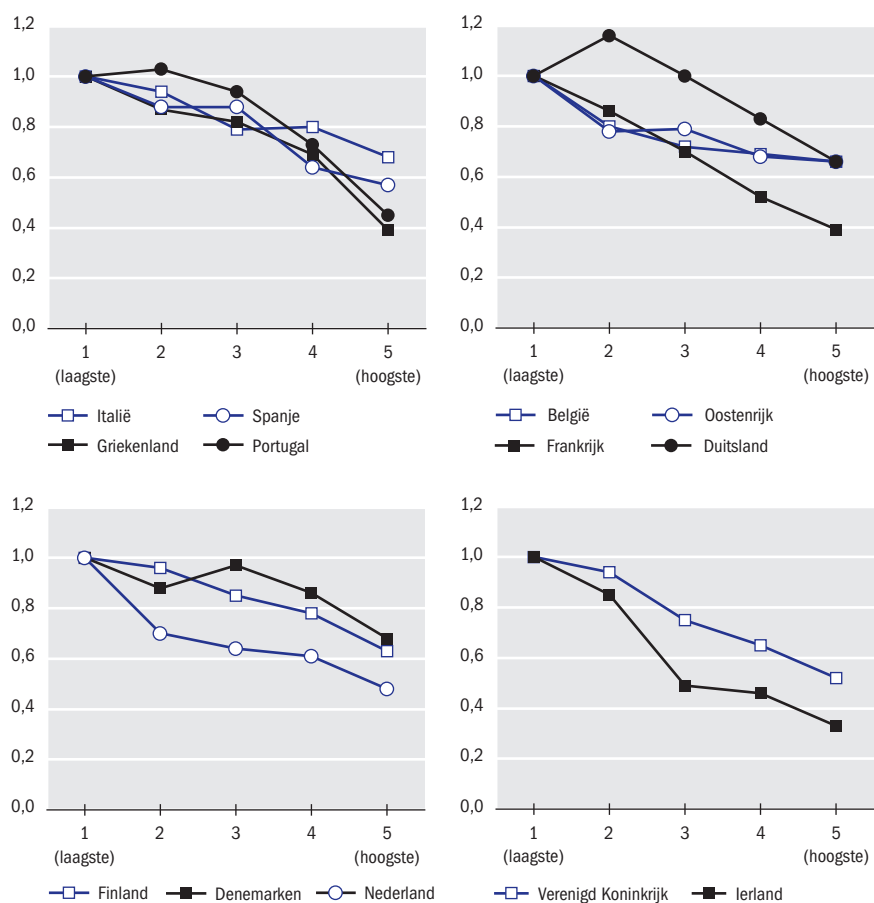
	quintiel			
	2	3	4	5
Duitsland	1,16	1,00	0,83	0,66
Denemarken	0,88	0,97	0,86	0,68
Nederland	0,70	0,64	0,61	0,48
België	0,80	0,72	0,69	0,66
Frankrijk	0,86	0,70	0,52	0,39
Verenigd Koninkrijk	0,94	0,75	0,65	0,52
Ierland	0,85	0,49	0,46	0,33
Italië	0,94	0,79	0,80	0,68
Griekenland	0,87	0,82	0,69	0,39
Spanje	0,88	0,88	0,64	0,57
Portugal	1,03	0,94	0,73	0,45
Oostenrijk	0,78	0,79	0,68	0,66
Finland	0,96	0,85	0,78	0,63

a Odds ratio's significant op 5%-niveau zijn vet weergegeven.

Bron: ECHP

Ook voor de kans op de rapportage van chronische aandoeningen kunnen de odds ratio's in grafieken worden weergegeven. Bij de Zuid-Europese landen is Italië opnieuw het land met de kleinste gezondheidsverschillen tussen lage en hoge inkomens. Met name in Griekenland maar ook in Portugal zijn de verschillen veel groter.

Figuur 8.9 Samenhang tussen inkomen^a en (tenminste) een 'chronische fysieke of mentale aandoening, ziekte of beperking' in 13 landen van de Europese Unie voor personen van 16 jaar en ouder (1999) in odds-ratio's^b

a Gemiddeld besteedbaar huishoudinkomen (1993-1998) gestandaardiseerd voor huishoudenomvang, in quintielen, laagste quintiel is referentiecategorie.

b Gecontroleerd voor leeftijd en geslacht.

Bron: European Community Household Panel

De grafiek waarin de sociaal-democratische verzorgingstaten met elkaar worden vergeleken, laat goed zien dat Nederland afwijkt van de Scandinavische landen. Er zijn in Nederland veel grotere gezondheidsverschillen tussen de laagste inkomens en de rest dan in Denemarken en Finland.

Onder de corporatistische verzorgingsstaten neemt Duitsland een aparte plaats in. De verschillen tussen de lagere en hogere inkomens zijn niet groot, terwijl het vooral de mensen met iets minder lage inkomens zijn die een grote kans hebben op de rapportage van chronische aandoeningen. Frankrijk valt op met grote verschillen tussen lage en hoge inkomens.

Als het Verenigd Koninkrijk met Ierland wordt vergeleken dan valt op dat er in Ierland een duidelijke 'knik' in de ervaren gezondheid bestaat tussen het tweede en derde inkomensquintiel. In de laagste twee inkomensquintielen bestaat een veel grotere kans op de rapportage van chronische aandoeningen dan voor de hogere inkomens. In het Verenigd Koninkrijk verschilt de gezondheid van lage en hoge inkomens met een factor twee en in Ierland met een factor drie.

8.3.4 Perioden van armoede en gezondheid

Wanneer niet naar het gemiddelde inkomen over de periode 1993-1998 wordt gekeken maar naar de relatie tussen perioden van armoede en gezondheid, dan blijkt vooral langdurige armoede gepaard te gaan met een minder goede gezondheid. Voor de ervaren gezondheid is dat duidelijker te zien dan voor de rapportage van chronische aandoeningen. Tabel 8.4 en 8.5 geven de odds ratio's weer die significant van 1 (= geen verband) verschillen.

Tabel 8.4 Odds ratio's voor de kans op een ervaren gezondheid 'minder dan goed' met controle voor leeftijd en geslacht. Alleen significante odds ratio's zijn weergegeven ($p < 0,05$)

	2	3	4	5	6
Duitsland	1,20		2,05		
Denemarken					
Nederland	1,45		2,13	2,31	2,12
België	1,36	1,92	2,11		1,76
Frankrijk			1,82	1,61	1,92
Verenigd Koninkrijk	1,30	1,78	2,06	1,83	1,95
Ierland	1,34	1,87	1,85	2,47	1,72
Italië		1,32		1,75	1,65
Griekenland	1,43	1,49	1,73	1,79	1,78
Spanje	1,50	1,81	2,04	1,62	2,25
Portugal	1,67		1,90	2,11	2,09

6 = 6 maal arm of 5 aaneengesloten jaren arm.

5 = 4 aaneengesloten jaren.

4 = 4 of 5 maal arm, waarvan 3 aaneengesloten jaren; 3 maal arm: in 1995-1996-1997, 1996-1997-1998 of 1997-1998-1999.

3 = 3 maal arm, voorzover niet als hiervoor aangegeven.

2 = 1 of 2 maal arm.

1 = nooit arm (referentiegroep).

Tabel 8.5 Odds ratio's voor de kans op een of meer chronische aandoeningen met controle voor leeftijd en geslacht. Alleen significante odds ratio's zijn weergegeven ($p < 0,05$)

	2	3	4	5	6
Duitsland		1,70			
Denemarken					
Nederland	1,36		1,90	1,90	1,69
België	1,29				
Frankrijk	1,23	1,64	1,88	2,02	1,91
Verenigd Koninkrijk	1,34	1,67	1,47		1,38
Ierland	1,68		1,70		2,47
Italië					1,51
Griekenland			1,92	1,48	1,47
Spanje	1,21	1,43	1,44	2,63	1,57
Portugal	1,51				1,34

6 = 6 maal arm of 5 aaneengesloten jaren arm.

5 = 4 aaneengesloten jaren.

4 = 4 of 5 maal arm, waarvan 3 aaneengesloten jaren; 3 maal arm: in 1995-1996-1997, 1996-1997-1998 of 1997-1998-1999.

3 = 3 maal arm, voorzover niet als hiervoor aangegeven.

2 = 1 of 2 maal arm.

1 = nooit arm (referentiegroep).

Nederland onderscheidt zich op de indicator 'ervaren gezondheid' in ongunstige zin samen met Spanje en Portugal wanneer naar langdurige armoede gekeken wordt. Helemaal consistent zijn de samenhangen overigens niet. Het is niet altijd zo dat de respondenten met de langste periode van armoede ook de slechtste gezondheid rapporteren. Wel gaat een relatief korte periode van armoede samen met een beperkte verhoging van de kans op de rapportage van chronische aandoeningen of een minder dan goede gezondheid. Voor Denemarken worden in het geheel geen significante samenhangen gevonden. Ook voor Italië zijn de gezondheidsverschillen relatief klein. De analyses naar de relatie tussen armoede en gezondheid leveren minder goed interpreteerbare resultaten op dan de analyses die gepresenteerd zijn in tabel 8.2 en tabel 8.3. waarin het inkomen in quintielen is onderverdeeld.

8.4 Conclusies

Tussen inkomen en gezondheid bestaat een (sterk) verband waarbij een laag inkomen met een relatief slechte gezondheid gepaard gaat of andersom een slechtere gezondheid met een laag inkomen. Het literatuuroverzicht laat zien dat vanuit sommige invalshoeken de relatie tussen inkomen en gezondheid kenmerken heeft van de wet van de afnemende meeropbrengst: hoe hoger het inkomen, hoe minder gezondheid er voor een extra euro of dollar gekocht kan worden. Dat blijkt als de levensverwachting en het bruto binnenlands product van landen onderling worden vergeleken. Het

blijkt ook uit Amerikaanse onderzoeken naar het verloop van de sterfte onder groepen met verschillende inkomens. In Finland is dat echter veel minder sterk het geval dan in de Verenigde Staten. Een consequentie van de afnemende meeropbrengst zou kunnen zijn dat inkomenshervdeling tot een betere (gemiddelde) gezondheid leidt. Het is echter niet zo dat in landen met een kleinere inkomensongelijkheid een gemiddeld hogere levensverwachting bestaat. Ook is het opvallend dat in landen met geringe inkomensongelijkheid als Denemarken en Finland de sterfteverschillen tussen de lage en hoge inkomens vrij groot zijn (een relatief risico van 2).

Voor Nederland weten we niet goed welk effect inkomen op termijn op de sterfte heeft. Wel weten we dat de inkomensgerelateerde verschillen in ervaren gezondheid vrij fors zijn (odds ratio's van rond de 4 voor mannen en iets minder dan 3 voor vrouwen) en dat deze in de periode 1981-1999 zijn toegenomen. Onder mannen is, met uitzondering van mannen met de laagste inkomens, de ervaren gezondheid verbeterd. Onder vrouwen is een duidelijke verslechtering opgetreden in de ervaren gezondheid van vrouwen met de laagste inkomens.

Wat de causaliteit in de relatie tussen inkomen en gezondheid betreft, is nog veel onduidelijk. Het is plausibel dat zowel het inkomen invloed heeft op de gezondheid als andersom. Omdat de meeste onderzoeken zich richten op de effecten van inkomen op gezondheid (sterfte), weten we daar het meeste van. Het weinige onderzoek dat naar de inkomenseffecten van een goede en minder goede gezondheid kijkt, laat ook hier effecten zien. Het is van belang te vermelden dat deze ook in Nederland bestaan. De vermogens- en inkomensontwikkeling van personen (51 t/m 64 jaar) met een slechte gezondheid blijft achter bij die van personen met een zeer goede gezondheid. Zeer algemene uitspraken kunnen er echter niet worden gedaan omdat het om een zeer beperkte en selectieve steekproef gaat. Het verdient aandacht om ook in Nederland meer onderzoek te doen naar de gevolgen van een slechte gezondheid voor inkomen en vermogen.

Analyse van de gegevens van het ECHP laat zien dat in alle dertien onderzochte landen de gezondheidstoestand beter is naarmate het inkomen hoger is. Het rapporteren van de ervaren gezondheid is daarbij iets gevoeliger voor inkomen dan het rapporteren van chronische aandoeningen. Onder de groepen met lagere inkomens is de ervaren gezondheid vooral relatief slecht in Ierland, Oostenrijk en Portugal. Italië en Duitsland onderscheiden zich in gunstige zin. Voor de rapportage van chronische aandoeningen onder de groepen met lage inkomens is opnieuw een ongunstig profiel waar te nemen voor Ierland maar daarnaast ook voor Griekenland en Frankrijk. Relatief gunstig scoren Italië, België, Denemarken Oostenrijk en Duitsland. Nederland behoort voor beide indicatoren tot de middenmoot. Karakteristiek voor ons land is dat er een vrij groot verschil is tussen de laagste inkomens en de inkomenscategorie daar net boven. Voor de laagste inkomens is het gezondheidsprofiel veel ongunstiger

en dat geldt zowel voor de subjectief ervaren gezondheid als voor de rapportage van chronische aandoeningen. Ook perioden van langdurige armoede gaan in ons land relatief vaak gepaard met een verhoudingsgewijs minder goede 'ervaren gezondheid'. Voor andere landen is de relatie tussen armoede en gezondheid soms veel minder eenduidig.

Noten

- 1 Een Nederlandse arts werkzaam in New York constateert dat rijken juist te veel zorg kopen: 'Met name beroemdheden krijgen slechte medische zorg. Er wordt hun altijd meer hulp geboden dan goed voor ze is' (Ansink 2003).
- 2 In de gemeten periode: tweejaarlijks voor de data uit de Verenigde Staten, jaarlijks voor Nederland. Het gaat hier om het sterkste effect in beide landen, voor de andere gezondheidscategorieën zijn de effecten kleiner. In het artikel gaat het om de vermogens- en inkomensontwikkeling in positieve zin.
- 3 Finland gevraagd in 1996-1999 over het inkomen in 1995-1998. Oostenrijk gevraagd in 1995-1999 over het inkomen in 1994-1998.
- 4 De besteedbare huishoudinkomens zijn hierbij gestandaardiseerd volgens de 'modified scale' die de OECD hanteert: het totale huishoudinkomen wordt gedeeld door een factor waarbij een alleenstaande een gewicht gelijk aan 1 krijgt, elke tweede en volgende volwassene voor 0,5 meetelt en elk kind 0,3 toebedeeld wordt. Het inkomen van een paar met twee kinderen wordt dus gedeeld door $1 + 0,5 + 2 \cdot 0,3 = 2,1$, dat van een eenoudergezin met een kind door $1 + 0,3 = 1,3$.

9 Verplaatsingsgedrag en bestedingen aan mobiliteit^{*}

Hermine Molnár-in 't Veld en Cor Kragt

9.1 Inleiding

Maatschappelijke participatie vraagt in veel gevallen om fysieke verplaatsing. Omdat verplaatsingsgedrag meestal geld kost, kunnen beperkte financiële middelen om die reden hierop van invloed zijn. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag in hoeverre de inkomenspositie van huishoudens consequenties heeft voor het verplaatsingsgedrag in zijn algemeenheid en meer specifiek voor het gebruik van vervoermiddelen, de verplaatsingsmotieven en de bestedingen aan verkeer en vervoer.

Dit hoofdstuk valt uiteen in twee delen. In het eerste deel komt aan de orde in hoeverre het verplaatsingsgedrag (verkeersdeelname, aantal verplaatsingen, soort vervoermiddel, afgelegde afstand) van personen in een huishouden met een laag inkomen er anders uit ziet dan dat van personen in de overige huishoudens. Speelt het inkomen een rol bij specifieke verplaatsingsmotieven, zoals vrije tijd? Daarnaast komt de vraag aan de orde in hoeverre er verschil is in de bestedingen aan verkeer en vervoer tussen huishoudens met een inkomen onder en die boven de lage-inkomensgrens.

Het tweede gedeelte van dit hoofdstuk gaat in op de vraag of gevonden verschillen in verplaatsingsgedrag en bestedingsgedrag op basis van huishoudensinkomen ook blijven bestaan als we rekening houden met diverse achtergrondvariabelen zoals geslacht, leeftijd, opleiding, sociaal-economische positie en huishoudenssamenstelling.

Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen wordt gebruikgemaakt van gegevens uit het Onderzoek verplaatsingsgedrag (OVG 2001) en het Budgetonderzoek (BO 2000). Het OVG geeft informatie over het verplaatsingsgedrag en de verplaatsingsmotieven. Voor de indeling naar laag huishoudensinkomen of geen laag huishoudensinkomen zijn de inkomensgegevens uit het OVG gebruikt. Studenten met een studentenopenbaarvervoerkaart zijn buiten beschouwing gelaten. Zij vormen niet alleen met betrekking tot hun inkomen een aparte groep, maar hebben ook – door de openbaarvervoerkaart voor studenten – een ander verplaatsingsgedrag dan de overige inwoners van Nederland. Het BO geeft informatie over de bestedingen aan verkeer en vervoer. Voor de indeling naar huishoudens onder en boven de lage-inkomensgrens is gebruikgemaakt van de inkomensgegevens zoals deze door huishoudens in het onderzoek zelf zijn verstrekt. Huishoudens met een studerende hoofdkostwinner zijn in deze analyse buiten beschouwing gelaten.

^{*} Deze CBS bijdrage werd geschreven door Dr. H. Molnár in 't Veld en Drs. C. Kragt

9.2 Verplaatsingsgedrag en bestedingen aan mobiliteit naar huishoudens-inkomen

Elke dag zijn er wel personen die niet deelnemen aan het verkeer. Is er nu een verschil in verkeersdeelname tussen personen behorend tot een huishouden met een hoog en tot een huishouden met een laag inkomen? Uit de gegevens blijkt dat onder personen met een laag inkomen (tot 15.000 euro) het percentage thuisblijvers twee keer zo hoog is als onder personen met een hoger inkomen (15.000 euro of meer). In 2001 bleef dagelijks gemiddeld 28% van de personen met een laag inkomen thuis. Gelet op het aantal malen dat personen zich gemiddeld per dag verplaatsten, is er ook verschil op basis van inkomen. Personen met een laag inkomen verplaatsten zich per dag tweeënhalve maal. De overige inkomens waren ruim drie keer per dag onderweg. Ook het gebruik van vervoermiddelen verschilt. Personen met een laag inkomen maakten minder dan de helft zoveel verplaatsingen met de auto (als bestuurder of passagier) dan de personen die meer dan een laag inkomen ter beschikking hadden. De eersten reisden echter tweemaal zo vaak met bus, tram of metro en gingen vaker te voet. Personen in huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens gebruikten de fiets iets vaker dan personen in huishoudens met een laag inkomen. Relatief gezien blijkt echter dat personen met een laag inkomen voor 29% van al hun verplaatsingen de fiets gebruikten terwijl de hogere inkomens slechts een kwart van hun verplaatsingen fietsend deden.

Personen met een laag inkomen verplaatsten zich in 2001 niet alleen minder vaak op een dag maar legden ook minder kilometers af. Zij overbrugden op een dag gemiddeld 17 kilometer tegen bijna 35 kilometer voor personen in huishoudens met een inkomen boven de lage-inkomensgrens. Het grote verschil in de afgelegde afstand is vooral toe te schrijven aan het feit dat armere personen minder verplaatsingen maken met de auto. Daarnaast legden zij gemiddeld een kortere afstand af als zij de auto gebruikten.

Voor personen uit beide inkomenscategorieën is de auto veruit het belangrijkste vervoermiddel. Personen uit de armere huishoudens legden van iedere 100 kilometer er bijna 57 af met de auto. Personen uit niet-arme huishoudens reisden meer dan driekwart van de kilometers die ze dagelijks onderweg zijn per auto. Het verschil in afgelegde afstand bij de andere vervoerwijzen is minder groot. Personen uit de armere huishoudens overbrugden 1,6 maal meer kilometers met bus/tram of metro, en legden lopend 1,2 maal zo lange afstand af. Personen uit niet-arme huishoudens maakten meer fietskilometers.

Tabel 9.1 Verplaatsingen en afgelegde afstand naar vervoerwijze en inkomenspositie, 2001^a

	gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag		gemiddeld afgelegde afstand per persoon per dag in km	
	onder de lage- inkomensgrens	boven de lage- inkomensgrens	onder de lage- inkomensgrens	boven de lage- inkomensgrens
totaal	2,49	3,28	17,34	34,80
autbestuurder	0,49	1,13	5,89	18,29
autopassagier	0,29	0,55	3,97	8,89
trein	0,05	0,05	1,98	2,50
bus/tram/metro	0,14	0,07	1,70	1,06
fiets	0,72	0,82	1,97	2,42
lopen	0,69	0,59	0,71	0,60

a Exclusief personen met openbaarvervoerkaart voor studenten.

Bron: CBS (OVG'01)

De geringere verkeersdeelname en het overbruggen van minder kilometers op een dag door personen met een laag huishoudensinkomen vertaalt zich in de bestedingen aan verkeer en vervoer. Huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens geven een aanzienlijk kleiner deel van hun totale bestedingen uit aan verkeer en vervoer. Het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer is bij deze huishoudens 7,5%, terwijl dit in de overige huishoudens 12,7% is. Vooral aan de auto wordt minder uitgegeven. Dit is vrij logisch als bedacht wordt dat er minder autobezit is onder huishoudens met een laag inkomen. Uit het door het CBS uitgevoerde *Sociaal-economisch panelonderzoek van 2001* blijkt dat minder dan de helft van deze huishoudens in het bezit is van een auto, terwijl van de overige huishoudens meer dan driekwart een auto bezit. Aankoop en onderhoud van de auto maken bij huishoudens met een laag inkomen nog slechts 2,2% van de bestedingen uit. Inclusief brandstof en olie, autoverzekering en motorrijtuigenbelasting is het bestedingsaandeel aan de auto 5,7%. Het geringere autobezit leidt niet tot meer uitgaven aan openbaar vervoer. Het bestedingsaandeel aan openbaar vervoer is zowel bij huishoudens met een laag inkomen als bij de overige huishoudens 1,0%.

Tabel 9.2 Bestedingsaandelen verkeer en vervoer naar inkomenspositie, 2000^a

	onder de lage-inkomensgrens	boven de lage-inkomensgrens
totaal	7,5	12,7
openbaar vervoer	1,0	1,0
rijwielen	0,4	0,5
bromfietsen, motoren e.d.	0,0	0,2
auto's	2,2	4,6
overige kosten eigen vervoer	3,5	6,1
w.o. auto- en motorstalling	0,0	0,1
autoverzekering	0,7	1,2
motorrijtuigenbelasting	0,7	1,1
benzine, olie v. auto en motor	2,0	3,5
overige verkeers- en vervoerskosten	0,3	0,3

a Exclusief huishoudens met studerende hoofdkostwinner.

Bron: CBS (B0'00)

Kader 9.1 Budgetonderzoek

Het budgetonderzoek inventariseert jaarlijks de bestedingen van ongeveer 2000 huishoudens. In het onderzoek worden alleen de privé-uitgaven van huishoudens waargenomen. Autokosten die door de werkgever worden vergoed, zijn daarom niet opgenomen. Als een huishouden een auto koopt, dan wordt de waarde van een eventuele inruilauto verrekend met de aanschafprijs. Financieringskosten (zoals persoonlijke leningen) en renteverlies worden niet meegerekend. De afschrijving op een auto wordt niet beschouwd als een besteding en blijft daarom eveneens buiten beschouwing.

Uit eerdere analyses kwam naar voren dat personen met een laag huishoudensinkomen dagelijks gemiddeld minder verplaatsingen maken en de helft minder kilometers afleggen dan personen met een hoger inkomen. Uiteraard zijn werk en inkomen nauw aan elkaar gerelateerd en daarmee ook aan het maken van verplaatsingen in het kader van werk. Personen in huishoudens met een hoger inkomen leggen per dag tweemaal zoveel kilometers af als personen in huishoudens met een laag inkomen. Maar zijn er nu ook verschillen in het verplaatsingsgedrag in de recreatieve sfeer tussen personen met een laag en die met een hoger huishoudensinkomen?

Personen uit beide inkomensgroepen gingen even vaak op pad om op visite of uit logeren te gaan, maar personen uit de arme huishoudens bezochten vrienden en familie die minder ver van huis wonen. Het verplaatsingsgedrag van personen uit beide inkomensgroepen voor sociaal-recreatieve doeleinden zoals bezoek aan clubs, verenigingen, bioscoop, theater of dansgelegenheid verschilde zowel in het aantal verplaatsingen als in de afgelegde afstand. In 2001 gingen personen met een huis-

houdensinkomen boven de 15.000 euro per maand 1,4 maal zo vaak op stap voor sociaal-recreatieve bezigheden en legden een 1,9 maal zo lange afstand af als personen met een laag inkomen. Met betrekking tot toeren en wandelen waren er geen noemenswaardige verschillen tussen personen met een laag of een hoog inkomen.

Tabel 9.3 Verplaatsingen en afgelegde afstand naar motief en inkomenspositie, 2001^a

	gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag		gemiddeld afgelegde afstand per persoon per dag in km	
	onder de lage- inkomensgrens	boven de lage- inkomensgrens	onder de lage- inkomensgrens	boven de lage- inkomensgrens
totaal	2,49	3,28	17,34	34,80
visite/logeren	0,47	0,49	5,16	7,66
sociaal recreatief	0,29	0,40	1,87	3,53
toeren/wandelen	0,24	0,23	1,62	1,89

a Exclusief personen met openbaarvervoerkaart voor studenten.

Bron: CBS (OVG'01)

9.3 Effect van huishoudensinkomen op verplaatsingsgedrag en besteding aan mobiliteit

De verkeersdeelname, het aantal verplaatsingen, de afgelegde afstand en het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer is bij personen met een laag inkomen anders dan bij personen met een hoger inkomen. Dit verschil hangt deels samen met het kenmerk 'laag inkomen', maar het is ook gedeeltelijk te verklaren uit de afwijkende samenstelling van deze groep. Om hierover meer duidelijkheid te krijgen, zijn regressieanalyses uitgevoerd, waarin naast het kenmerk 'laag inkomen' ook achtergrondvariabelen als geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, sociaal-economische positie, huishoudenssamenstelling en stedelijkheidsgraad van de woonplaats zijn meegenomen.

Uit een voorgaande analyse bleek dat op een gemiddelde dag 28% van de personen met een laag inkomen niet deelneemt aan het verkeer en van de personen met een hoog inkomen 14% thuisblijft. Dat is een verschil van 14 procentpunten. Na controle voor de genoemde achtergrondvariabelen blijkt er nog steeds een effect te zijn van laag inkomen op verkeersdeelname, maar het directe effect wordt teruggebracht van 14 tot 7 procentpunten. Van de personen met een laag inkomen blijft dus ook ná controle dagelijks een hoger percentage de hele dag thuis dan van de personen met een hoger inkomen.

Gelet op het aantal verplaatsingen was het verschil vóór controle voor genoemde achtergrondvariabelen tussen personen met een laag huishoudensinkomen en die met een hoger inkomen 0,79 verplaatsing per persoon per dag. Na verwijdering van

de effecten van deze variabelen blijkt dat personen met een laag komen zich nog steeds minder vaak verplaatsen dan personen die een hoger inkomen ter beschikking hebben, maar het verschil is gedaald tot 0,38 verplaatsingen. Ook blijkt dat lage inkomens in 2001 na controle van achtergrondvariabelen nog steeds minder verplaatsingen maken als autobestuurder en autopassagier en meer verplaatsingen met bus, tram en metro en te voet dan de personen uit de referentiecategorie.

Het verschil in het aantal afgelegde kilometers per persoon per dag tussen personen met een hoger huishoudensinkomen en die met een laag huishoudensinkomen bedroeg 17,5 kilometer. Na controle voor relevante achtergrondvariabelen blijft er een direct effect bestaan van huishoudensinkomen op de afgelegde afstand. Het directe effect wordt echter kleiner. Na controle is het verschil in afgelegde afstand nog acht kilometer.

Uit de regressieanalyse blijkt eveneens dat er een verschil blijft bestaan op basis van huishoudensinkomen in het aantal afgelegde kilometers per vervoerwijze. Ook na controle voor de achtergrondvariabelen leggen personen met een laag inkomen minder kilometers af met de auto en meer met bus, tram of metro dan personen met een hoger inkomen, maar het verschil in kilometers is minder groot.

Tabel 9.4 Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten met verkeersdeelname (geen deelname) op een dag als afhankelijke variabele^a

constante (referentiegroep)	6,8
huishoudensinkomen	
onder de lage-inkomensgrens	6,8
boven de lage-inkomensgrens (ref.)	0
geslacht	
vrouwen	0,8
mannen (ref.groep)	0
sociaal-economische groep	
werkend (ref.groep)	0
gepensioneerd	3,8
overig niet werkend	6,6
gezinslid in	
eenpersoonshuishouden	-1,8
meerpersoonshuishouden	0
waarvan	
met minderjarige kinderen	-1,9
zonder minderjarige kinderen (ref.)	0
leeftijd persoon	
0-14 jaar	-4,9
15-24 jaar (ref.groep)	0
25-44 jaar	0,5
45-64 jaar	0,9
≥ 65 jaar	16,2
opleidingsniveau	
laag	6,1
middelbaar	2,9
hoog (ref.groep)	0
opleiding onbekend/overig	8,2
stedelijkheidsgraad woonplaats	
zeer sterk stedelijk	0,0
sterk stedelijk	0,0
matig stedelijk	-0,4
weinig/niet-stedelijk (ref.)	0

a Exclusief personen met openbaarvervoerkaart voor studenten.

Bron: CBS (OVG'01)

Tabel 9.5 Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten met verplaatsingen en afgelegde afstand met vervoerwijze als afhankelijke variabelen^a

	verplaatsingen per persoon					afgelegde afstand in km								
	totaal	auto als bestuurder	auto als passagier	trein	bus/tram/metro	fiets	lopen	totaal	auto als bestuurder	auto als passagier	trein	bus/tram/metro	fiets	lopen
constante (referentiegroep)	3,27	1,34	0,40	0,18	0,14	0,90	0,16	62,78	34,18	9,90	8,59	3,14	4,23	0,44
huishoudensinkomen														
onder de lage-inkomensgrens	-0,38	-0,26	-0,18	0,00	0,04	-0,05	0,04	-7,97	-4,13	-3,69	-0,37	0,35	-0,34	0,01
boven de lage-inkomensgrens (ref.)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
geslacht														
vrouwen	0,10	-0,32	0,27	0,00	0,02	0,11	0,07	-8,80	-11,68	4,21	-0,29	0,16	-0,38	0,03
mannen (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
sociaal-economische groep														
werkend (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
gepensioneerd	0,08	-0,38	-0,01	-0,02	0,00	0,20	0,33	-11,90	-10,74	-0,46	-0,39	-0,04	0,41	0,45
overig niet werkend	-0,04	-0,63	0,07	-0,01	0,00	0,30	0,24	-12,66	-13,84	1,04	-0,24	0,01	0,53	0,21
gezinlid in														
eenpersoons huishouden	0,09	-0,09	-0,12	0,03	0,04	0,11	0,08	1,74	0,94	-2,09	1,32	0,61	0,49	0,08
meerpersoons huishouden														
waarvan														
met minderjarige kinderen	0,43	0,21	-0,10	-0,03	0,00	0,27	0,08	-3,87	0,14	-2,80	-1,40	-0,04	0,48	-0,05
zonder minderjarige kinderen (ref.)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Tabel 9.5 (vervolg) Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten met verplaatsingen en afgelegde afstand met vervoerwijze als afhankelijke variabelen^a

	verplaatsingen per persoon					afgelegde afstand in km								
	totaal	auto als bestuurder	auto als passagier	trein	bus/ tram/ metro	fiets	lopen	totaal	auto als bestuurder	auto als passagier	trein	bus/ tram/ metro	fiets	lopen
leeftijd persoon														
0-14 jaar	0,12	-0,22	0,39	-0,05	-0,10	0,08	0,15	-1,35	0,67	2,97	-1,76	-2,10	-0,13	-0,04
15-24 jaar (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
25-44 jaar	0,47	0,81	-0,07	-0,07	-0,13	-0,26	0,28	2,19	10,58	-1,20	-2,64	-2,38	-1,77	0,13
45-64 jaar	0,47	0,90	-0,12	-0,09	-0,13	-0,22	0,26	1,81	12,28	-2,67	-3,23	-2,45	-1,39	0,18
≥ 65 jaar	-0,43	0,47	-0,06	-0,10	-0,16	-0,55	0,06	-6,98	5,25	-2,55	-3,63	-2,83	-2,52	-0,16
opleidingsniveau														
laag	-0,71	-0,40	0,00	-0,08	0,01	-0,14	-0,15	-19,10	-12,70	-1,14	-4,82	-0,20	-0,49	-0,25
middelbaar	-0,22	-0,02	0,01	-0,06	0,01	-0,15	-0,05	-12,00	-6,41	-0,91	-3,87	-0,18	-0,68	-0,12
hoog (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
opleiding onbekend/overig	-0,67	-0,39	0,35	-0,10	-0,06	-0,64	0,12	-20,38	-12,27	1,21	-5,48	-1,02	-3,10	-0,07
stedelijkheidsgraad woonplaats														
zeer sterk stedelijk	-0,22	-0,48	-0,12	0,05	0,19	-0,07	0,21	-7,13	-8,42	-2,20	1,94	1,57	0,00	0,32
sterk stedelijk	-0,09	-0,16	-0,02	0,03	0,02	-0,02	0,07	-3,83	-3,95	-0,98	1,15	0,08	0,03	0,10
matig stedelijk	-0,03	-0,08	-0,02	0,02	0,00	0,01	0,04	-2,00	-2,15	-0,56	0,93	-0,14	0,01	0,04
weinig/niet stedelijk (ref.)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

^a Exclusief personen met openbaarvervoerkaart voor studenten.

Bron: CBS (OVG'01)

Het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer ligt bij huishoudens met een laag inkomen 5,2 procentpunten lager dan bij de overige huishoudens. Uit regressieanalyse blijkt dat er, als met alle genoemde achtergrondkenmerken rekening wordt gehouden, een effect blijft bestaan van het kenmerk 'laag inkomen' op het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer. Het directe effect wordt echter teruggebracht van 5,2 procentpunten naar 2,2 procentpunten. Ofwel, het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer bij huishoudens met lage inkomens is, bij gelijk blijven van de andere kenmerken, 2,2 procentpunten lager dan bij de overige huishoudens. Andere kenmerken die een duidelijk effect hebben op het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer zijn de sociaal-economische categorie en de huishoudenssamenstelling

Tabel 9.6 Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten met bestedingsaandeel verkeer en vervoer als afhankelijke variabele

constante (referentiegroep)	21,0
huishoudensinkomen	
onder de lage inkomensgrens	-2,2
boven de lage inkomensgrens (ref.groep)	0
sociaal-economische categorie hoofdkostwinner	
werkend (ref.groep)	0
gepensioneerd	-1,4
overig niet werkend	-2,6
huishoudensamenstelling	
eenpersoonshuishouden	-2,8
meerpersoonshuishouden met minderjarige kinderen	-2,5
eenpersoonshuishouden zonder minderjarige kinderen (ref.groep)	0
geslacht hoofdkostwinner	
man (ref. groep)	0
vrouw	-2,0
stedelijkheid gemeente	
zeer sterk stedelijk	-3,8
sterk stedelijk	-2,5
matig stedelijk	-1,3
weinig stedelijk	-0,4
niet stedelijk (ref.groep)	0
opleidingsniveau hoofdkostwinner	
laag	-2,2
middelbaar	-1,6
hoog (ref.groep)	0
leeftijd hoofdkostwinner	
15-24 jaar (ref.groep)	0
25-44 jaar	-1,3
45-64 jaar	-3,3
≥ 65 jaar	-5,1

Bron: CBS (BO'00)

Tabel 9.7 Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten met verplaatsingen en afgelegde afstand met motief als afhankelijke variabelen^a

	verplaatsingen per persoon				totaal afgelegde afstand in km			
	totaal	visite/ logeren	sociaal recreatief	toeren/ wandelen	totaal	visite/ logeren	sociaal recreatief	toeren/ wandelen
constante (referentiegroep)	3,27	0,53	0,63	0,15	62,78	10,69	8,51	2,34
huishoudensinkomen								
onder de lage-inkomensgrens	-0,38	-0,05	-0,10	-0,01	-7,97	-2,54	-1,13	-0,26
boven de lage-inkomensgrens (ref.)	0	0	0	0	0	0	0	
geslacht								
vrouwen	0,10	0,04	-0,03	-0,01	-8,80	0,67	-0,46	-0,22
mannen (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0
sociaal-economische groep								
werkend (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0
gepensioneerd	0,08	0,21	0,18	0,23	-11,90	4,65	1,82	1,56
overig niet werkend	-0,04	0,11	0,07	0,11	-12,66	1,19	0,24	0,36
gezinslid in								
eenpersoons huishouden	0,09	0,11	0,05	-0,05	1,74	0,86	-0,20	-0,31
meerpersoons huishouden								
waarvan								
met minderj. kinderen	0,43	-0,04	0,00	-0,04	-3,87	-1,70	-1,00	-0,41
zonder minderj.kinderen (ref.)	0	0	0	0	0	0	0	0
leeftijd persoon								
0-14 jaar	0,12	-0,04	0,02	0,01	-1,35	0,60	0,21	0,15
15-24 jaar (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0
25-44 jaar	0,47	0,01	-0,12	0,14	2,19	1,65	-0,56	0,28
45-64 jaar	0,47	-0,04	-0,13	0,19	1,81	1,69	-0,89	0,66
≥ 65 jaar	-0,43	-0,30	-0,29	0,04	-6,98	-0,24	-2,93	-0,45
opleidingsniveau								
laag	-0,71	-0,07	-0,16	-0,09	-19,10	-5,77	-2,04	-0,95
middelbaar	-0,22	-0,03	-0,10	-0,02	-12,00	-4,20	-1,08	-0,60
hoog (ref.groep)	0	0	0	0	0	0	0	0
opleiding onbekend /overig	-0,67	-0,12	-0,30	-0,09	-20,38	-5,59	-3,06	-0,90
stedelijkheidsgraad woonplaats								
zeer sterk stedelijk	-0,22	-0,11	-0,05	-0,05	-7,13	-0,86	-0,73	-0,24
sterk stedelijk	-0,09	-0,04	-0,04	-0,02	-3,83	-0,30	-0,46	-0,12
matig stedelijk	-0,03	-0,03	-0,03	-0,00	-2,00	-0,35	-0,43	0,11
weinig/ niet stedelijk (ref.)	0	0	0	0	0	0	0	0

a Exclusief personen met openbaarvervoerkaart voor studenten.

Bron: CBS-OVG (2001)

Uit een regressieanalyse met de verplaatsingen en afgelegde afstanden naar verplaatsingsmotief als afhankelijke variabelen (tabel 9.7) blijkt dat er ook na controle een effect is van laag huishoudensinkomen op de referentiecategorie voor het verplaatsingsmotief sociaal-recreatieve doeleinden (bezoek aan schouwburg, sportclub, zangkoor en dergelijke). Personen behorend tot een huishouden met een laag inkomen maken minder verplaatsingen voor dit doel dan personen behorend tot een huishouden met een hoger inkomen.

Gelet op de afgelegde afstand blijkt na controle voor geslacht, leeftijd, sociaal-economische groep, opleiding en huishoudenssamenstelling dat personen met een laag huishoudensinkomen nog steeds minder kilometers afleggen om op visite te gaan of te logeren en voor sociaal-recreatieve doeleinden dan de referentiecategorie. Het verschil tussen beide inkomensgroepen is wél afgenomen.

9.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is nagegaan in hoeverre de inkomenspositie van huishoudens consequenties heeft voor het verplaatsingsgedrag en de bestedingen aan verkeer en vervoer. Er blijkt een relatie te bestaan tussen huishoudensinkomen en verplaatsingsgedrag en ook een relatie tussen bestedingen aan mobiliteit en het huishoudensinkomen. Na toetsing van het effect van huishoudensinkomen in een regressieanalyse waarin diverse achtergrondkenmerken zijn meegenomen, blijkt dat de sterkte van eerder gevonden effecten is afgenomen. Bij gebrek aan gegevens kon in de analyse geen rekening worden gehouden met eventuele verschillen in preferenties, bijvoorbeeld bij de keuze van het vervoermiddel in verband met milieu-overwegingen.

Samenvattend zien de belangrijkste verschillen er als volgt uit. Van de personen behorend tot een huishouden met een laag inkomen, blijft dagelijks een hoger percentage thuis dan van de mensen behorend tot een huishouden met een hoger inkomen. Ook blijken mensen met een laag huishoudensinkomen gemiddeld minder verplaatsingen te maken op een dag en leggen ze gemiddeld per persoon acht kilometer minder af. Vergelijken met de mensen met een hoger huishoudensinkomen maken ze minder gebruik van de auto. Ze zitten niet alleen minder vaak achter het stuur maar ze maken ook minder verplaatsingen als autopassagier. Mensen met een laag huishoudensinkomen maken echter vaker een verplaatsing met bus, tram of metro dan mensen met een hoger huishoudensinkomen.

Gelet op de uitgaven blijkt dat het bestedingsaandeel aan verkeer en vervoer bij huishoudens met een laag inkomen lager is dan bij de overige huishoudens.

Nagegaan is tot slot of mensen behorend tot een huishouden met een laag huishoudensinkomen minder verplaatsingen maken en/of minder kilometers overbruggen om aan de meer recreatieve activiteiten te kunnen deelnemen dan mensen met een hoger huishoudensinkomen. Uit de analyses bleek dat personen uit huishoudens met een laag inkomen even vaak op pad gaan om iemand te bezoeken, maar dat ze hiervoor wel dichter bij huis blijven. Er worden wel minder vaak verplaatsingen gemaakt en minder kilometers afgelegd met als doel deelname aan sociaal-recreatieve activiteiten.

10 Van uitkering naar arbeid: de rol van het inkomen^{*}

Stella Hoff

10.1 Inleiding

Het ontbreken van betaalde arbeid wordt gezien als een van de grootste risicofactoren voor het ontstaan van een armoedesituatie bij personen jonger dan 65 jaar. Tegelijkertijd hebben eerdere analyses laten zien dat het verkrijgen van werk lang niet altijd leidt tot structurele uitstroom uit de armoede. Enerzijds heeft dit te maken met het feit dat minder dan de helft van de armen die werk vinden, de baan ook weet te behouden. Anderzijds speelt een rol dat de inkomensvoortgang als gevolg van werkaanvaarding vaak te gering is om boven de armoedegrens uit te komen, bijvoorbeeld omdat het een gesubsidieerde baan betreft. Tot slot zijn ook de inkomensafhankelijke regelingen van belang; indien men als gevolg van werkaanvaarding het recht op dergelijke regelingen verliest, wordt het financiële voordeel van de baan geringer (De Beer 2001: 285-289).

In dit hoofdstuk zal vanuit het perspectief van uitkeringsontvangers worden ingegaan op de relatie tussen arbeidsreïntegratie en het inkomen. Er wordt antwoord gezocht op de volgende vragen.

- In hoeverre is er sprake van inkomensverbetering als gevolg van gedeeltelijke dan wel volledige uitstroom van uitkering naar inkomen uit arbeid? Leidt deze inkomensstijging tot overschrijding van de armoedegrens?
- Welke persoons- en baankenmerken vormen een risicofactor voor het verkeren in armoede na werkhervatting?
- In hoeverre vormt verbetering van het inkomen voor uitkeringsontvangers een motief om te werken, c.q. om werk te zoeken?

Ter beantwoording van deze vragen is gebruikgemaakt van de gegevens uit de *Enquête reïntegratie* (zie ook Hoff en Jehoel-Gijsbers 2003).

* Dit hoofdstuk is een bijdrage van het SCP.

Kader 10.1 Enquête reïntegratie

Tussen oktober 2001 en februari 2002 zijn gegevens verzameld bij ruim 2000 (voormalig) uitkeringsgerechtigden: 900 WAO'ers, ruim 750 ww'ers en iets meer dan 430 bijstandsontvangers. De WAO'ers waren afkomstig uit twee afzonderlijk getrokken steekproeven: een steekproef van WAO'ers uit het lopende bestand die de uitkering gedurende minder dan vijf jaar ontvingen, en een steekproef van ex-WAO'ers van wie de uitkering in het jaar 2000 'wegens herstel' was beëindigd.

Aangezien degenen van 60 jaar en ouder uit het databestand zijn verwijderd, hebben de berekeningen die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd, betrekking op in totaal 1857 personen.

Het bestand bevat informatie over de inkomensbronnen op zowel de datum van steekproeftrekking (bij de WAO-uitgestroomden wegens herstel: voordat de uitkering was beëindigd) als ten tijde van de enquête (ten minste 9,5 maanden later). Ook is er informatie over het netto-inkomen uit uitkering en arbeid ten tijde van de enquête, en over de ervaren inkomensvoortgang bij werkaanvaarding. Ten slotte zijn gegevens beschikbaar over gebruik en (verwacht) verlies van inkomensafhankelijke regelingen, de redenen om te werken c.q. te zoeken naar werk, en een aantal kenmerken van de eventueel gevonden baan.

Een beperking van het onderzoek vormt het feit dat er alleen is gevraagd naar het persoonlijk inkomen uit uitkering en arbeid. Van de eventuele partner is slechts bekend óf deze (ten tijde van de enquête) een uitkering dan wel een betaalde baan heeft. Bij het vaststellen van de welvaartspositie van het huishouden moeten dus enkele aannamen worden gedaan. Verondersteld is dat personen die zelf (inmiddels) werken en die een werkende partner hebben, niet tot de armen behoren. Hetzelfde geldt indien een van beide partners uitsluitend inkomsten uit een uitkering ontvangt en de ander een betaalde baan heeft; tenzij het om een bijstandsuitkering gaat, is ook in deze gevallen verondersteld dat het huishoudinkomen boven de armoedegrens ligt.¹

Gegeven deze aannamen behoort 25% van de respondenten op het moment van de enquête tot de huishoudens met een inkomen onder 105% van het beleidsmatig minimum. Het aandeel huishoudens onder de lage-inkomensgrens kan niet worden vastgesteld, aangezien onbekend is hoeveel minderjarige kinderen zich in het huishouden bevinden.

Minimuminkomens doen zich – in overeenstemming met de verwachting – vooral voor bij de (ex-)bijstandsontvangers: van hen heeft 71% op het moment van de enquête een inkomen onder deze armoedegrens, terwijl dit geldt voor hooguit 20% van de respondenten afkomstig uit de overige drie uitkeringsgroepen. Voor alle vier uitkeringscategorieën geldt dat armoede relatief vaak voorkomt onder laagopgelei-

den en niet-werkenden. Bij de ww'ers speelt daarnaast de uitkeringsduur een rol, waarbij degenen die de uitkering gedurende een jaar of langer (hebben) ontvangen, vaker tot de minima behoren dan de kortdurend werklozen. Bij de (ex-)bijstandsontvangers is de leeftijd van belang; het aandeel minimuminkomens neemt toe met de leeftijd.

10.2 Werkaanvaarding en de gevolgen voor het inkomen

Of het aanvaarden van werk heeft geleid tot overschrijding van het beleidsmatig minimum, kan alleen worden vastgesteld voor degenen die op het moment van de steekproeftrekking niet werkten en ten tijde van de enquête wel, al dan niet naast de uitkering.² Deze groep omvat 19% van de respondenten (29% van degenen die op het moment van steekproeftrekking niet werkzaam waren), waarbij in ruim driekwart van de gevallen sprake is van volledige uitstroom naar betaald werk. Van de werkhervatters geeft circa 40% aan er financieel niets op vooruit te zijn gegaan. Desondanks bedraagt de gemiddelde inkomensverbetering – naar eigen zeggen – bijna 270 euro per maand. Zoals kan worden verwacht zijn de volledig naar werk uitgestroomden er daarbij aanzienlijk meer op vooruitgegaan dan de gedeeltelijk uitgestroomden. De gemiddelde verbetering van het inkomen bedraagt circa 300, respectievelijk 150 euro per maand.

In hoeverre het aandeel armen is afgenomen als gevolg van de uitstroom naar betaalde arbeid, valt te lezen in tabel 10.1. Door het bedrag dat men erop vooruit is gegaan in mindering te brengen op het jaarinkomen ten tijde van de enquête, is berekend welk aandeel van de werkhervatters voordien een inkomen rond of onder het beleidsmatig minimum had. Daarnaast staat aangegeven hoe groot dit aandeel is op het moment van de enquête (na de werkaanvaarding).³ Ter vergelijking wordt tevens het percentage armen onder de niet-werkhervatters gepresenteerd.

In overeenstemming met de verwachting ligt het percentage armen onder de niet-werkhervatters aanzienlijk hoger dan onder de wel-werkhervatters. Opmerkelijk is echter dat deze laatste al vóórdat zij een baan accepteerden, minder vaak een inkomen rond of onder het beleidsmatig minimum hadden. Dit verschil heeft te maken met de samenstelling van de twee groepen: bij de niet-werkhervatters is sprake van een relatief sterke vertegenwoordiging van laagopgeleiden en personen zonder partner, kenmerken die een ongunstige werking hebben op de hoogte van het (huishouden) inkomen.

Het aandeel armen blijkt door de overgang naar betaalde arbeid te verminderen van 23% naar 10%. Ruim de helft (57%) van de uitgestroomden die aanvankelijk arm waren, heeft dus door de werkaanvaarding de armoedegrens overschreden. Vooral de ww'ers laten een forse daling in het armoedepercentage zien, evenals degenen die de uitkering volledig vervangen door een baan. Overigens zal hier lang niet altijd sprake zijn van een definitieve ontsnapping uit de armoede. Eerder onderzoek heeft uitgewezen

dat 20% van de armen die aan het werk gaan, dit werk binnen een jaar weer kwijtraakt. Ook in de daaropvolgende jaren valt telkens een aanzienlijk deel uit, zodat na vijf jaar minder dan de helft van de oorspronkelijke baanvinders nog steeds aan het werk is (De Beer 2001: 287).

Tabel 10.1 Armoede voor en na werkhervatting en onder niet-werkhervatters, 2001/2002 (in procenten)

	werkhervatters		niet-werkhervatters
	voor werkhervatting	na werkhervatting	
totaal	23	10	41
op moment van steekproeftrekking behorend tot:			
WAO-lopend bestand	— ^a	— ^a	20
WAO-uitgestroomd	11	4	40
wegens herstel			
WW	18	6	28
ABW	58	33	87
mate van uitstroom naar werk:			
gedeeltelijk	26	21	x
volledig	22	7	x

a Het aantal werkhervatters binnen deze uitkeringscategorie bedraagt minder dan 50.

x Niet van toepassing.

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

10.3 Armoederisico bij werkhervatters, naar achtergrondkenmerken

Zoals tabel 10.1 heeft laten zien, heeft 10% van de werkhervatters nog steeds een inkomen rond of onder het beleidsmatig minimum. Men kan zich afvragen of bepaalde subgroepen van werkhervatters een groter armoederisico hebben dan andere. Tabel 10.2 toont de resultaten van berekeningen waarin een aantal achtergrondkenmerken is opgenomen als voorspellers van het armoedepercentage onder werkhervatters. Naast het (aanvankelijke) type uitkering en de mate van uitstroom, gaat het daarbij om het geslacht, de leeftijd, het opleidingsniveau en de duur van de uitkering. De achtergrondkenmerken zijn eerst elk afzonderlijk bezien en vervolgens alle tegelijk in de analyse opgenomen.

Tabel 10.2 Armoede onder werkhervatters naar achtergrondkenmerken, 2001/2002
(in procenten)

	on gecorrigeerd	gecorrigeerd ^a
geslacht:	*	n.s.
mannen	7	12
vrouwen	12	10
leeftijd:	n.s.	n.s.
< 30 jaar	— ^b	— ^b
30-39 jaar	13	11
40-49 jaar	11	12
50-59 jaar	8	10
opleidingsniveau:	n.s.	n.s.
lo, mavo, lbo	13	12
havo, vwo, mbo	10	11
hbo, wo	5	7
samenstelling huishouden:	n.s.	n.s.
eenpersoonshuishouden	8	8
alleenstaande ouder met minderjarige kinderen	— ^b	— ^b
paar zonder (minderjarige) kinderen	5	7
paar met minderjarige kinderen	3	5
uitkeringsduur:	**	n.s.
< 1 jaar	5	11
≥ 1 jaar	16	10
op moment van steekproeftrekking behorend tot:	**	**
WAO-lopend bestand	— ^b	— ^b
WAO-uitgestroomd wegens herstel	4	7
WW	6	9
ABW	33	24
mate van uitstroom naar werk:	**	**
gedeeltelijk	21	21
volledig	7	7

a Gecorrigeerd voor de invloed van de overige voorspellende factoren.

b Aantal respondenten in desbetreffende subgroep bedraagt minder dan 50.

* Significant verschil tussen subgroepen ($p < 0,10$)

** Significant verschil ($p < 0,05$)

n.s. niet-significant.

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

Uit de eerste kolom van tabel 10.2 blijkt dat niet alleen de bijstandsontvangers en de gedeeltelijk uitgestroomden, maar ook vrouwen en personen met een uitkeringsduur van ten minste een jaar verhoudingsgewijs veel kans lopen om na werkhervatting tot de minimuminkomens te behoren. De leeftijd maakt nauwelijks verschil, evenmin als het opleidingsniveau.

Wanneer rekening wordt gehouden met de invloed van de overige factoren (tweede kolom), vervalt het effect van het geslacht en de uitkeringsduur. Een verklaring is gelegen in de mate van overlap tussen de subgroepen met een groot armoederisico: personen die de uitkering al gedurende minimaal een jaar ontvangen, zijn vooral te vinden onder de (veelal vrouwelijke) bijstandsontvangers en de gedeeltelijk uitgestroomden.

10.4 Kenmerken van de gevonden baan

Ruim driekwart van de werkhervatters (78%) komt terecht in een reguliere baan, waarbij in ruim de helft (55%) van de gevallen sprake is van een vast dienstverband en in circa 40% van de gevallen van voltijdwerk. Een op de zes werkhervatters blijkt te zijn overgegaan naar gesubsidieerde of additionele arbeid. Hier gaat het iets minder vaak om een vaste betrekking (44%), terwijl ook het aantal voltijdbanen geringer is (33%). De overige 6% van de werkhervatters heeft zich gevestigd als zelfstandig ondernemer.

Tabel 10.3 Armoede onder werkhervatters naar baankenmerken, 2001/2002 (in procenten)

	ongecorrigeerd	gecorrigeerd ^a
type baan:	**	n.s.
regulier	6	8
gesubsidieerd	24	16
zelfstandig ondernemer	— ^b	— ^b
type dienstverband:	n.s.	n.s.
vast	8	9
tijdelijk	12	10
arbeidsduur:	**	**
< 35 uur per week	14	13
≥ 35 uur per week	2	5
op moment van steekproeftrekking behorend tot:	**	**
WAO-lopend bestand	— ^b	— ^b
WAO-uitgestroomd wegens herstel	4	6
WW	6	6
ABW	33	28
mate van uitstroom naar werk:	**	**
gedeeltelijk	21	18
volledig	7	7

a Gecorrigeerd voor de invloed van de overige voorspellende factoren.

b Aantal respondenten in desbetreffende subgroep bedraagt minder dan 50.

* Significant verschil tussen subgroepen ($p < 0,10$)

** Significant verschil ($p < 0,05$)

n.s. niet-significant.

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

Het lijkt aannemelijk dat uitkeringsontvangers die zijn uitgestroomd naar een reguliere baan en een vast dienstverband, minder vaak in een armoedesituatie zullen verkeren. Naar verwachting zal met name de arbeidsduur van invloed zijn op de inkomenspositie. Tabel 10.3 geeft aan in hoeverre het aandeel werkhervatters met een inkomen onder het beleidsmatig minimum varieert naar deze drie baankenmerken. Net als in paragraaf 10.3 worden de effecten van de kenmerken eerst afzonderlijk en daarna gezamenlijk beschouwd. Bij de analyses zijn opnieuw het (aanvankelijke) type uitkering en de mate van uitstroom betrokken.

Afzonderlijk bezien (eerste kolom van tabel 10.3), blijkt zowel het type baan als de arbeidsduur van invloed op de armoedepositie. In overeenstemming met de verwachting lopen degenen met een gesubsidieerde baan en de deeltijdwerkers een aanzienlijk groter risico op armoede dan personen in een reguliere of voltijdbaan. Het soort dienstverband maakt echter geen verschil: een vaste aanstelling gaat vrijwel even vaak samen met een inkomen onder de armoedegrens als tijdelijk werk.

Het beeld verandert echter wanneer wordt gecorrigeerd voor de invloed van de overige baankenmerken, de (aanvankelijke) uitkeringssituatie en de mate van uitstroom (tweede kolom). Net als in paragraaf 10.3 bleek, hebben de twee laatstgenoemde factoren een sterke voorspellende waarde. Ook het aantal gewerkte uren per week blijkt nog een zelfstandig effect op de kans op armoede te hebben, maar de invloed van het type baan – regulier dan wel gesubsidieerd – is niet langer significant. Dit laatste heeft wellicht te maken met de overlap tussen groepen met een verhoogd armoederisico: meer dan de helft van de gesubsidieerde banen valt toe aan (ex-)bijstandsontvangers. Reguliere banen komen vooral terecht bij de (ex-)ww'ers en, in iets mindere mate, bij de wegens herstel uitgestroomde WAO'ers.

10.5 Rol van het inkomen bij het besluit tot werkhervatting

Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat inkomensverbetering lang niet voor iedereen een voorwaarde voor werkaanvaarding vormt (Jehoel-Gijsbers en Kersten 1995; De Beer 1996). Toch wil dit niet zeggen dat het vooruitzicht op financiële vooruitgang helemaal geen rol speelt bij het besluit om een baan te aanvaarden. Deze paragraaf zoekt antwoord op de vraag in hoeverre financiële motieven de uitkeringsgerechtigde hebben aanzet tot het zoeken naar en aanvaarden van betaald werk. Daarnaast komt het gebruik van inkomensafhankelijke regelingen, zoals individuele huursubsidie, aan bod. Er wordt daarbij vooral nagegaan welk percentage van de werkhervatters zijn aanspraken op deze regelingen heeft verloren omdat zij een baan hebben aanvaard, en in hoeverre dit verlies samengaat met een verhoogd armoederisico.

10.5.1 Motieven om te werken

Degenen die tussen het moment van de steekproeftrekking en de enquête het werk hebben hervat, kregen een aantal redenen hiervoor voorgelegd. Nagegaan is hoe vaak

zij de verschillende motieven noemden, en of bepaalde motieven vooral van belang zijn voor personen die op het moment van steekproeftrekking (dus vóór de werkhervatting) arm waren. De resultaten staan in tabel 10.4 vermeld.

Tabel 10.4 Motieven van werkhervatters om te werken, naar aanvankelijke armoedepositie, 2001/2002 (in procenten)

	arm	niet-arm	verschil
ik wilde een hoger inkomen	73	65	n.s.
vanwege de sociale contacten	83	88	n.s.
omdat ik opleiding en ervaring meer wilde benutten	60	67	n.s.
om een bijdrage aan de maatschappij te kunnen leveren	79	73	n.s.
om een zinvolle dagbesteding te hebben	70	77	n.s.
omdat mijn gezondheid het toestond	59	63	n.s.
omdat mijn gezinssituatie het toestond	39	50	n.s.
omdat ik een sollicitatieplicht had	39	25	**
vanwege de gunstige arbeidsmarkt	41	28	*

* Significant verschil tussen arm en niet-arm ($p < 0,10$)

** Significant verschil ($p < 0,05$)

n.s. niet-significant.

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

Het leggen van sociale contacten vormt de meest genoemde reden om weer aan het werk te gaan. Veruit de meeste werkhervatters, rond de 85%, melden dat zij zich (mede) door dit motief hebben laten leiden. Ook het hebben van een zinvolle dagbesteding en de mogelijkheid een bijdrage te leveren aan de maatschappij, heeft voor veel werkhervatters – circa driekwart – een rol gespeeld. De sollicitatieplicht en de (destijds) gunstige arbeidsmarkt zijn van relatief weinig belang. Dit geldt vooral voor degenen die voorafgaand aan de werkhervatting tot de niet-armen behoorden: binnen deze subgroep ligt het aandeel dat (een van) deze redenen noemt meer dan 10 procentpunten lager dan bij degenen die op dat moment wel in een armoedesituatie verkeerden.

Opmerkelijk genoeg wordt er geen verschil aangetroffen tussen het aandeel (aanvankelijk) armen en niet-armen dat verwijst naar het inkomen als motivatie om te gaan werken. Degenen onder het beleidsmatig minimum melden weliswaar wat vaker dan de niet-armen dat zij een hoger inkomen wensten, maar dit verschil is statistisch niet-significant.

10.5.2 Het inkomen als motief om werk te zoeken

Aan de niet-werkhervatters is gevraagd of zij op het moment van de enquête op zoek zijn naar werk en, bij een bevestigend antwoord, welke motieven daarbij een rol spelen. Tabel 10.5 toont de bevindingen, waarbij opnieuw is gezien of bepaalde motieven voor de armen van meer belang zijn dan voor de niet-armen.

Tabel 10.5 Motieven van niet-werkhervatters om te zoeken naar werk, naar armoedepositie op moment van enquête, 2001/2002 (in procenten)

	arm	niet-arm	verschil
ik wil een hoger inkomen	90	71	**
vanwege de sociale contacten	81	80	n.s.
omdat ik opleiding en ervaring meer wil benutten	78	68	*
om een bijdrage aan de maatschappij te kunnen leveren	79	67	*
om een zinvolle dagbesteding te hebben	81	72	n.s.
omdat mijn gezondheid het nu toestaat	62	50	*
omdat mijn gezinssituatie het nu toestaat	47	46	n.s.
omdat ik een sollicitatieplicht heb	65	66	n.s.
vanwege de gunstige arbeidsmarkt	43	43	n.s.

* Significant verschil tussen arm en niet-arm ($p < 0,10$)

** Significant verschil ($p < 0,05$)

n.s.: niet-significant

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

Van de niet-werkhervatters is 35% op het moment van de enquête op zoek naar een baan. Binnen deze groep werkzoekenden blijken er op enkele punten verschillen in achterliggende motivatie te bestaan tussen degenen met een inkomen rond of onder het beleidsmatig minimum en de hogere inkomens. Het zal weinig verbazing wekken dat de armen aanmerkelijk vaker dan de niet-armen aangeven dat de wens tot een hoger inkomen een rol speelt bij hun zoektocht naar werk. Ook enkele immateriële redenen worden echter vooral door de armen genoemd; zo vermelden zij relatief vaak dat zij een bijdrage willen leveren aan de maatschappij.

10.5.3 Inkomensafhankelijke regelingen

In tabel 10.6 staat aangegeven welk percentage van de werkhervatters, voordat zij gingen werken, gebruikmaakte van huursubsidie, de regeling voor kwijtschelding van lokale heffingen of bijzondere bijstand. Tevens laat de tabel zien hoeveel procent van de gebruikers zijn rechten op deze regelingen heeft verloren als gevolg van de overgang naar betaalde arbeid. Voor de niet-werkhervatters worden gegevens gepresenteerd over het huidige gebruik van de inkomensafhankelijke regelingen en het door hen verwachte verlies van aanspraken bij werkaanvaarding. Tot slot is voor beide categorieën – zowel de wel- als de niet-werkhervatters – aangegeven welk percentage extra kosten heeft, c.q. verwacht door het accepteren van een baan.

Tabel 10.6 Gebruik en (verwacht) verlies van inkomensafhankelijke regelingen, wel- en niet-werkhervatters, 2001/2002 (in procenten)

werkhervatters		niet-werkhervatters		verschil
individuele huursubsidie vóór werkaanvaarding	25	individuele huursubsidie op moment van enquête	31	**
wv. ervaren verlies	43	wv. verwacht verlies	72	**
kwijtschelding lokale heffingen vóór werkaanvaarding	19	kwijtschelding lokale heffingen op moment van enquête	22	n.s.
wv. ervaren verlies	68	wv. verwacht verlies	82	**
bijzondere bijstand vóór werkaanvaarding	12	bijzondere bijstand op moment van enquête	13	n.s.
wv. ervaren verlies	— ^b	wv. verwacht verlies	77	
ervaren extra kosten voor kinderopvang ^a	37	verwachte extra kosten voor kinderopvang ^a	46	*
ervaren overige extra kosten	40	verwachte overige extra kosten	38	n.s.

a Percentage berekend over personen met minderjarige kinderen.

b Aantal respondenten dat de regeling ontving, bedraagt minder dan 50.

* Significant verschil tussen wel- en niet-werkhervatters ($p < 0,10$)

** Significant verschil ($p < 0,05$)

n.s. niet-significant

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

In Hoff en Jehoel-Gijsbers (2003: 137-138) is voor de gehele responsgroep beschreven hoe personen die op het moment van de enquête niet-werkzaam waren, vaker een verlies van aanspraken op inkomensafhankelijke regelingen verwachtten dan dat de inmiddels werkenden feitelijk hebben ervaren. Dezelfde bevinding blijkt op te gaan wanneer bij de analyse uitsluitend diegenen worden betrokken, die op het moment van de steekproeftrekking niet-werkzaam waren. Zo denkt van de niet-werkhervatters meer dan 70% dat het aanvaarden van een baan zal leiden tot vermindering of beëindiging van de huursubsidie, terwijl van de werkhervatters slechts 43% hier daadwerkelijk mee te maken heeft gehad. Dit lijkt erop te wijzen dat de verwachting van de niet-werkhervatters dat zij hun aanspraken op de regelingen zullen verliezen, onterecht is. Een selectie-effect kan echter niet worden uitgesloten: mogelijk zijn het vooral degenen voor wie een eventueel verlies van de inkomensvoorzieningen een geringe rol speelt, die weer aan het werk gaan.

Ten aanzien van de extra kosten die men maakt, c.q. verwacht te moeten maken, wordt eveneens een verschil tussen wel- en niet-werkhervatters aangetroffen. Het aandeel werkhervatters met kinderen dat feitelijk extra kosten vanwege kinderopvang heeft, ligt wederom lager dan het aandeel niet-werkhervatters dat dergelijke kosten verwacht.

In de politieke discussie over de armoedeval worden de inkomensafhankelijke regelingen als primaire oorzaak aangewezen: doordat het recht op bijvoorbeeld huursubsidie of kwijtschelding van gemeentelijke belastingen vermindert als gevolg van de inkomensverbetering die men met het aanvaarden van een baan heeft bewerkstelligd, wordt diezelfde inkomensvoortgang weer (ten dele) tenietgedaan. Om het probleem van de armoedeval op te lossen richten de kabinetsplannen zich dan ook vooral op de inkomensafhankelijke regelingen. De voorstellen omvatten onder meer de afschaffing van het gebruikersdeel van de onroerende zaakbelasting en een versoering van de huursubsidie (TK 2002/2003).

Hier is nagegaan in hoeverre het verlies van huursubsidie, van het recht op kwijtschelding en van bijzondere bijstand ten gevolge van werkaanvaarding, een verklaring vormen voor het feit dat een deel van de werkhervatters nog steeds een inkomen rond of onder het beleidsmatig minimum heeft. In tabel 10.7 staan de resultaten van de berekeningen vermeld. Bij de interpretatie ervan dient rekening te worden gehouden met het feit dat het aantal respondenten dat vóór de werkhervatting van de regelingen gebruikmaakte, eigenlijk te gering is om verder op te splitsen in een groep die de aanspraken heeft verloren en een groep die de aanspraken heeft behouden.

Tabel 10.7 Armoede onder werkhervatters, naar gebruik en verlies van inkomensafhankelijke regelingen, 2001/2002 (in procenten)

	onder beleidsmatig minimum (in %)
vóór werkhervatting geen huursubsidie	5
huursubsidie niet verloren na werkhervatting	28
huursubsidie (deels) verloren na werkhervatting	9
vóór werkhervatting geen kwijtschelding	5
kwijtschelding niet verloren na werkhervatting	32
kwijtschelding (deels) verloren na werkhervatting	21
vóór werkhervatting geen bijzondere bijstand	5
bijzondere bijstand niet verloren na werkhervatting	55
bijzondere bijstand (deels) verloren na werkhervatting	33

Bron: SCP (Enquête reïntegratie 2001/2002)

Voorzover aan de bevindingen in tabel 10.7 conclusies kunnen worden verbonden, lijkt het verlies van aanspraken op inkomensafhankelijke regelingen niet samen te gaan met een verhoogd armoederisico. Het zijn juist degenen die nog steeds gebruikmaken van de inkomensvoorzieningen, die relatief vaak tot de armen behoren. Werkhervatters van wie het recht op huursubsidie, kwijtschelding of bijzondere bijstand (deels) verloren is gegaan, hebben aanmerkelijk minder vaak een inkomen rond of onder het minimum. De resultaten leveren dus geen aanwijzing dat werkhervatters door het verlies van aanspraken nog steeds in een armoedesituatie verkeren. Eerder

duiden zij erop dat de regelingen aan hun doel beantwoorden: het recht op een inkomensafhankelijke voorziening gaat kennelijk verloren, omdat men er financieel flink op vooruit is gegaan.

10.6 Conclusies

In dit hoofdstuk is op basis van enquêteonderzoek nagegaan welk aandeel van de uitkeringsontvangers een inkomen rond of onder het beleidsmatig minimum heeft, in hoeverre het accepteren van een baan dit aandeel doet verminderen en welke rol het inkomen speelt bij het besluit om wel of niet te werken. Uit de analyses komt naar voren dat het percentage armen als gevolg van de werkhervatting is gehalveerd. Er is echter geen informatie beschikbaar over de duurzaamheid van de gevonden baan, zodat geen uitspraken kunnen worden gedaan over de bestendigheid van de nieuwe, niet-arme situatie.

Met name de ww'ers vertonen een flinke daling in het armoedepercentage, evenals degenen die de uitkering volledig vervangen door een arbeidsinkomen.

Bijstandsonvangers profiteren aanmerkelijk minder vaak van werkhervatting; ook na werkaanvaarding verkeert nog 33% van deze categorie in een armoedesituatie.

Wellicht heeft dit te maken met het feit dat zij naar verhouding vaak in een gesubsidieerde baan terechtkomen. Ten slotte is ook de arbeidsduur van belang: uitkeringsontvangers die een baan voor minimaal 35 uur per week aannemen, lopen beduidend minder risico op armoede dan personen die terechtkomen in een deeltijdbaan.

Opmerkelijk is de bevinding dat de armen en niet-armen nauwelijks van elkaar verschillen wat betreft hun motieven om te gaan werken. Dit geldt ook voor de wens tot inkomensverbetering: bij de niet-armen leeft deze wens vrijwel even vaak als bij de wel-armen. Wanneer de werkzoekenden onder de niet-werkhervatters worden gezien, verandert dit beeld: binnen deze groep vormt het inkomen voor de armen duidelijk vaker een motief om op zoek te gaan naar een baan dan voor de niet-armen.

Ten aanzien van de inkomensafhankelijke regelingen, tot slot, duiden de gegevens erop dat inkomens rond of onder het beleidsmatig minimum met name voorkomen bij werkhervatters die hun aanspraken hebben behouden. Zowel onder werkhervatters die voordien geen gebruikmaakten van huursubsidie, de mogelijkheid tot kwijtschelding of bijzondere bijstand, als onder degenen die hun rechten na werkaanvaarding (deels) hebben verloren, ligt het armoedepercentage aanzienlijk lager. Een en ander suggereert dat de regelingen over het algemeen ten goede komen aan degenen die hen het hardst nodig hebben.

Noten

- 1 Een tweede beperking is dat de verzamelde gegevens retrospectief van aard zijn. Er dient daarom rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat de antwoorden zijn 'gekleurd' door gebeurtenissen en ervaringen tijdens de periode tussen de steekproeftrekking en de enquête. Een laatste beperking betreft het aantal respondenten. De analyses richten zich uiteindelijk alleen op degenen die ten tijde van de steekproeftrekking geen betaalde baan hadden en op het moment van de enquête wel. Hun aantal bedraagt slechts 344 personen.
- 2 In Hoff en Jehoel-Gijsbers (2003) zijn ook personen die overgingen van 'uitkering plus werk' naar 'alleen werk' beschouwd als werkhervatters.
- 3 Hierbij is opnieuw verondersteld dat degenen met een werkende partner niet tot de armen behoren. Ook paren van wie een van beiden een uitkering (anders dan ABW) heeft en de ander betaald werk, worden wederom als niet-arm beschouwd.

11 Slotbeschouwing^{*}

Cok Vrooman

In de *Armoedemonitor 2001* werd een daling van het percentage huishoudens dat onder de lage-inkomensgrens verkeert voorzien, vooral door de belastingherziening die in dat jaar plaatsvond. Uit de realisaties waarover in deze editie wordt bericht, blijkt deze inderdaad te hebben plaatsgevonden: in 2001 daalde het armoedepercentage volgens deze grens aanzienlijk. Het was ook zo ongeveer het einde van een reeks van jaren waarin de armoede in Nederland gestaag afnam. Tussen 1994 en 2001 daalde het percentage lage inkomens van 16,1% naar 9,8%; in absolute aantallen van bijna 1 miljoen naar 636.000 huishoudens.

De ramingen waarover in hoofdstuk 2 is gerapporteerd duiden er echter op dat deze jarenlange trend vanaf 2003 is gekeerd. Naar verwachting loopt het percentage lage inkomens op tot 11,0 % in 2004. De stijging doet zich vooral voor bij uitkering-ontvangers.

Invloed van nieuw beleid

In die prognoses zijn de gevolgen van de voorgenomen beleidsmaatregelen in de sociale zekerheid van het kabinet-Balkenende-II en het Najaarsakkoord uitsluitend verwerkt voorzover ze in 2004 gevolgen hebben voor de koopkrachtontwikkeling van sociaal-economische groepen en het aantal ontvangers van de verschillende typen uitkeringen. Het gaat om een ingrijpend pakket, dat voor een deel ook in de jaren daarna gevolgen zal hebben voor de inkomenspositie en de uitkeringsafhankelijkheid van de burgers. De hoogte van de uitkeringen wordt in 2004 en 2005 bevroren, evenals de lonen in nieuw af te sluiten CAO's. De kinderbijslag voor het eerste kind wordt niet verhoogd zoals eerder wettelijk was vastgelegd. In de ww werd de vervolguitkering voor nieuwe gevallen in 2003 al afgeschaft. In de toekomst zal de wekeneis waaraan aanvragers moeten voldoen om aanspraak te kunnen maken op een werkloosheidsuitkering verder worden verhoogd. In het vervolg moet men in 39 van de laatste 52 weken hebben gewerkt (voorheen 26 uit 39), en bovendien in vier van de laatste vijf jaren (ongewijzigd). Mogelijk wordt ook de kortdurende ww-uitkering (voor gevallen die uitsluitend aan de 'wekeneis' voldoen, in het bijzonder jongeren) afgeschaft. Bij het Najaarsakkoord is afgesproken dat de SER in maart 2004 advies uitbrengt over de bovengenoemde referteperiode en de kortdurende uitkering.

De WAO gaat in de toekomst pas in nadat de werkgever twee jaar verplicht het loon doorbetaald heeft. De toegang wordt beperkt tot gevallen die volledig en duurzaam arbeidsongeschikt zijn. Bij het bepalen van de mate van arbeidsongeschiktheid

* Dit hoofdstuk is een bijdrage van het SCP

zal het accent in de toekomst niet langer liggen op het verlies aan verdien capaciteit, maar op de mogelijkheden tot het verrichten van algemeen aanvaarde arbeid. Het voornemen is ook een deel van de bestaande WAO'ers aan de hand van het nieuwe arbeidsongeschiktheidsbegrip te herkeuren. Vanaf 2006 wordt de uitkering van volledig en duurzaam arbeidsongeschikten mogelijk verhoogd van 70% tot 75% van het laatstverdiende loon. Hierbij gelden wel twee voorwaarden: de ambitieuze doelstelling ten aanzien van de instroombeperking (een afname tot 25.000 nieuwe gevallen per jaar, waar dit al jaren rond de 90.000 à 100.000 schommelt) moet worden gerealiseerd, en de sociale partners moeten ervoor zorgen dat de loondoorbetaling in het tweede ziektejaar beperkt blijft tot maximaal 70% van het laatstverdiende loon. De drempel voor gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid wordt verhoogd tot 35% (voorheen 15% tot 25%). Deze gevallen kunnen aanspraak maken op een afzonderlijke regeling. De uitkering daarvan is 'flat rate' (niet aan het eerdere loon gekoppeld), en onderscheidt zich van de bijstand doordat er geen middelentoets plaatsvindt. Hogere niveaus zijn wellicht haalbaar voor gedeeltelijk arbeidsongeschikten die het werk hervatten. Het is nog onduidelijk of werkgevers zullen worden verplicht een private verzekering af te sluiten voor het risico van beroepsgebonden arbeidsongeschiktheid. Dit zou de inkomenseffecten van het nieuwe collectieve arbeidsongeschiktheidsstelsel minder groot kunnen maken.

Het reïntegratiebudget wordt met 850 miljoen euro beknot, het aantal gesubsidieerde ID- en WIW-banen vermindert. Op 1 januari 2004 zal bovendien de Wet Werk en Bijstand (WWB) in werking treden. Hiermee vervallen in beginsel de mogelijkheden om bepaalde groepen vrij te stellen van de plicht tot solliciteren, iets waarvan in het verleden vooral bij eenoudergezinnen en bijstandsontvangers ouder dan 57,5 jaar sprake was. Ook kan niet langer groepsgewijs bijzondere bijstand worden toegekend (met uitzondering van 65-plussers en – tot de invoering van een nieuwe 'zorgtoeslag' in 2006 – chronisch zieken en gehandicapten). Individuele uitzonderingen op deze regels blijven wel mogelijk, en voor langdurige minima zonder arbeidsmarktperspectieven wordt een inkomensondersteunende regeling in het leven geroepen. Ingrijpend is ook de andere wijze van financiering. De uitgaven van de WWB moeten door de gemeenten worden gedragen, die hiertoe een normuitkering via het gemeentefonds krijgen. Dat betekent dat gemeenten een financieel belang krijgen bij het minimaliseren van de uitgaven en het aantal uitkeringsontvangers en de bevordering van de arbeidsreïntegratie: het bedrag dat zij overhouden mogen zij voor andere doelen aanwenden, maar als zij tekortkomen dienen zij dit zelf aan te vullen.

Ook zijn enkele andere maatregelen in de sfeer van de tertiaire inkomens (gebonden overdrachten) voorzien. Er wordt een grotere eigen bijdrage in het ziekenfonds verwacht, met een beperking van het verzekerde pakket, die via herverzekering de koopkracht kan beïnvloeden. De huursubsidieregeling wordt versoerd. De voordelen van een afschaffing van het gebruikersgedeelte van de onroerend-zaakbelasting (OZB) op woningen zijn voor de lagere inkomensgroepen gering, zo heeft het onderzoeksinstituut

COELO becijferd (Allers 2003). Bij de omvangrijke groep, die thans gebruik maakt van de mogelijkheden tot kwijtschelding van de OZB, is het positieve koopkrachteffect van de afschaffing per definitie beperkt.

Het pakket aan maatregelen wordt gemotiveerd door de urgentie om het begrotings-tekort de komende jaren binnen de perken te houden, en door de wens het sociale stelsel zodanig te moderniseren dat het op de lange termijn betaalbaar blijft, beter aansluit bij de eigen verantwoordelijkheid van de burger, en de arbeidsdeelname bevordert. Dat neemt niet weg dat het beleid op gespannen voet staat met de functie van inkomensbescherming, zoals die in de Nederlandse sociale zekerheid van oudsher een centrale plaats inneemt. Gekoppeld aan de ongunstige stand van de economische conjunctuur – waarvan het eind nog niet in zicht is – leiden de ingrijpende beleidsmaatregelen die in de sociale zekerheid op stapel staan er wellicht toe dat de oplopende percentages lage inkomens in 2002 en 2003 geen incidentele ‘uitschieters’ zullen zijn.

Sociale uitsluiting

In deze editie van de *Armoedemonitor* wordt uitgebreid ingegaan op het ruimere begrip sociale uitsluiting, dat in de Europese beleidsdiscussie een belangrijke rol speelt. In EU-verband is dit begonnen met een brede armoededefinitie: ‘Armen zijn mensen, gezinnen, of groepen mensen wier middelen (materieel, cultureel en sociaal) zo beperkt zijn, dat zij uitgesloten zijn van de minimaal aanvaardbare levenspatronen in de lidstaten waarin zij leven.’ In het verlengde hiervan is de afgelopen jaren een aantal specifieke beleidsmatige criteria afgesproken, waarbij het onderscheid tussen armoede en sociale uitsluiting allengs vervaagde. Afgemeten aan de resultaten op die benchmarks scoort Nederland niet ongunstig, zo bleek in hoofdstuk 7. Verhoudingsgewijs is de armoede volgens de relatieve EU-grens (60% van het doorsnee inkomen) gering, de inkomensongelijkheid laag, en de langdurige werkloosheid beperkt. Deze relatief goede positie betekent niet dat sociale uitsluiting in Nederland niet voorkomt. Het SCP heeft in 2003 gericht onderzoek uitgevoerd, waarin sociale uitsluiting is vastgesteld met behulp van meer dimensies van achterstand (niet uitsluitend financiële). Dit laat zien dat bij 5% tot 10% van de huishoudens sprake is van sociaal isolement, een zeer problematische financiële situatie, of het niet onderschrijven van normen die in de Nederlandse samenleving gangbaar zijn. Er blijkt bovendien een aantal risicogroepen aan te wijzen waarbij de kans op sociale uitsluiting hoger is.

De twee edities van het Nederlandse *Nationaal actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting* die tot nu toe werden uitgebracht, kenmerken zich door een zeer ‘brede’ aanpak. Een breed spectrum aan maatschappelijke problemen wordt via een groot aantal overheidsinterventies aangepakt. Vooruitlopend op de definitieve uitkomsten van de studie waarover het SCP in 2004 zal berichten, lijkt het aan te bevelen het toekomstig beleid meer te enten op de feitelijke dimensies van sociale uitsluiting, en de risicofactoren die daarbij een rol spelen.

Armoede onder allochtonen

Uit deze editie van de *Armoedemonitor* is naar voren gekomen dat armoede ook een probleem van allochtonen is. Er zijn enkele lichtpunten: het aandeel lage inkomens onder deze groep nam tot 2001 af en, zoals blijkt uit de recente *Rapportage minderheden* 2003 van het SCP, er zijn ook positieve ontwikkelingen in de onderwijsdeelname en de bereikte eindniveaus. Toch is de kans dat niet-westerse allochtone huishoudens een laag inkomen hebben driemaal zo hoog als bij autochtonen, en maken zij een vijfde van de lage-inkomensgroep uit. Ook de inkomensverdeling is veel schever dan bij de autochtonen, met hoge concentraties in het onderste quintiel (20%-groep). Het percentage lage inkomens onder huishoudens van Marokkanen en 'overige niet-westerse allochtonen' is hoger dan dat bij Turken, Surinamers en Antillianen/Arubanen.

De redenen voor de ongunstige inkomenspositie van allochtone huishoudens liggen voor de hand. Ten opzichte van de autochtonen is hun arbeidsdeelname lager en de uitkeringsafhankelijkheid hoger. Als ze een ww- of WAO-uitkering ontvangen, bedraagt die veelal minder, doordat deze is gebaseerd op het gemiddeld lagere eerder verdiende loon. Dat geldt ook voor allochtone AOW-ontvangers, die frequent minder rechten hebben opgebouwd tijdens de jaren die zij in het buitenland woonden, en vermoedelijk vaak geen aanvullende bijstand aanvragen. Onder de werkenden, ten slotte, komt het tweeverdienerschap bij niet-westerse allochtonen veel minder vaak voor dan onder autochtone huishoudens.

De analyse van de ruimtelijke verdeling van armoede laat zien dat er in stedelijke gebieden, vooral in het Westen van het land, veel gebieden zijn met een combinatie van lage inkomens, een hoge uitkeringsafhankelijkheid en veel allochtonen. Het gaat vermoedelijk te ver om van 'armoedegetto's' te spreken, temeer daar de ruimtelijke segregatie van lage-inkomensgroepen tot 2001 niet verder is toegenomen. Wel is het zorgwekkend dat in de 'cumulatiegebieden' de sociale cohesie en de waardering van de buurt beduidend lager zijn dan elders.

Ook kan worden geconstateerd dat deze groepen kwetsbaar zijn voor de huidige economische omslag, en dat de voorgenomen inkomensmaatregelen allochtonen vermoedelijk harder zullen treffen dan autochtonen, vooral door hun hogere uitkeringsafhankelijkheid. Tezelfdertijd staat het beleid gericht op het verbeteren van de arbeidskansen van allochtonen onder druk (gesubsidieerde arbeid, de specifieke afdrachtkorting (SPAK), wet-Samen). De vraag kan worden opgeworpen of dit, met het oog op de wens om de sociale positie van deze groepen te verbeteren, verstandige keuzen zijn.

Werk als ontsnappingsroute?

De veronderstelling dat het vinden van werk het meest probate middel is om aan armoede te ontsnappen, is een hoeksteen van het sociale zekerheidsbeleid. Op grond van eerder onderzoek (SCP/CBS 1999, De Beer 2001) werd dit al genuanceerd. Uitkeringsontvangers met een laag inkomen die aan de slag gaan, hebben inderdaad een goede kans om aan armoede te ontsnappen, hoewel het zeker geen automatisme is.

Hierbij passen echter de volgende kanttekeningen:

Gaan werken is niet voor alle typen arme uitkeringsontvangers een reëel perspectief. Dit betreft vooral de omvangrijke groepen AOW'ers en mensen die door ziekte, handicaps of sociale beperkingen in het geheel niet tot werken in staat worden geacht.

- De kans een baan te vinden is voor sommige groepen uitkeringsontvangers zeer laag. Vooral bijstandsontvangers en arbeidsongeschikten kunnen moeilijk opboksen tegen de concurrentie van schoolverlaters, herintreders en werkenden die van baan willen wisselen.
- Een deel van de arbeidsongeschikten verricht al betaalde arbeid, en zij kunnen hun arbeidsduur of arbeidsinkomsten vanwege hun handicap niet verhogen.
- De inkomensverbetering die uitkeringsontvangers doormaken als ze meer gaan werken, is vooral de eerste jaren vaak beperkt (armoedeval-problematiek).
- Een deel van de uitkeringsontvangers die weer gaan werken, verliest de baan na verloop van tijd, en ontsnappen daardoor hooguit tijdelijk aan de armoede.

Op een aantal van deze punten wordt in *De uitkering van de baan*, de recente SCP-studie over reïntegratie, uitgebreider ingegaan (Hoff en Jehoel-Gijsbers 2003). Het databestand van dat onderzoek is hier opnieuw geanalyseerd vanuit het gezichtspunt van de kans om aan armoede te ontsnappen. Hoewel de inkomensgegevens enigszins beperkt zijn, bevestigt dit het eerdere beeld. Van de uitkeringsontvangers die werk vinden en een inkomen onder de (beleidsmatige) armoedegrens hadden, is ruim de helft na deze overgang niet langer arm. Het vinden van werk biedt uitkeringsontvangers dus inderdaad een mogelijke uitweg. Er zijn er echter ook velen voor wie het inkomen er niet genoeg op vooruitgaat om de grens te overschrijden. Voor hen impliceert het vinden van werk vooralsnog niet meer dan dat zij de overgang van uitkeringsontvanger naar *working poor* doormaken. Ook de overige bovengenoemde kanttekeningen bij de in beleidskringen populaire activeringsfilosofie lijken in de huidige ongunstige economische conjunctuur onverkort geldig.

De juiste armoedegrens?

Men kan van mening zijn dat de meting van armoede, die in de *Armoedemonitor* in belangrijke mate op de lage-inkomensgrens is gebaseerd, niet adequaat is. Zo stelt het ministerie van SZW dat de grens geen goede indicator voor armoede is, omdat ook huishoudens boven het sociaal minimum als 'arm' worden bestempeld. Het argument dat daarbij wordt gehanteerd, is dat het ijkpunt van de grens bij het relatief hoge bijstandsniveau voor een alleenstaande van 1979 ligt. Doordat die norm in de periode daarna herhaaldelijk neerwaarts is bijgesteld – het bijstandsniveau hield niet in alle jaren gelijke tred met de geldontwaarding – zou de lage-inkomensgrens de 'hedendaagse inzichten' over de algemeen noodzakelijke kosten van bestaan niet langer weerspiegelen. Ofwel: de grens ligt te hoog, en telt daardoor te veel huishoudens als arm. Ongespecificeerd blijft wat die 'hedendaagse inzichten' precies zijn, en welke waarde daaraan vanuit wetenschappelijk oogpunt moet worden toegekend. Daarom

lijkt het verstandig kort stil te staan bij dit ‘technische’ aspect, dat echter belangrijke inhoudelijke consequenties kan hebben.

Bij de invoering van de bijstand in de jaren zestig van de vorige eeuw is niet vastgelegd welke bedragen of voorzieningen essentieel zijn om in Nederland een aanvaardbaar bestaan op minimumniveau te kunnen leiden. Ook de latere normeringen berusten niet op uitgebreide studies van het benodigde budget of de mening van de bevolking (zie het overzicht in Vrooman en Snel 1999). De relatieve verlagingen van het uitkeringsniveau na 1979 werden eerder gemotiveerd door budgettaire overwegingen en een wens de financiële prikkels (activering, verminderen armoedeval) te vergroten, dan door een afnemende behoefte onder bijstandsontvangers. De algemene stijging van het gemiddelde welvaartsniveau maakt het laatste overigens ook onwaarschijnlijk. In essentie is de bijstandsnorm een politieke afspraak die niet stoelt op enigerlei wetenschappelijk inzicht in de noodzakelijke kosten van bestaan. Als zodanig is het aantal mensen onder de beleidsmatige grens wel interessant: het markeert de doelgroepen van het beleid, en weerspiegelt de politieke consensus over de inkomenshoogte die in Nederland als ‘bodem’ in de inkomensverdeling wordt gelegd. Dat is tevens de reden waarom ook over armoede volgens deze grens – gedefinieerd als 105% van de normbedragen in de sociale wetgeving – in de *Armoedemonitor* wordt gerapporteerd. Het criterium is echter niet geschikt als men vergelijkingen van armoede door de tijd wil maken, hooguit om de omvang van bepaalde beleidsdoelgroepen op jaarbasis aan te geven.

De beleidsmatige grens is geen waardevaste maatstaf, doordat de indexering historisch gezien wisselend is toegepast. Met een inkomen dat eenzelfde consumptiewaarde vertegenwoordigt, kan men in het ene jaar arm zijn, en in het volgende niet. Het hanteren van deze grens kan ook tot paradoxale consequenties leiden: als het sociaal minimum wordt verhoogd, wordt de omvang van de groep minima in beginsel groter (het inkomen van uitkeringsgerechtigden stijgt mee, maar er belanden meer arme werkenden onder de grens). Omgekeerd doet een verlaging van de normen de armoede volgens deze grens afnemen. Het verschijnsel kan zelfs worden geëlimineerd door de bijstandsbedragen op 0 te stellen. Dat is echter, naar men voor Nederland mag aannemen, een *reductio ad absurdum*.

De lage-inkomensgrens is waardevast en daardoor geschikt om trendmatige ontwikkelingen te meten. Wel omvat armoede vanzelfsprekend meer dan uitsluitend een inkomen onder een bepaald inkomensniveau. SCP en CBS bekijken daarom altijd ook een aantal aanvullende criteria, zoals de armoededuur, de vaste lasten, de subjectieve perceptie van armoede, vermogens en schulden, en indicatoren voor niet-materiële armoede. Ook in deze editie van de *Armoedemonitor* komen deze onderwerpen uitgebreid aan de orde.

Vanzelfsprekend is er discussie mogelijk over het niveau van de lage-inkomensgrens. De koppeling aan de geldontwaarding heeft echter tot gevolg dat er in de loop der tijd redelijk consistente welvaartsposities worden vergeleken, iets wat bij de beleidsmatige grens niet het geval is. Wel kan men stellen dat het wenselijk is meer rekening te

houden met de feitelijke behoeften van mensen. Op de merites van een meer op consumptie gebaseerde inkomensgrens zal uitgebreid worden ingegaan in een afzonderlijk te publiceren SCP-werkdocument.

Summary^{*}

Indicators in the Poverty Monitor

As in the earlier editions of the *Poverty Monitor* – and in the *Poverty Report 2002* – poverty is determined in the first instance on the basis of two income thresholds. The *low-income threshold* represents the same purchasing power for all households, based on the level of national assistance benefit for a single person in 1979, a year in which the purchasing power of national assistance benefit was relatively high. For other types of household the low-income threshold is determined by applying a mark-up factor based on the actual extra costs of multiple-person households. Since the low-income threshold for the years after 1979 is adjusted for price inflation, it is suitable for comparisons over time.

The second poverty threshold used in the *Poverty Monitor* is the *social policy minimum*. This is set at 105% of the norms which apply for general national assistance, general child benefit and – for the over-65s – the state retirement pension. This is a politically determined threshold which is of importance mainly for determining the size of the target groups of government policy. The social policy minimum is less suitable for comparisons over time, because the norms applied in national assistance benefit and the state retirement pension are not always adjusted for inflation in the same way.

In addition to these two thresholds, a number of *supplementary indicators* for poverty are also used, such as the length of time spent below the two income thresholds, possessions and debts, fixed costs and people's own assessment of their financial situation.

The data presented in this edition of the *Poverty Monitor* generally cover the period up to and including 2001. The most important databases from which these data are drawn, namely the Income Panel Survey (IPO) and the Regional Income Survey (RIO), are linked to tax data. Developments after 2001 are mapped out on the basis of estimates and survey data on people's own assessment of their financial situation. Information gathered from present and former benefit recipients was also used (Reintegration Survey 2001/2002) as well as information from residents of disadvantaged areas (Social Exclusion Survey 2003).

Number of people on low income still falling in 2001 and 2002, but then starts to rise again

In the second half of the 1990s the number of households with an income below the low-income threshold fell steadily; where there were 970,000 households in the low-income category in 1994, this had fallen to 743,000 in 2000.

* Joined chapter by Social Cultural Planning Office (SCP) and Statistics Netherlands (CBS).

A year later, the number of low income households had fallen even further to just over 636,000.

A reduction is also found if allowance is made for the size of the total population: in the mid-1990s the percentage of low-income households fluctuated around 15%, following which it fell to 11.6% in 2000 and to 9.8% in 2001. A key reason for this latter fall was the tax reform, which boosted the purchasing power of most households.

Most sections of the population also saw an increase in their purchasing power in 2002, but this picture changes in 2003, when a number of fiscal measures and an increase in nominal health insurance premiums affected the purchasing power of both people in work and those on benefit, as well as pensioners. This trend is likely to continue in 2004. In both 2003 and 2004, the percentage of poor households measured against the low-income threshold will increase, by almost one percentage point compared with the year 2002.

Number of households on minimum income hardly changes

Whereas poverty is declining based on the low-income threshold, this does not hold when the social policy minimum is taken as the indicator. In 2000 the number of households with an income of up to 105% of this minimum was around 577,000; in 2001 this figure had increased by 5,000. There was no change at all in percentage terms, 9% in 2000 and in 2001.

Slight fall in long-term poverty.

The percentage of households living in poverty for four years or longer has decreased slightly between 1995 and 2000. Measured against the low-income threshold, the figure has fallen from 7% to 5%, while on the basis of the social policy minimum it has decreased from 4% to 3%.

Growth in minimum incomes lags behind

The income of the Dutch population as a whole increased by more than 15% in the period 1990-2001. Households with an income below the social policy minimum did less well, however, with an improvement of more than 5%. Minimum income recipients aged under 65 did particularly badly; their income has barely increased since 1990. The picture for the over-65s, who saw their income increase by almost 10% over the period, is considerably more rosy.

Spending patterns and fixed costs

The spending pattern of people on low incomes differs considerably on two points from that of the higher income groups. In the first place, a proportionately large amount is spent on housing; in 1999/2000, 46% of the budget of low-income households went on housing, compared with 37% in the higher income groups.

Spending on housing includes not only rent/imputed rental value, heating and lighting, but also maintenance and expenditure on furniture. In particular single people living alone on a low income spend a good deal on their home.

Low-income households spend relatively little on sport, recreation and holidays (3% of their income versus 7% in the higher income groups) and on travel and transport (11% versus 15%). Couples with children and a low income spend the biggest proportion of their income on development, recreation and travel, while single parents and couples without children spend a much smaller proportion of their budget on these items.

Spending on fixed costs, such as rent, gas/electricity and insurance, account for a large slice of the budget of low-income households. Compared with the mid-1990s, the proportion of fixed costs in total spending has fallen slightly. In 1995/96, 47% of the budget of low-income households went on these costs; estimates for 2001/02 suggest that this has fallen to 45%.

Debts

In 2000, 21% of households with an income below the low-income threshold had more debts than possessions. This was almost twice as many as among households with higher incomes. Non-mortgage-related debts were slightly less common among low-income households than among the higher income groups: 30% versus 33%. The (median) outstanding debt of EUR 2000 was also considerably lower than the EUR 6,400 for households above the low-income threshold. Low-income households in particular state that they have problems repaying their borrowing. More than half these households described this repayment as (very) burdensome; this compares with just over 20% who held this opinion among the higher incomes.

Low-income households with debts have financial problems relatively frequently. For example, 38% of these households stated that they found it difficult or very difficult to make ends meet. These households also stated relatively frequently that they had insufficient money to replace worn-out furniture with new (62%) or to go on a week's holiday once a year (50%). 8% had fallen behind in paying their rent or energy bills in the preceding 12 months.

Both the number and amount of outstanding loans has increased in recent years. Where in 1999 just over 5.7 million loans were registered with the Central Credit Registration Office (BKR), in 2002 the figure had risen to almost 10 million loans. The total amount of consumer credit outstanding also rose in this period from just under EUR 14 billion to more than EUR 16 billion. The number of requests to municipal credit banks for debt rescheduling also increased from less than 24,000 in 2001 to 31,000 in 2003. The number of evictions because of rent arrears has by contrast fallen in the last few years. This appears to be largely due to the use of preventive measures.

Since 2001, when the economic growth turned into economic downturn, the proportion of households describing their own financial situation as having (significantly) deteriorated has increased sharply. Between the end of 2000 and the third quarter of 2003 this figure has risen among the low-income households from just over 20% to almost 55%; the increase among other households is even steeper, going from just over 10% to almost 35%.

Escape from poverty

Of households which had a low income in 1999, 35% were found to have moved above the poverty line a year later, in 2000. This means that the chance of escaping poverty is the same as in the preceding few years, but slightly higher than in the mid-1990s. Before 1997 the chance of escaping poverty was around 32%.

From welfare to work

The transition from income (exclusively) from benefit to paid employment pushes people above the poverty threshold in a number of cases. 57% of benefit recipients with an income below the social policy minimum see their income increase so much when accepting work that they are no longer classed as poor. However, moving from welfare to work by no means always means a definitive escape from poverty; earlier research has shown that 20% of people who resume work are out of work again within a year.

The fall in the poverty rate is particularly sharp (from 18% to 6%) among job-finders who were initially receiving unemployment benefit. This applies to a considerably lesser extent for national assistance benefit claimants: of those within this group who resumed work, 33% still have an income around or below the social policy minimum. This may be related to the fact that national assistance benefit recipients relatively frequently end up in subsidised or part-time employment.

Geographic distribution of poverty

The mid-1990s saw an increasing concentration of low-income households within specific residential areas. Since 1998, however, low-income households have become more evenly spread. This applies for the Netherlands as a whole, but in particular for Amsterdam and Rotterdam. Notwithstanding, both cities still have a high poverty rate: 21% and 22% of the inhabitants, respectively, have an income below the low-income threshold.

In the west of the country, in particular, a high poverty rate within a particular municipality or postcode area is often accompanied by a high proportion of benefit claimants and a high percentage of non-western ethnic minorities. Moreover, these 'cumulation areas' are populated by a relatively large number of single persons and young people aged under 35. The residents of these cumulation areas are worse off in many respects than residents of postcode areas with a low proportion of low-income

households, benefit claimants and ethnic minorities. The former more frequently report poor health, have relatively little contact with neighbours and have a more negative opinion about their home and residential setting. It is therefore not surprising that there is a relatively strong inclination to move house within the cumulation areas.

Ethnic minorities

Although the strong economic climate in the second half of the 1990s led to a fall in unemployment among non-western ethnic minorities, this group were still relatively frequently poor in 2000: where 11% of indigenous households had an income below the low-income threshold, the figure for non-western ethnic minority households was 33%. Looked at from the opposite perspective, the latter group made up a disproportionately large part – almost 20% – of poor households. As with indigenous households, members of these ethnic minorities who are economically inactive, claiming benefit or retired are at the greatest risk of being on a low income. The causes of this heightened poverty risk lie in the relatively small number of double-earners among non-western ethnic minorities, the fact that benefit claimants often had a low-paid job prior to moving on to benefit, and the fact that pensioners – because they have lived in the Netherlands for less than 40 years – frequently receive less than the full state retirement pension.

The degree to which members of ethnic minorities maintain contacts with indigenous citizens, subscribe to traditional views or feel accepted by Dutch society is not directly related to their income position. Factors such as education level and command of the Dutch language prove to be much more important in this respect.

Income and health

Several domestic and international studies have demonstrated that there is a relationship between income and health. The precise nature of this relationship is however still unclear. For example, life expectancy in Greece is virtually the same as that in Luxembourg, whereas the incomes in the two countries differ widely. Conversely, there are countries with the same average incomes and a comparable income distribution, but where life expectancy diverges widely. It is also impossible to make any definitive statements about the direction of the correlation between income and health, though the majority of researchers agree that it is more likely that a low income will influence health – in a negative sense – than that relatively poor health will lead to a fall in income.

Data from 1999 on the relationship between income and health in 13 EU countries show that there are income-related differences in health status in each of these countries. These data are health indicators from survey research, such as reports of chronic illnesses or people's perception of their own health. People on lower incomes have a relatively unfavourable perception of their own health in Ireland, Austria and Portugal. Lower income groups in Ireland also relatively frequently report chronic illnesses, and Greece and France also record a negative health profile in this respect.

The Netherlands occupies a mid-ranking position for both indicators. Characteristic of the Netherlands is the fairly wide difference between the lowest income category and the category immediately above it; the health profile of the lowest income group is much worse, and this applies both for people's perception of their own health and for reports of chronic illnesses. Lengthy periods of poverty are also relatively frequently accompanied in the Netherlands by a below-average perception of their own health by the people affected.

Mobility

People's mobility is related to the income position of the household. Not only do people with a low income participate in traffic less often, they also travel shorter distances, and make more use of public transport. To a considerable extent, these differences can be attributed to factors other than income, such as the lower rate of car ownership and the lower labour market participation rate among low-income households. Although people with a low income participate less in traffic, there are virtually no indications that lack of money forces them to have a lower social participation rate. Although the distances covered are smaller, they visit friends and family just as often as people on higher incomes.

Social exclusion

At the end of 2001 the EU member states drew up a number of common indicators for social exclusion. In comparison with the other member states, the Netherlands occupies a favourable position on many of these indicators: proportionately little poverty, low income inequality and low long-term unemployment rate. The picture is less positive, however, when it comes to average education level and life expectancy, where the Netherlands occupies a middle position.

Indicators such as poverty, education level and unemployment are a few of the risk factors for social exclusion. Precisely what is meant by 'social exclusion' is however something that still needs to be defined. Here it is argued that four dimensions of this concept can be identified: insufficient social participation, insufficient normative integration, material deprivation and insufficient access to provisions to which every citizen is entitled. The first findings of a recent study of these four characteristics of social exclusion suggest that between 5% and 10% of Dutch households must be regarded as socially excluded: severe social isolation, very problematic financial situation or non-conforming norms and values. The presence of one or more risk factors, such as low income, appears to have an unfavourable impact in particular on material deprivation and social participation.

Bijlage A Karakteristiek van de databronnen

A1 Inkomenspanel onderzoek (IPO)

Het Inkomenspanel onderzoek heeft tot doel een beeld te schetsen van de samenstelling en verdeling van inkomens van personen en huishoudens in Nederland.

Doelpopulatie	bevolking van Nederland in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	administratief
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen en particuliere huishoudens
Steekproefmethode	panelonderzoek; het panel wordt jaarlijks aangevuld met een steekproef van 0,61% uit immigranten en nul-jarigen
Verzamelmethode	gegevens verstrekt door de Belastingdienst
Netto steekproef	circa 75.000 'kernpersonen', aangevuld met hun huishoudensleden, in totaal ongeveer 210.000 personen
Respons	administratieve non-respons is circa 1% van de geselecteerde kernpersonen
Berichtgevers	ministerie van Financiën (Belastingdienst), ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (individuele huursubsidie) en Informatie Beheer Groep (studiefinanciering).
Weging	naar geslacht, leeftijdsklasse, regio, huishoudensgrootte en leeftijdsklasse van het hoofd
Frequentie	doorlopend
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

A2 Regionaal inkomensonderzoek (RIO)

Het Regionaal Inkomensonderzoek schetst een beeld van de regionale samenstelling en verdeling van inkomens van personen en huishoudens in Nederland (gemeenten, wijken en buurten).

Doelpopulatie	bevolking van Nederland in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	administratief
Steekproefeenheid	persoon
Verzamelmethode	gegevens verstrekt door de Belastingdienst
Netto steekproef	bij gemeenten met 5.000 inwoners of meer 32% van alle personen van 15 jaar of ouder, bij gemeenten met minder dan 5.000 inwoners 16% van alle personen van 15 jaar of ouder; in beide gevallen aangevuld met de huishoudensleden van deze kernpersonen

Respons	administratieve non-respons is circa 1% van de geselecteerde kernpersonen.
Berichtgevers	ministerie van Financiën (Belastingdienst), ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (individuele huursubsidie) en Informatie Beheer Groep (studiefinanciering).
Weging	naar adrestype, burgerlijke staat, geslacht en leeftijdsklasse
Frequentie	doorlopend
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

A3 Vermogensstatistiek

De Vermogensstatistiek schetst een beeld van de samenstelling en de verdeling van de vermogens van particuliere huishoudens in Nederland.

Doelpopulatie	particuliere huishoudens in Nederland
Soort onderzoek	administratief
Steekproefeenheid	huishouden
Brongegevens	de gegevens over de vermogensverdeling bij particuliere huishoudens zijn gebaseerd op het Inkomenspanelonderzoek (IPO) en het Sociaal-economisch panelonderzoek (SEP).
Verzamelmethode	de vermogensgegevens van de huishoudens in het IPO worden verzameld via de volgende administraties: – de administratie van de vermogensbelasting: hierin is informatie opgenomen van mensen aan wie een aangiftebiljet vermogensbelasting is uitgereikt. De gegevens over het vermogen zijn uitgesplitst naar de aard van schulden en bezittingen. – de administratie van de inkomstenbelasting: hierin is informatie opgenomen van personen die aangifte doen voor de inkomstenbelasting. Deze administratie bevat informatie over de waarde van de volgende vermogensbestanddelen: eigen woning, ander onroerend goed, (spaar)tegoeden, effecten en schulden. Bij zelfstandigen is ook het ondernemingsvermogen bekend. In sommige gevallen zijn alleen de bij het vermogensbestanddeel behorende inkomsten bekend. In dat geval is de waarde van het vermogensbestanddeel op basis van deze inkomsten geraamd. Voor personen die opgenomen zijn in de administratie van de inkomsten- en/of vermogensbelasting is het vermogen bepaald met behulp van deze administraties. – voor de overige personen is het SEP als gegevensbron gebruikt. Daartoe is het SEP synthetisch gekoppeld met het IPO. Bij ieder huishouden in het IPO is een huishouden in

	het SEP gezocht dat daar zo veel mogelijk op lijkt. Daarbij zijn de volgende koppelvingsvariabelen gebruikt: – vóórkomen in de administratie van respectievelijk de vermogensbelasting, inkomstenbelasting of loonbelasting; – grootte van het huishouden; – besteedbaar huishoudensinkomen; – leeftijd hoofd huishouden; – sociaal-economische categorie hoofd huishouden; – sociaal-economische categorie partner hoofd huishouden; – bezit eigen woning.
Steekproefkenmerken	zie toelichting bij het IPO en SEP
Definitie vermogen	vermogen is het saldo van bezittingen en schulden. De gegevens hebben betrekking op de situatie op 1 januari van het onderzoeksjaar. In deze bijdrage is het vermogen beperkt tot vormen van bezit die in geld kunnen worden omgezet. De belangrijkste bestanddelen van het bezit zijn (spaar)tegoeden, effecten, onroerend goed en vermogen belegd in de eigen onderneming. Vergelijking met SEP en Woningbehoefteonderzoek toonde aan dat de waarde van de eigen woning in de fiscale administraties onderschat wordt. Hiervoor is gecorrigeerd. Vermogen dat via pensioenpremies e.d. belegd is in aanspraken op pensioen- en levensverzekeringsuitkeringen wordt hier niet tot het bezit gerekend. Andere vormen van vermogen die ontbreken, zijn contant geld, kunst, antiek en duurzame consumptiegoederen (met uitzondering van de eigen woning). Deze laatste bestanddelen zijn weggelaten omdat ze niet goed gemeten konden worden, hetzij door gebrek aan gegevens, hetzij door het ontbreken van een goede grondslag voor de waardebepaling. De schulden bestaan uit hypothecaire leningen en andere schulden. Het opgebouwde spaartegoed bij spaar- en leven-hypotheek is niet bekend en is daarom niet opgenomen in de overzichten.

A4 Doorlopend budgetonderzoek (BO)

Het doel van het Budgetonderzoek is het verschaffen van statistische informatie over de bestedingen van typen huishoudens, gerelateerd aan kenmerken van het huishouden zoals grootte en samenstelling, inkomen, sociaal-economische categorie van het huishouden, kenmerken van de woning en het bezit van duurzame consumptiegoederen. Hiertoe worden gedurende een jaar gegevens verzameld over bestedingen, inkomsten en achtergrondkenmerken bij een steekproef van Nederlandse huishoudens. Gedurende een kwart maand houden de huishoudens nauwgezet een huishoudboekje bij, de rest van het jaar alleen grotere uitgaven.

Doelpopulatie	particuliere huishoudens in Nederland
Soort onderzoek	enquête (cross-sectie, gedeeltelijk panelonderzoek)
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	particuliere huishoudens
Steekproefkader	geografisch basisregister; algemeen bedrijfsregister; deelnemers voorgaande budgetonderzoeken
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; prestratificatie: optimale allocatie
Verzamelmethode	mondelinge en schriftelijke vragenlijst, huishoudboekje
Netto steekproef	De nagestreefde netto steekproefomvang is in de periode 1992 t/m 1999 circa 2000 huishoudens. In het BO 2000 is de steekproef vergroot tot circa 2400 huishoudens.
Respons	de initiële respons is circa 25% van de benaderde huishoudens; de uitval is circa 15% van de deelnemende huishoudens.
Frequentie	doorlopend
Weging	naar sociaal-economische categorie hoofdkostwinner, netto huishoudinkomen, omvang huishouden, eigendomsverhouding woning, geslacht alleenstaanden
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

A5 Sociaal-economisch panelonderzoek (SEP)

In 1984 is het Centraal Bureau voor de Statistiek gestart met het Sociaal-economisch panelonderzoek (SEP). Doel van het onderzoek is een samenhangend beeld te geven van de sociaal-economische situatie van huishoudens en personen, met name van veranderingen daarin. Daartoe worden circa 5.000 huishoudens in de tijd gevolgd. Alle huishoudleden van 16 jaar of ouder worden met tussenpozen ondervraagd over onder meer het inkomen, de arbeidssituatie, duurzame goederen, wonen, consumptie, bezittingen en schulden, en welvaartsbeleving.

Doelpopulatie	particuliere huishoudens in Nederland, zelfstandig wonenden
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	adres
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst, vanaf 1991 computerondersteund (CAPI)
Berichtgever	de vragen op huishoudniveau zijn aan één persoon in het huishouden, bij voorkeur het hoofd, gesteld
Netto steekproef	tot april 1986 circa 4000 huishoudens, sindsdien circa 5000 huishoudens

Respons	oorspronkelijke respons circa 50%, afgenomen tot circa 30%; jaarlijkse uitval circa 5%
Frequentie	jaarlijks, tot 1990 tweemaal per jaar
Verslagperiode	de uitgebreide inkomensvragen hebben betrekking op het voorafgaande kalenderjaar
Weging	naar gemeentegrootte, leeftijd, geslacht en burgerlijke staat
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

A6 Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA)

Het onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen is opgezet om de positie van de vier grootste minderheidsgroeperingen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen, regelmatig in kaart te brengen. Het wordt in de eerste plaats gebruikt om te onderzoeken in welke mate personen uit de minderheden naar evenredigheid participeren in de maatschappelijke kerninstituten onderwijs en arbeidsmarkt.

Doelpopulatie	allochtone bevolkingsgroepen in Nederland: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens en personen
Steekproefkader	gemeentelijke bevolkingsregisters
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, huishoudens
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst
Berichtgevers	hoofd huishouden voor de algemene vragenlijst; overige leden van het huishouden ouder dan twaalf jaar krijgen een verkorte vragenlijst
Netto steekproef	circa 4.000 huishoudens, ruim 8.000 personen (in 1998: 7.500 huishoudens, 14.500 personen)
Frequentie	onregelmatig sinds 1988
Opdrachtgever	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO); vanaf 1998 Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) en Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)

A7 Enquête reïntegratie

Doel van het onderzoek is het verkrijgen van meer inzicht in de factoren die van invloed zijn op het reïntegratiegedrag van uitkeringsontvangers. Hierbij worden drie groepen onderscheiden: arbeidsongeschikten, werklozen en bijstandontvangers. In het onderzoek zijn mensen betrokken die momenteel een uitkering ontvangen en mensen die inmiddels (naar betaald werk) zijn uitgestroomd.

Doelpopulatie	personen in Nederland tot 60 jaar die momenteel of in het recente verleden een WAO-, WW- of bijstanduitkering (hebben) ontvangen, exclusief allochtonen die de Nederlandse taal niet beheersen
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	(ex-)uitkeringsontvangers (WAO, WW en Abw) tot 60 jaar; ingeval van WAO'ers: alleen personen die de uitkering gedurende minder dan 5 jaar ontvangen.
Steekproefmethode	arbeidsongeschikten en werklozen: random steekproef; bijstand-ontvangers: panel
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst
Netto steekproef	WAO: 900 personen; WW: 754 personen; Abw: 432 personen
Respons	WAO: 36%; WW: 38%; Abw: 61%
Veldwerkperiode	oktober 2001 - februari 2002
Frequentie	eenmalig
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	GfK PanelServices Benelux b.v.

A8 Woningbehoefteonderzoek (WBO)

Het WBO is een grootschalige, landelijke enquête die sinds 1964 periodiek uitgevoerd wordt om woningmarktontwikkelingen in beeld te brengen. Er worden gegevens verzameld over de huisvestingssituatie en woonuitgaven, de woonwensen en de gewenste en gerealiseerde verhuizingen. Daarnaast levert het WBO informatie over de sociaal-demografische en sociaal-economische kenmerken van huishoudens. Er zijn verschillende vragenlijsten voor hoofdbewoners, inwonenden en leden van huishoudens. Met ingang van 1998 is het WBO een zelfstandige module van Permanent onderzoek naar de leefsituatie (POLS) van het CBS.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeenheid	persoon
Entiteiten	personen, huishoudens; woningen
Steekproefkader	gemeentelijke persoonsregisters; gemeentelijke basisadministratie (GBA)
Steekproefmethode	enkelvoudige aselecte steekproef
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst, vanaf 1998 computerondersteund (CAPI)
Berichtgevers	in uitzonderlijke gevallen kan de partner van de steekproefpersoon de vragen beantwoorden

Netto steekproef	in 2002: circa 92.000 personen (61.000 in het reguliere bestand en 31.000 in de oversampling)
Respons	circa 60%
Frequentie	sinds 1998 jaarlijks; daarvoor: eens in de vier jaar
Verslagperiode	de gerealiseerde verhuizingen in de vier jaren voorafgaand aan de datum van ondervraging, de gewenste verhuizingen binnen een termijn van twee jaar
Weging	naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, woonregio, etniciteit, huishoudgrootte, huisvestingswijze en woningvoorraad
Opdrachtgever	Ministerie van Volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieu (VROM) en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) vanaf 1998
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in samenwerking met verschillende onderzoeksbureaus

Ag Consumentenconjunctuuronderzoek (CCO)

Het verschaffen van actuele informatie over consumentenopvattingen met betrekking tot de algemene economische ontwikkeling en de financiële situatie van het eigen huishouden. Met behulp van het onderzoek wordt inzicht verkregen in de opvattingen van consumenten, onder meer ten aanzien van de aankoop van duurzame consumptiegoederen. Tevens worden veranderingen in optimisme of pessimisme op korte termijn gesignaleerd, waarmee vroegtijdig een indicatie van een mogelijke trendwijziging van de particuliere consumptie beschikbaar is. De gegevensverzameling, waarmee het CBS in 1972 is gestart, wordt mede op verzoek van de Europese Commissie uitgevoerd. Deze gebruikt het onderzoek als instrument voor de diagnose en kortetermijnprognose van de conjunctuur in combinatie met het conjunctuuronderzoek bij ondernemers in de industrie en bouwnijverheid.

Doelpopulatie	particuliere huishoudens in Nederland
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens
Verzamelmethode	vanaf 1984 door telefonische enquêtering (COTEL); voor die tijd interviews aan de hand van een schriftelijke vragenlijst
Berichtgevers	hoofdkostwinner of diens partner
Netto steekproef	circa 1000 huishoudens
Respons	circa tweederde van de benaderde huishoudens
Frequentie	doorlopend
Verslagperiode	maandelijks
Weging	de maandgegevens worden niet herwogen, de jaargegevens wel. Door vooral de non-respons zijn de maandelijkse aantallen ondervraagde huishoudens niet steeds hetzelfde, waardoor het gewicht van elk van de peilingen in een kalenderjaar ongelijk is. Om te bewerkstelligen dat alle peilingen in een kalenderjaar

Opdrachtgever	gelijke gewichten hebben, worden de afzonderlijke cases van de desbetreffende onderzoeksmaanden ‘teruggewogen’.
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Indexen	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uit de verzamelde gegevens worden de index van consumenten-vertrouwen geconstrueerd, die een weergave vorm van het gemiddelde oordeel van consumenten over de wijze waarop de economie en de eigen financiële situatie zich ontwikkelt. Deze index bestaat uit twee deelindexen: de index van het economisch klimaat en de index van de koopbereidheid (zie ook de CBS-publicatie <i>Gebruikershandboek Consumenten Conjunctuuronderzoek, 1972-1992</i>)

A10 Onderzoek verplaatsingsgedrag (OVG)

Het Onderzoek Verplaatsingsgedrag meet het verplaatsingsgedrag van de Nederlandse bevolking naar plaats van herkomst en van bestemming, het tijdstip waarop het vervoer plaatsvindt, de gebruikte vervoermiddelen en de motieven voor de verplaatsingen. Daarnaast wordt ruime aandacht geschonken aan de achtergrondvariabelen voor een bepaald verplaatsingspatroon en keuze van vervoermiddelen.

Doelpopulatie	de Nederlandse bevolking
Steekproefeenheid	adressen
Entiteit	huishouden, persoon, verplaatsing, rit
Verzamelmethode	vanaf 1999 schriftelijke enquête, met telefonische motivatie van respondenten en eventuele na-enquêtes voor meer gedetailleerde gegevens per subgroep
Berichtgevers	personen in particuliere huishoudens
Netto steekproef	in 1999 en 2000: circa 64.000; in 2001: circa 57.500.
Respons	circa 70%
Frequentie	doorlopend
Verslagperiode	jaarlijks
Weging	ter compensatie van vertekeningen door onder- en oververtegenwoordiging van bepaalde groepen (lineaire weging)

A11 Sociale uitsluiting 2003

Het onderzoek sociale uitsluiting 2003 heeft tot doel meer inzicht te verwerven in de mate van sociale uitsluiting, de omvang van risicogroepen en de relatie tussen risicofactoren en sociale uitsluiting.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, zelfstandig wonend, exclusief studenten
Soort onderzoek	mondelinge enquêtes, aangevuld met diepte-interviews

Steekproefeenheid	persoon
Steekproefmethode	stratificatie naar wijken (20 achterstandswijken en 30 niet-achterstandswijken); benadering via ‘random-walk’ methode, waarbij – vanaf verschillende startadressen per wijk – bij elk derde huis is aangebeld.
Verzamelmethode	computergestuurde vragenlijst
Netto steekproef	431 respondenten in achterstandswijken, 429 respondenten in niet-achterstandswijken; voor enkele variabelen is ook informatie van eventuele partner gevraagd
Respons	8% in achterstandswijken, 9% in niet-achterstandswijken
Frequentie	eenmalig
Weging	naar type wijk (correctie voor stratificatie); in de toekomst zal mogelijk voor andere kenmerken worden herwogen
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP); co-financiering door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Uitvoerder veldwerk	Research voor Beleid

[A12 European Community Household Panel Survey \(ECHP\)](#)

Het ECHP meet allerlei aspecten van de leefsituatie, hun onderlinge samenhang en veranderingen in de loop van de tijd naar inkomen, bezit en schulden, arbeid, gezondheid, onderwijs, wonen en migratie.

Doelpopulatie	particuliere huishoudens in de Europese Unie
Soort onderzoek	panelonderzoek. Het panel wordt jaarlijks aangevuld ter vervanging van huishoudens die het panel hebben verlaten (uitval).
Steekproefeenheid	persoon en huishouden
Entiteit	persoon van 16 jaar of ouder, particuliere huishoudens.
Verzamelmethode	Nederland: Directe computerinvoer door enquêteur/enquêtrice bij persoonlijk bezoek (CAPI)
Berichtgevers	iedere persoon van 16 jaar of ouder in het huishouden plus één persoon voor variabelen die betrekking hebben op het huishouden als geheel.
Netto steekproef	circa 60.000 huishoudens (voor Nederland ca. 5.000 huishoudens uit het SEP)
Respons	gemiddeld ca. 70% van de benaderde huishoudens (Nederland ca. 50%).
Uitval	Nederland ca. 5% van de deelnemende huishoudens
Frequentie	doorlopend
Verslagperiode	jaar
Weging	Ophooggewichten worden berekend op basis van: – insluitkans (trekkingskans) van het huishouden in de steekproef

- non-respons per ‘weegklasse’
- sociaal-economische kenmerken van huishoudens vergeleken met overeenkomstige randtotalen (met behulp van een truncated multiplicative method)
- verdeling van de personen in de steekproef vergeleken met de verdeling naar leeftijd en geslacht van de totale bevolking (met behulp van een generalised least squares method).
- de uiteindelijke gewichten worden genormaliseerd, zodat het gemiddelde voor alle respondenten gelijk is aan één.

Literatuur

- Aben, D., N. Mares (1987). *Inkomen en sterfte. Resultaten van een 25 jaar vervolgonderzoek bij mannelijke Amsterdamse ambtenaren*. Wageningen: Vakgroep Gezondheidsleer.
- Åberg Yngwe, M., F. Diderichsen, M. Whitehead, P. Holland en B. Burström (2001). 'The role of income differences in explaining social inequalities in self rated health in Sweden and Britain'. In: *Journal of Epidemiology and Community Health* (55), p. 556-561.
- Aedes (2003). *Huurachterstanden en huisuitzettingen. Onderzoek naar de ontwikkeling van huurachterstanden en huisuitzettingen bij woningcorporaties in 2002*. Hilversum: Aedes vereniging van woningcorporaties.
- Agt, H.M.E. van, K. Stronks en J.P. Mackenbach (2000). *Chronic illness and poverty in the Netherlands* (10) 3, p. 197-200.
- Allers, M. (2003). *Koopkrachteffecten van afschaffing van de gebruikersheffing van OZB op woningen*. Groningen: Centrum voor onderzoek van de lagere overheden.
- Ansink, J. (2003). 'Roeping maar ook business'. In: *Medisch Contact* (58) 25, p. 1031-1034.
- Atkinson, A.B. (1998). 'Social exclusion, Poverty and Unemployment.' In: A.B. Atkinson en J. Hills (eds.). *Exclusion, employment and opportunity* (CASE Paper No. 4). Londen: Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE.
- Backlund, E., P.D. Sorlie en N.J. Johnson (1999). 'A comparison of the relationships of education and income with mortality: the national longitudinal mortality study'. In: *Social Science & Medicine* (49), p. 1373-1384.
- Bakker, A.F.P. (2002). *De schuld van de euro? Lezing voor het jaarcongres 'Euro en Schuld' van de Nederlandse Vereniging voor Volkskrediet, 7 november 2002*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank NV.
- Beer, P.T. de (1996). *Het onderste kwart. Werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beer, P.T. de (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/10).
- Benzeval, M. en K. Judge (2001). *Income and health: the time dimension*. In: *Social Science & Medicine* (52), p.1371-1390.
- Berghman, J. (1995). 'Social exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework.' In: G. Room (ed.), *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- BKR (2003). *Kerncijfers; Centraal Krediet Informatiesysteem per 31 december 2002*. Tiel: Bureau Kredietregistratie.
- CBS (2002). *Allochtonen in Nederland 2002*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003a). *StatLine. Tijdreeksen financiële instellingen en markten; consumptief krediet*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003b). *StatLine. Roodstand op betaalrekeningen*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003c). *StatLine. Kerncijfers bevolking; particuliere huishoudens*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003d). *StatLine. Schuldsanering naar provincie en leeftijdsgroep*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003e). *Inflatie in juli 2,1 procent. Persbericht 9 september 2003*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- CBS (2003f). StatLine. Aantallen sociale uitkeringen en percentages ziekteverzuim. ww-uitkeringen; maandoverzicht. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS/SCP (2002). *Armoedebereik 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CMA (2003). 320.000 particuliere beleggers hebben de beurs in het afgelopen jaar de rug toegekeerd. Aantal beleggende huishoudens is weer terug op het niveau van 1998. Persbericht 19 mei 2003. Amsterdam: Centrum voor Marketing Analyses.
- Consumentenbond (2002a). *Bond eist terugdraaien forse stijging parkeertarieven*. Persbericht 28 januari 2002. Den Haag: Consumentenbond.
- Consumentenbond (2002b). *Consumentenbond vraagt overheid tijdelijke prijzenstop*. Persbericht 11 juni 2002. Den Haag: Consumentenbond.
- Consumentenbond (2002c). *Supermarkten passen prijzen psychologisch aan*. Persbericht 26 juli 2002. Den Haag: Consumentenbond.
- Dagevos, J. (2001a). *Rapportage minderheden 2001. Meer werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/17b).
- Dagevos, J. (2001b). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dagevos, J. (2001c). *De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland. Stand van zaken, ontwikkelingen en informatielacunes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-onderzoeksrapport 2001/21).
- Dagevos, J. en R. Schellingerhout (2003). 'Sociaal-culturele integratie: contacten, cultuur en oriëntatie op de eigen groep'. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.). *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (p. 317-389). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. van Praag (red.) (2003). *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/13).
- Doorslaer, E. van (2001). 'Ongelijkheid in inkomen en gezondheid: 'For richer, for poorer, in sickness and in health''. In: K. Stronks en J. Hulshof, *De kloof verkleinen. Theorie en praktijk van de strijd tegen sociaal-economische gezondheidsverschillen*. Assen: Van Gorcum.
- Doorslaer, E. van, A. Wagstaff, H. Bleichrodt et al. (1997). 'Income-related inequalities in health: some international comparisons'. In: *Journal of Health Economics* (16), p. 93-112.
- Ellison, G.T. (2002). 'Letting the Gini out of the bottle? Challenges facing the relative income hypothesis'. In: *Social Science & Medicine* (54), p. 561-576.
- Engbersen, G. en E. Snel (1996). 'De wetenschappelijke bestudering van armoede.' In: G. Engbersen, C. Vrooman, en E. Snel (red.), *Arm Nederland: het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA.
- European Commission (2002). *Joint Report on social inclusion*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Financiële positie van chronisch zieken, 2002. Gebruik en mogelijkheden van de regeling voor buitengewone uitgaven binnen de Wet inkomstenbelasting 2001 (2002). Utrecht/Amsterdam: Nivel/SEO.
- Folkertsma, C.K., C. van Renselaar en A.C.J. Stokman (2002). *Wennen aan de euro. Onderzoeksrapport wo nr. 697/0219*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank NV.
- Freidl, W., W.J. Stronegger, Ě. Rásky en Christine Neuhold (2001). 'Associations of income with self-reported ill-health and health resources in a rural community sample of Austria'. In: *Sozial und Präventivmedizin* (46) p. 106-114.

- Gallie D. en S. Paugam (red.) (2000). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University.
- Gunsteren, H.R. van (red.) (1992). *Eigentijds burgerschap (WRR)*. Den Haag: Sdu.
- Helmert, U., A. Mielck en S. Shea (1997). 'Poverty and health in West Germany'. In: *Sozial und Präventivmedizin* (42), p. 276-285.
- Hoff, S. en G. Jehoel-Gijsbers (2003). *De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in de periode 1992-2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/11).
- Home-Start International (2002). *De aanpak van sociale uitsluiting in gezinnen met jonge kinderen* (Europese Commissie). South Harrow (Verenigd Koninkrijk): Home-Start International.
- Hurd, M. en A. Kapteyn (2003). 'Health Wealth and the Role of Institutions'. In: *Journal of Human Resources* (38) 2, p. 386-415.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2003). *Sociale uitsluiting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-werkdocument 99).
- Jehoel-Gijsbers en Kersten (1995). *Reservatieloon en herintreden. Het testen van een nieuwe vraagstelling*. Tilburg: IVA.
- Kesteloot, C. et al. (1996). *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Konings-Dalstra, J.A.A., A.E. Kunst, J.J.M. Geurts en F.J.M. Frenken (2000). *Monitoring van ontwikkelingen in sociaal-economische gezondheidsverschillen in Nederland aan de hand van CBS persoonsenquêtes*. Heerlen: iMGZ Erasmus Universiteit Rotterdam/CBS.
- Lynch, J. et al. (2001). 'Income inequality, the psychosocial environment, and health: comparisons of wealthy nations'. In: *Lancet* (358), p. 194-200.
- Mackenbach, J.P. (1994). *Ongezonde verschillen. Over sociale stratificatie en gezondheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Martikainen, P., P. Mäkelä, S. Koskinen en T. Valkonen (2001). 'Income differences in mortality: a register-based follow-up study of three million men and women'. In: *International Journal of Epidemiology* (30), p. 1397-1405.
- McDonough, P., G.J. Duncan, D. Williams en J. House (september 1997). 'Income Dynamics and Adult Mortality in the United States, 1972 through 1989'. In: *American Journal of Public Health* (87) 9, p. 1476-1483.
- Micklewright, J. (2002). *Social Exclusion and Children: a European View for a US Debate* (Innocenti Working Paper no. 90). Florence: Unicef Innocenti Research Centre.
- Mielck, A., A. Cavelaars, U. Helmert, K. Martin, O. Winkelhake en A. Kunst (2000). 'Comparison of health inequalities between East and West Germany'. In: *European Journal of Public Health* (10), p. 262-267.
- Moor, M. de, en R. Scheldwacht (2003). 'Prijsstijging: 49%'. In: *HP/De Tijd*, 30 mei 2003.
- Muffels, R. en D. Fouarge (2000). *Social Exclusion and Poverty: Definition, Public Debate and Empirical Evidence in the Netherlands* (paper). Tilburg: WORC/TISSER.
- Nibud (2003). *Eindejaarsenquête (jan 2003)*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 2002.
- NVVK (2002). *Financiële problemen door de invoering van de Euro*. Den Haag/Utrecht: Nederlandse Vereniging voor Volkskrediet/Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 2002.
- NVVK (2003). *Schuldregelingen 1997-2001*. Den Haag: Nederlandse Vereniging voor Volkskrediet, 2003.
- Oorschoot, W. van (1996). *Nederland over sociale zekerheid en arbeid*. Tilburg: TISSER KUB.

- Papadopoulos, F. en P. Tsakloglou (2001). *Indicators of social exclusion in Euromod* (Euromod Working Paper EM8/01). Athene: Athens University of Economics and Business.
- Pommer, E., J. van Leeuwen en M. Ras (2003). *Inkomen verdeeld. Trends in ongelijkheid, herverdeling en dynamiek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Praag, C. van (2003). 'Wederzijdse beeldvorming'. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.). *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (p. 363-389). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Priemus, H. (1984). *Verhuistheorieën en de verdeling van de woningvoorraad*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Rahkonen, O., E. Lahelma, P. Martikainen, K. Silventoinen (2002). 'Determinants of health inequalities by income from the 1980s to the 1990s in Finland.' In: *Journal of Epidemiology and Community Health* (56), p. 442-443.
- Saraceno, Chiara (2001). *Social exclusion, cultural roots, and diversities of a popular concept* (Univeristy of Turin, paper presented at the conference on 'Social exclusion and children', Institute for Child and Family Policy, Columbia University, 3-4 may 2001).
- Schuyt, C.J.M. en C.A. Voorham (2000). *Sociale uitsluiting*. Stichting Leger des Heils welzijns- en gezondheidszorg. Amsterdam: SWP.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- SCP/CBS (1999). *Armoedemonitor 1999*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-cahier 163).
- SCP/CBS (2001). *Armoedemonitor 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Stronks, K. en J.P. Mackenbach (1998). 'Tweeledige ongelijkheid in levenskansen? De gevolgen van armoede voor de gezondheid.' In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stronks, K., H.D. van de Mheen en J.P. Mackenbach (2002). 'A higher prevalence of health problems in low income groups: does it reflect relative deprivation? (1998)'. In: *Journal of Epidemiology and Community Health* (52), p. 548-557.
- SZW (2001). *Nationaal actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting 2001*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2003). *Nationaal actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting 2003*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (2002/2003). *Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdlijnenakkoord voor het kabinet CDA*, vvd, D66. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28 637, nr. 19.
- Vrooman, J.C. en E. Snel (1999). 'Op zoek naar de "echte armen".' In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *Arm Nederland. Armoede en verzorgingsstaat. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wilkinson, R.G. (1992). 'Income distribution and life expectancy'. In: *British Medical Journal* (304), p. 165-168.
- World Bank. *World Development Report 1993: Investing in health*. New York: Oxford University Press.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10)

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quataire sector. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport.

Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.

Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002). ISBN 90-377-0095-0

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4

- 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5
- 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8
- 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6
- 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-X
- 2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3
- 2002/13 Emancipatiemonitor 2002. ISBN 90-377-0110-8
- 2002/14 Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002). ISBN 90-377-0091-8
- 2002/16 Rapportage Jeugd 2002 (2003). ISBN 90-377-0111-6

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003). ISBN 90-377-0112-4
- 2003/4 Rapportage Sport 2003 (2003). ISBN 90-377-0109-4
- 2003/5 Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003). ISBN 90-377-0087-X
- 2003/8 De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzieningen (2003). ISBN 90-377-0113-2
- 2003/11 De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in de periode 1992-2002 (2003). ISBN 90-377-0094-2
- 2003/12 De sociale staat van Nederland 2003 (2003). ISBN 90-377-0138-8
- 2003/13 Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie (2003). ISBN 90-377-0139-6
- 2003/16 Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en gebonden overheidsinkomsten in 1999 (2003). ISBN 90-377-0070-5
- 2003/17 Armoedemonitor 2003 (2003). ISBN 90-377-01400-X

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-X
- 2002/12 De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002). ISBN 90-377-0116-7
- 2002/15 De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002). ISBN 90-377-0093-4

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling. ISBN 90-377-0124-8
- 2003/3 Inkomen verdeeld (2003). ISBN 90-377-0074-8
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0114-0
- 2003/7 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport (2003). ISBN 90-377-0133-7
- 2003/9 Maten voor gemeenten 2003 (2003). ISBN 90-377-0134-5

- 2003/10 Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002) (2003). ISBN 90-377-0054-3
- 2003/14 Mobiel in de tijd. Op weg naar een auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000 (2003). ISBN 90-377-0125-6
- 2003/15 Beleid in de groei. Voortgang en uitkomsten van het lokale jeugdbeleid (2003). ISBN 90-377-0058-6

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 67 De vraag naar kinderopvang (2001).
- 68 Trends en determinanten in de sport (2000).
- 69 De toekomst van de AWBZ (2001).
- 70 The Non-profit Sector in the Netherlands (2001).
- 71 Oudkomers in beeld (2001).
- 72 Het nieuwe consumeren (2001).
- 73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001).
- 74 Maten voor gemeenten (2001).
- 75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001).
- 76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Leven Talen (2001).
- 77 Ruime kavel of compacte stad? (2001).
- 78 Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2001).
- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002).
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modellering van de gehandicaptenzorg (2001).
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002). ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0
- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002). ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modellering van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). ISBN 90-377-0123-X
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media (2003). ISBN 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-X
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang 2002-2010. ISBN 90-377-0148-5

Overige publicaties

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002).
ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002).
ISBN 90-377-0119-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

